

319376

7. évf.
1998.
4. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGGUTATÁS

Szemle a hazai és külföldi irodalomból

7. évfolyam 4. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Bruhács János*, *Doncsev Toso*, *Kocsis Károly*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1195 Budapest, Batthyány utca 24. X/29. Grafikai tervező: *Szabó János*. Tervezőszerkesztő: *Fekete Valér*. Tördelőszerkesztő: *Potyó Krisztián*. Szerkesztő: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőség: 1195 Budapest, Batthyány utca 24. Telefon: 282-2250 (este) vagy 351-7951 (napközben). A lap megjelenik negyedévenként. Eves előfizetési ár 1 200 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD + 12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve + 8 USD (postaköltség Európába). Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Adományokat ugyanerre a számlára lehet utalni. A lap egyes számai 300 Ft-os áron megvásárolhatók a szerkesztőségben, ill. a kiadónál, valamint a Kódex Könyvruházban (Budapest V., Honvéd utca 5.), az Osiris könyvesboltjában (Budapest V., Veres Pálné utca 4-6.), a PÜSKI Könyvesházban (Budapest I., Krisztina körút 6.), a Fókusz Könyvruházban (Budapest VII., Rákóczi u. 14-16.), a Magyarok Házában (Budapest V., Semmelweis u. 1-3.), a Custos-Zöld Könyvesboltban (Budapest II., Margit körút 7.) és az Országos Széchényi Könyvtárban (Budapest I., Budavári Palota F épület).

Nyomás és kötés: Kódex GMK, Budapest VIII. Kőbányai utca 22/C. Felelős vezető: Pömlényi György.

HU ISSN-1215-2684

E szám megjelenését a Magyarok Világszövetsége, a Nemzeti Kulturális Alap, az Illyés Közalapítvány, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága és az MKM Határon Túli Magyarok Főosztálya támogatta.

Válogatásunk kiadványai

Current History (USA)
Der Donauraum (Ausztria)
Duklá (Szlovákia)
Europe's New Nationalism (Anglia)
Foreign Affairs (USA)
Helsinki Monitor (Hollandia)
Híd (Jugoszlávia)
International Politics (Hollandia)
Internationale Politik (Németország)
Internationale Politik und Gesellschaft (Németország)
Jugoslav Survey (Jugoszlávia)
Korunk (Románia)

Le Monde Diplomatique (Franciaország)
Osteuropa (Németország)
Security Dialogue (Norvégia)
Slovenské pohľady (Szlovákia)
Slovenský narodopis (Szlovákia)
Social Identities (Anglia)
Südosteuropa (Németország)
Südosteuropa Mitteilungen (Németország)
Századok (Magyarország)
Vitajce u nasz! (Magyarország)
Wirtschaft und Gesellschaft (Németország)
The World Today (Anglia)
Zeitschrift für Politik (Németország)

TARTALOM

Regionalizmus és identitás (<i>Cholnoky Győző</i>)	395
--	-----

TANULMÁNYOK

RÉGIÓ ÉS IDENTITÁS

<i>Pomogáts Béla</i> : Regionális kultúrák a magyar glóbuszon	396
<i>Gereben Ferenc</i> : A horvátországi magyarok identitástudata	407
<i>Bodó Barna</i> : A táji-történeti régióktól az eurorégióig.....	419
<i>A. Gergely András</i> : Lokálpatriotizmus és identitás (részlet)	429

MAGYAR INTÉZMÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

<i>Rosa, Vladimir</i> : Nemzetiségi oktatásügy Szlovákiában	438
---	-----

A MAI MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK ÉLETÉBŐL

<i>Cholnoky Olga</i> : Magyarországi cigányok kulturális hagyományai (Erdős Kamill cigánytanulmányai alapján)	444
--	-----

FEJEZETEK A KISEBBSÉGVÉDELEM TÖRTÉNETÉBŐL

<i>Szalyné Sándor Erzsébet</i> : A Nemzetek Szövetsége és az ENSZ szerepe a kisebbségek nemzetközi jogi védelmében	446
---	-----

SZEMLÉ

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Chaplan, Richard – Feffer, John: Európa új nacionalizmusai (<i>Heiszler Ákos</i>)	462
Pintartis, Sylvia – Blaas, Wolfgang: Regionalizálás az Európai Unióban (<i>Sonnevend Péter</i>)	465
Maner, Hans-Christian: Románia: az 1996. novemberi politikai váltás első száz napja (<i>Komáromi Sándor</i>).....	467
Samary, Catherine: A jugoszláv puzzle tartós szétesése (<i>Kakasy Judit</i>)	470
Wittkowsky, Andreas: Ukrajna nemzeti függetlensége, mint történelmi kompromisszum eredménye (<i>Komáromi Sándor</i>).....	471
Perry, Duncan: Makedónia jövője az etnikai viszályok tükrében (<i>Kakasy Judit</i>).....	474
Schlesinger, Philip: Skócia nyugodt forradalma (<i>Kakasy Judit</i>)	475
Gumpel, Werner: A török külpolitika meghatározói a fekete-tengeri régióban és Közép-Ázsiában (<i>Komáromi Sándor</i>).....	477
Beriker-Atiyas, N.; Gürbey, G.; Münzing, E.: A kurd konfliktus török és amerikai metszete (<i>Sonnevend Péter</i>).....	478
Halbach, Uwe: Az újjáformálódó Közép-Ázsia (<i>Komáromi Sándor</i>)	482
Nair, Shanti: Vendégmunkások örvényben (<i>Kakasy Judit</i>).....	484

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Mračok, Viliam: Gejza Vámoš, az első szlovák nyelven alkotó zsidó író (<i>Futala Tibor</i>).....	486
Jobbágy-Zsíros, Marija: Regionalitás és irodalmi nyelv (<i>Medvigy Katalin</i>)	487

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Harlig, Jeffrey: Nemzeti konszolidáció vagy európai integráció: a nyelvkérdés Szlová- kiában (<i>Kincses Ágnes</i>)	489
--	-----

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Droppová, L'ubica: A „saját etnikum” és az „idegen etnikumok” szerepeltetése a szlovák folklórban (<i>Futala Tibor</i>).....	493
Rudlovčák, Olena: Az eperjesi görög katolikus tanítóképző intézet centenáriuma (<i>Futala Tibor</i>).....	494
Varney, Wendy: A nemzeti kultúra újrafogalmazása kereskedelmi szellemben (<i>Kincses Ágnes</i>).....	496

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK, ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Althammer, Walter: Délkelet-Európa mint feladat (<i>Komáromi Sándor</i>).....	499
Reuter, Jens: Hol tart Szlovénia, Horvátország és Szerbia az európai integráció útján? (<i>Komáromi Sándor</i>).....	502
Ramet, Sabrina P.: A szlovén sikertörténet (<i>Kincses Ágnes</i>).....	505
Kramer, H.; Faul, E.: Van-e helye Törökországnak az EU-ban? (<i>Komáromi Sándor</i>).....	509

KISEBBSÉGI POLITIKA

Carmen, David – James, Parick: Az etnikai konfliktusok fokozatos kiterjesztése (<i>Kakasy Judit</i>).....	511
Boyd, Charles G.: Bosznia működőképességéért (<i>Kincses Ágnes</i>).....	512

KISEBBSÉGI JOG

Hannum, Hurst: Az elszakadás kísértete. Válasz az etnikumok önrendelkezési követeléseire (<i>Kakasy Judit</i>).....	518
Sardemann, Rob: A kisebbségi jogok magyar értelmezése a szomszéd országokban élő kisebbségek tekintetében (<i>Sonnevend Péter</i>).....	519
A Jugoszláv Föderáció és az ENSZ Biztonsági Tanácsának Kelet-Szlavóniára, Baranyára és Nyugat-Szerémségre vonatkozó dokumentumai (<i>Kakasy Judit</i>).....	522

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Vekov Károly: Gyulafehérvár, az erdélyi humanizmus egyik fellegrája (<i>Cholnoky Olga</i>).....	524
Dobos János: „Nemzetnek..., mert valamely jogát nyomban nem képes megvalósítani...” – a magyar polgári forradalom évfordulójára (<i>Cholnoky Olga</i>).....	526
Korom Mihály: A magyarországi németek kitelepítése (<i>Cholnoky Győző</i>).....	528
A magyarországi szláv ébredés harcosa: Štefan Moyzeš (<i>Komáromi Sándor</i>).....	530
Bakoš, Vladimír: Štúr és Havlíček 1848 forradalmi tavaszán (<i>Futala Tibor</i>).....	533
Vegeš, Mikola: Zaporozsjei kozákok, Bogdan Hmelnyickij és Kárpátalja (<i>Futala Tibor</i>).....	534

Regionalizmus és identitás

A regionalitás horizontális összetartozást – tájhoz való kötődést – jelent **A. Gergely Andrásnál**, s tulajdonképpen a regionalizmus tematikája által összefűzött négy most közölt tanulmány (az említett szerzőn kívül Pomogáts Béláié, Bodó Barnáié és Gereben Ferencé) mindenike ezen a gondolati pilléren nyugszik. Így **Pomogáts Bélánál** a regionális összetartó erő legfontosabb eleme a kultúra; **Bodó Barna** határozottan elhárítja a multikulturalizmus eszméjét mondván: a regionalizmus nem más, mint a hagyományokban gyökerező lokalitás-tudat. Végül **Gereben Ferenc** négy horvátországi tájegység magyarságára kiterjedő vizsgálatából arra az összefüggésre érdemes felfigyelnünk, hogy a kisebbségi magyarok főleg ott hajlamosak önértéktudatuk önvédő megerősítésére, ahol a négy tájegység közül sorsuk leginkább tekinthető alávetettnek – emberjogi, politikai, gazdasági szempontból.

Örömmel közöljük **Vladimir Rosa** pozsonyi egyetemi tanár elemzését a szlovákiai magyar iskolaügyről, amelyben négy pontban foglalja össze a magyar iskolák állítólagos fölényéből fakadó veszélyekre adott válaszait, cáfolatait.

A szakmai tájékoztatás régi adósságát törlesztjük **Erdős Kamill** cigánytanulmányainak bemutatásával, amelyhez időszerűséget adott a Cigány Hagyományörző Egyesület 1998 novemberi konferenciája.

Végül, de nem utolsó sorban hívjuk fel olvasóink figyelmét **Szalayné Sándor Erzsébet** jogász, pécsi egyetemi oktató kitűnő tanulmányára, melynek jogtörténeti értékével egyenrangú a jelenkori nemzetközi kisebbségvédelmet illető igényes kritika.

A szokásos év végi jókívánságokat kérjük fogadják olyan jó szívvvel, mint ahogyan mi, a szerkesztőség tagjai érezzük: kegyelemmel teljes szép Karácsonyt és boldog új esztendőt kíván minden kedves olvasónknak

Cholnoky Győző

Budapest, 1998. november 20.

Regionális kultúrák a magyar glóbuszon

Régiók és kultúrák

Az európai kultúra és maga a hagyományos európai társadalom akkor, amidőn a középkor, majd a reneszánsz világában az európaiság fogalma egyáltalán megjelent, nem nemzeti államok szerint szerveződött, hanem régiók, regionális struktúrák szerint. A régiók később, már a nemzeti államok és a keretükben végbemenő polgárosulás idején, közös állami keretbe kerültek, ez az állami keret mindazonáltal időnként megváltozott, így például a német és az olasz államok története során. A regionális szerveződések és ennek következtében a regionális identitások, a regionális kultúrák mindennek ellenére fennmaradtak, vagy, ha elmosódtak volna, időnként újraszerveződtek, új életet kaptak. Valójában a polgári társadalmak és a nemzeti államok kialakulása után, tehát a 19. és 20. században is érzékelhetők voltak azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték célként maguk elé. Mintha az államépítő és ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A 20. század első négy évtizedében Európa-szerte elterjedt „szellemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a 19. század második felében uralkodó pozitívizmus után, nagymértékben kedvezett a regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós, August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül meg kívánta különböztetni a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a tübingiai, a sziléziai, a szudéta és más hagyományokat. Azt az elméletet legátfogóbb módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című, igen részletes képet adó (négy vaskos kötetben megjelent) munkája dolgozta ki.

A helyi irodalmi hagyományok ápolását, az irodalmi regionalizmusok fenntartását szorgalmazta a német „Heimatchichtung”, illetve a francia „régionalisme” szellemi irányzata is. Az előbbi a német vidéki élet ábrázolását, a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célként maga elé, s a kulturális törekvéseket, úgymond, egységesítő városi irodalom ellen lépett fel tulajdonképpen konzervatív eszmék alapján. Irodalmi képviselői közül Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a stájerországi osztrák regionális hagyományokat kívánta képviselni, illetve életre kelteni. A francia regionalisták is a vidéki élet ábrázolására, a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedtek, midőn valamely Franciaországbeli táj vagy éppen egy Franciaországon kívüli francia népközösség tradíciójának és lelkületének kifejezését tekintették feladatuknak. Ilyen módon vált Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire menti, Henri Queffelec a Bretagne-i, Charles Ferdinand Ramuz a svájci, illetve Louis Hémon a québeci (azaz a kanadai francia) regionalizmus írójává.

A magyar kultúra és a magyar irodalom történeti önismeretében voltaképpen szokatlan az írói egyéniségek és az irodalmi művek regionális szempontú szemlélete és vizsgálata. Irodalmunk sok évszázados fejlődésében a regionális szempontoknak, a „helyi színeknek”, a történelmi és kulturális hagyományoknak is kétségtelenül volt szerepe, ám valószínűleg közel sem olyan mértékű, mint például a regionális hagyományokat talán leginkább képviselő német irodalomban. Voltak természetesen irodalomtörténeti kísérletek nálunk is, amelyek a magyar irodalom történeti rendszerezése során irodalmi kultúránk regionális tagozódását vették alapul, és az egyes táji hagyományok éles szembeállítása révén próbálták meglehetősen merésznek tetsző következtetésekre jutni. Hirtelen két ilyen elméletre utalok. Vahot Imre *Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája* című, 1884-ben megjelent tanulmánya a magyar nemzeti irodalom három regionális hagyományát, illetve karakterét különíti el, a „dunai” költőket epikus, a „tiszaiakat” drámai, a felvidékieket pedig lírai tehetségként jellemezve.

Csaknem egy évszázaddal később, 1930-ban Farkas Gyula *A magyar romantika* című művében tett kísérletet arra, hogy a regionális tradíciók jegyeivel magyarázza a születő romantikus irodalom változatait. (Különösen a dunántúli írók, Kisfaludy Károly és Vörösmarty tájjal kapcsolatos élményvilágát mutatta be úgy, mint a nemzeti romantika egyik forrásvidékét.)

Ezek az elképzelések azonban nem érintették komolyabban a magyar nemzeti irodalom szemléletét és történetének feldolgozását, irodalomtörténet-írásunk – a múltban és a jelenben egyaránt – nem regionális, hanem eszme-, irodalom- és stílustörténeti szempontokkal festett képet a hét évszázados magyar irodalmi kultúráról, s a tájélmények vizsgálata csupán színezte ezt a képet, mint ahogy színezte az írók történelmi ismereteinek és élményvilágának elemző vizsgálata is.

Regionális hagyományok a magyar kultúrában

Magyarországon tehát kevésbé alakultak ki a regionális decentralizációnak azok az intézményei és hagyományai, amelyek a kontinens nyugati és déli részén oly elevenek és hatékonyak voltak. Kulturális régiók azonban a történeti Magyarország művelődési életén belül is létrejöttek, noha nálunk, ellentétben, mondjuk, a német irodalommal, nem voltak igazán meghatározók az országrészek szerinti kulturális elkülönülések, de még így is volt bizonyos szerepe a dunántúli, az alföldi, a felvidéki és az erdélyi szellemiségnek.

Az irodalomban, a művészetben és abban a „közkultúrában”, amely a mindennapi életben, a műveltebb társadalmi rétegek és csoportok gondolkodásmódjában, észjárásában, ízlésében, általánosabban szólva, mentalitásában jelenik meg, jól megfigyelhetők ezek a regionális szokások és kulturális változatok. Leginkább az erdélyi magyarság esetében van ez így: az ottani magyar társadalomnak ugyanis jól felismerhető kulturális hagyománya, sőt saját „erdélyi” identitása volt. Ezt nemcsak az önálló erdélyi fejedelemség kultúrája mutatta, hanem azoknak a korai „transzszilvánistáknak”, például Apor Péternek és Csere Mihálynak a munkássága is, akik Erdélynek a Habsburg-birodalomba történt betagozása, vagyis a magyar korona országainak közösségébe való visszatérése után adtak nagyobb hangsúlyt annak a meggyőződésnek, hogy helyes volna fenntartani a különleges erdélyi hagyományokat, az erdélyi politikai és kulturális identitást, illetve később olyan íróknak, publicistáknak és államférfiaknak a tevékenységében, mint Jósika Miklós és Kemény Zsigmond, ők ugyancsak nagy meggyőződéssel hangoztatták azt a követelményt, amely szerint Erdélynek saját szellemi és politikai tradícióit kell

követnie. Ez a meggyőződés mindvégig érvényesült a 19. században, az uniót megvalósító 1867-es kiegyezés utáni korszakban is.

A 19. és 20. század fordulóján máskülönben is megélnékültek a kulturális decentralizációs törekvések, a Budapest-központú kulturális intézményrendszerrel szemben kezdtek magukhoz térni a magyar művelődés hagyományos vidéki központjai, így Kolozsvár, Marosvásárhely, Pozsony, Komárom, Kassa, Debrecen, Kecskemét, Pécs, Győr és Sopron, sőt új kulturális központok is létrejöttek, például az igen gyorsan polgárosodó Nagyváradon, amely a modern magyar irodalmi kultúra első tüzhelye lett, vagy éppen Temesváron, ahol négy kultúra, a magyar, a német, a román és a szerb találkozott. A kulturális decentralizációt ebben az időben szerves folyamatok készítették elő, a vidéki Magyarország polgárosodásának medrében jöttek létre a nemzeti kultúra regionális központjai.

Dunántúl és Erdély

Minden „igazi” ország, megkockáztatom ezt a feltevést, két egymással szervesen összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható, nagyobb kulturális tájra épül. Ezzel mintha az organikus létet utánozná, az emberi szervezet felépítését, amely többnyire párosával foglalja magában a szerveket, és például a bal és a jobb oldali agyféltekének egymástól egészen eltérő szerepet ad. Nos, Európa szinte valamennyi nagy történelmi múltra visszatekintő és igen gazdag, változatos kultúrát létrehozó országa esetében megfigyelhető ez a kettősség, általában az északi és a déli vidékek egymást kiegészítő hagyományaiiban. Az északi (párizsi, strasbourgi, normandiai, Loire menti) francia kultúra más, mint a déli tartományok (Provence, Languedoc, Aquitaine) kultúrája. Az északnémet (porosz, Rajna vidéki) kultúra más, mint a déli (a bajor), az észak-olasz (lombardiai, toscanai) más, mint a dél-olasz (nápolyi, szicíliai) kultúra és hagyomány. Ezek a kulturális és tradicionális eltérések általában regionális kultúrákat hoznak létre, s mind a középkorban, mind újabban, éppen napjainkban, a szemünk láttára (például Itáliában) politikai feszítőerőt is jelentenek.

A hagyományos magyar kultúrtájon nem észak és dél, hanem nyugat és kelet kapta a nagyobb kulturális régiók kialakítójának szerepét. És a magyar történelemben és művelődéstörténetben Dunántúl és Erdély alakított ki nagyobb, önálló regionális tradíciót. A történelmi ország területén persze máshol is jöttek létre (kisebb) kulturális régiók, az Alföld vidékén, Debrecenben, Egerben és Kecskeméten, Északkelet-Magyarországon: Sárospatak, Miskolc, Kassa, Eperjes, Ungvár és Munkács körül, vagy éppen a régi Felvidék (pontosabban Felső-Magyarország)

nyugati részén, Pozsony, Nyitra, Nagyszombat körül. Ezek a kisebb régiók azonban általában a két nagy történelmi és kulturális régió valamelyikének vonzáskörébe tartoztak; Debrecen, Kassa, Ungvár, Sárospatak és erdélyi indíttatásokat követte (vagy maga hatott az erdélyi fejlődésre, mint tette ezt például Sárospatak), s nemegyszer, így az önálló erdélyi fejedelemség idején, Thököly és Rákóczi korában, politikailag is Erdélyhez tartozott. Az északnyugati régió, Pozsony, Nagyszombat és különösen Komárom, amely jellegzetes dunántúli (kisalföldi) város, pedig mindig a nagy nyugat-magyarországi kultúrtáj része volt, s ennyiben jellegzetesen dunántúli tradíciókat követett.

A Dunántúl és Erdély, alighanem ez a két hagyományos kulturális régió alakította ki azt a mentalitást, amelyet történelmi és művelődéstörténelmi, következképpen szel-lemtörténelmi és „jelki” értelemben magyarnak nevezhetünk. De miben különbözött

egymástól ez a két régió? Természeti képükben kétségtelenül érzékelhetők a különbségek, egyrészt az inkább valóban „olaszos” és „franciás” dunántúli dombvidék, másrészt az inkább kelet-európai jellegű alföldi tájak és az alpesi jellegű erdélyi, kárpátaljai magas hegyvidékek között. A történeti különbségek azonban aligha találhatók meg azokban a karakterjegyekben, amelyekkel hagyományosan egyrészt a Dunántúlt (Nyugat-Magyarországot), másrészt Erdélyt (Kelet-Magyarországot) szokta jellemezni a közvélekedés. A Dunántúl katolikus, Erdély protestáns, mondják, és megfélemlenek a Dunántúl protestáns fellegvárairól, Pápáról, Sopronról, Csurgóról, megfélemlenek Erdély katolikus központjairól, Gyulafehérvárról, Kolozsvárról, Csíkról. A Dunántúl „aulikus”, „megbékélő” „realista”, Erdély „lázas”, szembeszegül az adott realitásokkal, mondják és megfélemlenek a politikai realitásokat megváltoztatni kívánó Zrínyiről, a kuruc Dunántúlról, megfélemlenek Erdély nagy politikai realitáiról, gróf Bethlen Miklósról, báró Kemény Zsigmondról. A hagyományos gondolati kliséknek alighanem ebben az esetben sincs igazuk.

A dunántúli és az erdélyi régiók közötti talán legfontosabb különbség valójában az egész magyarság történelmi és kulturális sorsválasztásából és sok évszázados politikai, valamint művelődési orientációjából következik.

A Dunántúl is, Erdély is hagyományosan a vele szomszédos nagyobb világpolitikai és kulturális régió vonzásában él; a Dunántúl a Nyugat (a nyugat-európai kereszténység és civilizáció, gazdasági fejlődés és urbanizálódó műveltség), Erdély a Kelet (bizánci kereszténység, a keleti politikai kultúrák) vonzásában. A Dunántúl, az egész magyarság történelmi sorsválasztásának megfelelően, mindig nyitott volt a nyugatról érkező hatások, hatások, szellemiség és ízlés előtt, mindig integrálni kívánta és tudta ezt a szellemiséget, ezeket a hatásokat. Erdély, ellenkezőleg, saját nemzeti identitásának megőrzése végett zárkózott maradt a kelet felől érkező befolyással szemben, sőt többnyire (fegyveresen is) védekezni kényszerült ellenük; a tatár betörésekkel, a török hódításokkal s később a román előzónlással szemben, és ezekben a harcaiban végül is fájdalmas módon alulmaradt.

Egyszerűsöd az egész magyarság, az egész magyar kultúra tragédiája. Az, hogy Erdélyt végül is el kellett veszítenünk, történelmünk és kultúránk egyik felétől fosztott meg bennünket. (Ezt a veszteséget próbálja pótolni Trianon után a mai Kelet-Magyarország, Debrecen, Szeged, Miskolc, Sárospatak.) A nagy történelmi feladat tehát most, az ezredforduló körül, hogy ismét helyreállítsuk a magyar művelődésben Erdély hagyományos szerepét és ezzel együtt nemzeti kultúránk természetes dualizmusát, szellemi és lelki értelemben legalább.

A magyar kultúra Trianon után

A magyar nemzeti kultúra, a magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A kulturális intézmények Budapesten összpontosultak, az írói, művészi és tudományos tehetségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. A modern magyar irodalom például általában vidéki származású írók műve volt: Ady az Érmellékről, Móricz Szatmárból, Krúdy a Nyírségből, Babits Tolnából, Kosztolányi a Bácskából érkezett, de valamennyiben a rohamosan polgárosodó Budapesten találtak szellemi otthonra és váltak íróvá. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy némely kelet-európai irodalom, minthogy például Németországban Berlin mellett Münchennek, Lipcsének, Frankfurt-

nak. Kölnnek, Olaszországban Róma mellett Milánónak, Firenzének, Nápolynak és a széttagolt Lengyelországban Varsó mellett Krakkónak és Lembergnek is fontos kulturális szerepe volt. A magyar irodalom helyzete velük szemben leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható.

A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pozsony, Kassa, Komárom, Kolozsvár, Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervezőerejükből, és csak a századforduló után történtek kísérletek arra, hogy vidéken is irodalmi központok alakuljanak ki. Ez a törekvés lényegében csak Nagyváradon, az akkori ország dinamikusan fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket, ahol valóban nagyhatású kulturális központ jött létre, amit az is tanúsít, hogy A Holnap című antológia két egymást követő kötetével itt lépett színre a modern magyar költészet, még a Nyugat megindulása előtt.

Az irodalmi decentralizációt végül is az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek bukása és ezek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban kötött trianoni békeszerződés a magyarság lélekszámának egyharmadát: közel három és fél millió magyart (1,8 millió Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá, és ezzel a magyar nemzeti irodalom hét évszázados egységét is megtörte.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak az elcsatolt országrészek (Erdély, a felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor belső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, guébeci, afrofrancia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek voltaképpen nem ritka képződmények a világkultúrában, hiszen a nagy világnyelvek általában policeantrikus kultúrákat hordoznak, így beszélhetünk például a francia irodalom mellett a frankofón irodalmakról, vagy az angol irodalom mellett az angolszász irodalmakról.

A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust mindenekelőtt a különböző nemzeti kultúrák nyelvi közössége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében másról van szó: itt nemcsak a nyelvközösség fogja össze a politikai határok által máskülönben egymástól elválasztott irodalmakat. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé: állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetesen megegyezik egymással: közös az etnikai és történelmi tudatuk, összeköti őket a közös értékrend és hagyomány. A magyar kultúra (irodalom) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsó sorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját kultúrájukat (irodalmukat).

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi kultúrák (irodalmak) különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-európai "kisebbségi" kultúrák (irodalmak) sorra egyesültek a maguk "anyanemzetének" kultúrájával (irodalmával), a magyar kultúra (irodalom) korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzete, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv kultúra (irodalom) élt. Létezik tehát egy "központi" (anyaországbeli) magyar kultúra (irodalom),

ugyanakkor létrejöttek a "kisebbségi" (romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar kultúrák (irodalmak), valamint az emigrációs körülmények között született nyugati magyar kultúra (irodalom): ezeket együttesen "egyetemes" magyar kultúrának (irodalomnak) szokás nevezni. A huszadik századi magyarság nemzeti tudatát és kultúráját igen nagymértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabja a magyar kisebbségi kultúrák (irodalmak) státusát és önismeretét: ez a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt több mint fél évszázad folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi katalizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket a kisebbségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniök.

A kulturális közösség összefogó ereje

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre: a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységen maradt az "anyaországi", illetve "egyetemes" magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga "kisebbségi" (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekinteten homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar kisebbségi irodalmak ugyanis két forrásból alakultak ki: a regionális magyar kultúrák és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben "irodalomontológiai", részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar kisebbségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. (Ez magyarázza azt, hogy Erdélyben viszonylag könnyebben, Szlovákiában és a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom.)

Ám a regionális hagyományok mellett az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a kisebbségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik.

Nemcsak a további egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékekre is. A kisebbségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl meg. Számítalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozta meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a kisebbségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A kisebbségi magyar irodalmak "hőskorában" nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve baloldali írók is, akik az 1918-1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt hozott létre, amely a kortárs magyar kisebbségi irodalmak fejlődésének a továbbiakban is fontos tényezője maradt.

Irodalmunk szigettengere

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék – a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke – hozta léte, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, és új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység később az irányzatok és generációk küzdelmei során is fennmaradt, és csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége kényszerű módon, az erőszak következtében felbomlott. Akkor szakadt darabokra az a természetes szellemi háló, amelyet az irodalmunk megújulásának és európai elhelyezkedésének kezdeményezői: Bessenyci György, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, majd a Nyugat körül gyülekező "modern klaszszikusok" kötöttek. Azóta a magyar irodalom történetét úgy is le lehet írni, mint az egység helyreállításáért folytatott állandó és mindig megújuló küzdelmek történetét. Ebben a köznapi küzdelemben vettek részt a több részre szakított nemzeti irodalomnak olyan, ma is mértéket jelentő műhelyei, mint a két világháború közötti Nyugat, a Magyar Csillag, a Válasz, az Erdélyi Helikon, az ugyancsak erdélyi Pásztortűz és Korunk, a Vajdaságban működő Kalangya vagy a szlovákiai Magyar Írás. Valamennyiük élet-történetében ki lehet mutatni a nemzeti irodalom természetes belső kommunikációja és szellemi szolidaritása érdekében vállalt küzdelmeket.

A magyar irodalom az első világháborút követően ezért nemcsak Magyarország irodalmát jelenti: a szomszédos országokban nagy múltú magyar kisebbségi irodalmak élnek, emellett számos nyugat-európai és tengerentúli városban dolgoznak magyar írók, irodalmi csoportosulások és intézmények. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része nem a magyar állam területén található. Ilyen hagyományos központ Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szabadka, Pozsony és Kassa, illetve újabban Újvidék és Ungvár, mint "tartományi" központok, amelyekben egy-egy kárpát-medencei magyar régió szellemi élete tömörül. Ezekben a városokban mindenütt működnek (kisebbségi) magyar folyóiratok, könyvkiadók, irodalmi és tudományos műhelyek, kulturális szervezetek.

Irodalmunk – Nagy Károly, amerikai egyetemi tanár, az Anyanyelvi Konferencia társelnöke találó metaforája szerint – olyan "szigettenger", amelynek "kontinentális központja" természetesen Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében található, tekintélyes része azonban a nagyvilágban szétszór "szigeteken" él és dolgozik. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, szeged és Pécs, illetve Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja, hanem Bécs, Mün-

hen, Párizs, London, New York és Toronto is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei.

A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény, olyan állapot, amelyet a közép- és kelet-európai és a nemzeti történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy el kellene fogadnunk a magyar irodalom további "különfejlődését", és le kellene mondanunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmi is, igaz, arra általában nem volt lehetőségük, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a nyugati magyar irodalom műhelyei is, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az "anyaország" irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a felvidéki, mind a délvidéki magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető.

Az erdélyi magyar irodalom képviselői rendre a nemzeti irodalommal fenntartott közösség mellett nyilatkoztak; ennek a közösségtudatnak a fontosságára figyelmeztetett az anyaország írói részéről a két világháború közötti korszak legnagyobb szellemi tekintélye: Babits Mihály is, midőn több alkalommal véleményt mondott az erdélyi irodalom és általában a magyar kisebbségi irodalmak helyzetéről és eredményeiről. Először 1929-ben adott átfogó értékelést az erdélyi magyar irodalom törekvéseiről, midőn a Budapestre távozott Áprily Lajos szerkesztői tisztjét Kuncz Aladár vette át, s őtöle kért az Erdélyi Helikon számára olyan programadó tanulmányt, amely az Erdélyben is követendő "egyetemes" magyar szemléletnek a célkitűzéseit" világítja meg. Babits erre a felkérésre írta és jelentette meg az Erdélyi Helikonban Európaiság és regionalizmus című tanulmányát, amely a címében megjelölt két fogalom viszonyát tisztázva az európai hagyományok és szellemiség követésében jelölte meg a kisebbségi irodalmak feladatát. A következő alkalommal, 1931-ben Tabéry Géza Emlékkönyv című művéről írván hangsúlyozta azt, hogy a kisebbségi magyar irodalomnak a magyar nemzeti irodalom keretén belül kell a maga természetes helyét megtalálnia: "Az erdélyi irodalomnak, éppen saját eszméjénél fogva, mely megveti a 'hatalmak és határok' esetlegeit, intenzíven vissza kell kapcsolódnia az egységes magyar irodalom vérkeringésébe. Táplálni azt nemes eszméjével, szabadabb légkörével s táplálkozni annak szélesebb gyökerű erejéből." Ez a nézet a harmincas évek hazai és erdélyi magyar íróinak általános meggyőződését fejezte ki.

Régiók a Kárpát-medencében

Amikor a magyar művelődés és irodalom belső felépítésére és közelmúltjára figyelünk, a regionális változatokat mindig figyelembe kell vennünk. A kulturális régiók természetéből természetesen csak az juthat el a nemzeti kultúra tartós és biztos értékei közé, ami a regionális "helyi színeket" egyetemes és átfogó igények és értékek jegyében rendez. A különféle régiók kulturális karaktere és a művelődési regionalizmusok mindazonáltal önmagukban is értéket jelentenek, hitelesítik és gazdagítják a művészeti alkotást.

Amikor azon gondolkodunk, hogy miképpen lehetne nemzeti kultúránk egységét helyreállítani, kétségkívül számot kell vetni a nagyobb, például erdélyi, felvidéki, vajdasági, dunántúli, alföldi és kisebb, például székely, kalotaszegi, bánási, kárpátaljai, bácskai, Balaton-melléki irodalmi régiókkal. Annál is inkább, mert a kulturális régiók

általában nem írhatók körül állami és közigazgatási határokkal; összekötik a határ két oldalán élő magyarságot, és összekötik a régióban élő különböző nemzetiségeket, népeket és kultúrákat. Mindez már a régiók meghatározásának újabb szempontját veti fel, történelmi, gazdasági és kulturális hagyományok és érdekek által megjelölhető nagyobb vagy kisebb térségek, illetve tájegységek ugyanis nem kötődnek okvetlenül a nemzeti lakóterület, a nyelvterület köréhez, átfoghatnak különböző népeket, nyelveket és kultúrákat is.

Szeretnék erre egyetlen jellegzetes példát felhozni. A Bánság (Bánát) igen karakteres, történelmileg kialakult kulturális régió, amely egyszersmind több nemzetiség és kultúra (magyar, német, román és szerb) otthona. Fontos tulajdonsága a viszonylagos gazdasági és kulturális fejlettség (szemben a szomszédos román, illetve szerb régiókkal), ez tette lehetővé, hogy a területén élő népcsoportok bizonyos toleranciával viseltesenck egymás iránt. Ez a türelmesség alapozta meg a régió demokratikus hagyományait, amelynek igen nagy szerepük volt az 1989-es romániai átalakulások előkészítésében és az elmúlt esztendő politikai életében is, midőn Temesvár mindig az országosnál nagyobb megértést tanúsított a más nyelvűek és más gondolkodásúak iránt.

Ugyancsak a regionális hagyományok érvényesülésének érdekes példája az a történelmi tájegység, amelynek, Kassa, Rozsnyó, Miskolc, Tokaj, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács, Beregszász, Szatmárnémeti és Nagykároly a vonatkozási pontjai. Ez a térség nemcsak a hagyományos magyar történelmi és kulturális tájat jelöl meg, hanem magyar-szlovák, kisebb mértékben a magyar-német, a magyar-román és a magyar-ruszin művelődési érintkezések és kölcsönhatások termékeny földjét, bizonyos esetekben műhelyét is megjelöli. Ez a Tisza-Kárpát tájegység mostanában indult el a regionális tudat újólagos kialakításának, a régebbi hagyományok fölélesztésének útján. A gazdasági egymásrautaltság, az élénkülő kereskedelmi kapcsolatok révén jöhet létre az az érdekközösség és szolidaritás, amely azután megerősítheti a kulturális összeköttetéseket is, enyhítheti a korábbi időkben keletkezett és mindig mesterségesen szított feszültségeket, és helyreállíthatja a határok két oldalán, három országban élő magyarok korábban erőszakosan megszakított kapcsolatait.

Hasonló (gazdasági, történelmi és kulturális) tájegységekként írhatnánk le a Székelyföldet, amely etnikailag igen határozottan különül el a szomszédos román a vidékektől, azt a vegyes lakosságú partiumi területet, amelynek Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagybánya, Zilah lehet a vonatkozási pontja, az Alföld déli részét, amely a magyar-román határ két oldalán, Debrecentől Nagyváradig, a történelmi Bihar megye területén ugyancsak azonos gazdálkodási és kulturális hagyományokat őrzött meg, és ugyancsak történelmi régióként szemlélhetjük a magyarországi Dunántúlt vagy a mai Szlovákiának azt a nyugati körzetét, amely a Pozsony, Nagyszombat, Nyitra és Komárom által jelzett területen alakította ki saját kulturális tradícióit és a magyar-szlovák együttélés hagyományait, egyszersmind kapcsolódott Bécshez, az alsó-ausztriai tartományhoz és ezen keresztül a nyugati civilizációhoz. Valójában a Kárpát-medence, de az egész közép-európai térség, az egész Duna-Táj ilyen gazdasági, történelmi és kulturális "alrégiókból" épül fel, hiszen hasonló regionális rokonság fedezhető fel például az észak-dél-tiroli övezet között, amelyek korábban egyetlen közigazgatási egységet alkottak, vagy a keleti lengyel és a nyugati ukrán területek között. A Kárpát-medencében létrejött "alrégióknak" a múltban igen erős és tartalmas összeköttetései voltak minden irányban; délkelet felé a történelmi román fejedelemségekkel, keleti irányban Ukrajnával és Oroszországgal, északon a lengyel és a baltikumi tájegységekkel, nyugaton az osztrák tartományokkal, Bajorországgal, Szászországgal, Csehországgal, délen pedig a délszláv területekkel, Szerbiával, Horvátországgal, Szlovéniával, sőt

az északolasz térséggel, Velencével, Lombardiával. A Kárpátok gyűrűjében élő dunai régió ilyen módon beilleszkedett az öt körülvevő közép-európai, sőt a nagyobb dimenziókat jelentő európai "mozaikba", miközben etnikai és kulturális tekintetben maga is sajátos "mozaikot" alkotott.

A közép-európai, kárpát-medencei régiók termékeny együttműködését mindenképpen megzavarta a térség hagyományos politikai integrációjának többnyire erőszakos, háborús eszközökkel elért felbomlasztása, a politikai határok többszöri átrajzolása, amely sohasem vette figyelembe az etnikai és történelmi, a gazdasági és geopolitikai követelményeket, és főként az a 19. században kifejlődő és a 20. században szélsőséges mértékben kibontakozó etatizmus, amely a hagyományos gazdasági és kulturális együttműködés érdekeit teljességgel figyelmen kívül hagyva, mindent az állam, sőt a közép-európai térségben csak a politikai mítoszokkal alátámasztott és erőszakos, esetenként teljességgel embertelen eszközökkel megvalósítható "nemzetállam" voluntarista ideológiájának rendelt alá. Azaz ugyanúgy az ideológia elsőbbségét igyekezett érvényesíteni a gazdaság, a kultúra és a mindennapi élet fölött, akár a 20. század totalitárius államberendezkedései.

A regionális kapcsolatok hajszálgyökerei

Az elmúlt mozgalmas esztendő, legalábbis környezetünkben, a közép-európai régióban igen súlyos csatlódásokat hozott azok számára, akik a térség országaiiban végbement, úgyszólván forradalmi átalakulásuktól szinte történelmi csodákat vártak. Remélték és várták, hogy a nyugati világ tárt karokkal siet a szabadságukat visszaszerzett népek segítségére, hogy ennek a segítségnek a következtében megindult a gazdasági felemelkedés, hogy a régió országaiiban teret nyerő demokratikus politikai kultúra lehetővé teszi a kisebbségi sorban élő népcsoportok, mindenekelőtt a magyarok kollektív jogállásának megalapozását, s hogy mindezek révén megindul és előrehalad a közép-európai régió integrációja, amely sokak szerint az egyetlen lehetséges és kívánatos eszköze lehet a hagyományos és most ismét kiéleződő nemzeti konfliktusok felszámolásának.

E helyett az integráció helyett új etnikai feszültségek és összecsapások, a közép-európai régió igen veszedelmes dezintegrációja következett. Ez a dezintegrációs folyamat elsősorban nem azért veszélyes, mert lerombolja a korábbi mesterséges integrációkat, a különben is súlyos belső ellentmondásokat magukban rejtő "jugoszláv" és "csehszlovák" állami kereteket. Ezek fölött az intézmények fölött ugyanis maga a történelem mondott ítéletet. Az igazán veszélyes folyamatok a "nemzetállam" elvére alapozott etnocentrikus és etnokratikus kormányzati rendszerek kialakulásában rejlenek; ezek a rendszerek ugyanis antidemokratikus, elnyomó politikát vezethetnek be a kisebbségekkel szemben, és ezzel növelik a nemzeti konfliktusok kockázatát. Az etnocentrikus államrezonra épülő "nemzetállami" politika máris több szomszédos országban, így Romániában, Szerbiában és Szlovákiában teret nyert, s olyan szélsőjobboldali politikai erők, mint a Funar-féle Román Nemzeti Egységpárt, a vajda vezette szerb radikálisok, illetve a Szlovák Nemzeti Párt, sőt a Mečiar miniszterelnök által irányított mozgalom, amelyek határozott és egyértelmű etnokratikus politikát kívánnak, már ma ott vannak a kormányzati központokban vagy ezek közelében.

A közép-európai integráció ügyének bármily csekély előrehaladása ezért a régió minden népe és országa számára fontos nyereséget jelent. Csakhogy az integrációs folyamatok kormányzati szintű előkészítésének és irányításának ügye mostanában sajnála-

tosan elakadni látszik; a nemrég még olyan ígéretes közép-európai együttműködés, illetve a "visegrádi hármak (négyek)" ügye nem mutat kellő előrehaladást, sőt inkább visszaesést; ezt mutatják nemcsak a pozsonyi események, hanem a prágai nyilatkozatok is. Igen sok oka és magyarázata lehet annak, hogy a szabaddá vált vagy éppen független államisághoz jutó országok miért választják az integrációs politika helyett az etnokratikus "nemzetállami" politikát. Lényeges, hogy a "felülről" vezérelt, kormány-szintű például a visegrádi (magyar, lengyel, cseh, szlovák) integrációs folyamatok, egyelőre vesztegelnek, és az igen veszedelmes dezintegráció előrehalad.

Lehetnek és vannak azonban az integrációs politikának "alulról" kezdeményezett, spontán módon szerveződő, csendesebb változatai és módszerei. Ezek a politikai mód-szerek kétségtelenül teret kaptak az elmúlt esztendőben, s talán még nagyobb teret fognak kapni a közeli jövőben. Az egymással szomszédos "kisrégiók", például a Nyugat-Dunántúl és Stájerország, a Délnyugat-Dunántúl és Szlovénia, a Felső-Tiszavidék és Kassa, Beregszász, valamint Szatmárnémeti környéke máris igen előnyös és eredményes gazdasági és kulturális kapcsolatban áll egymással, és ezeknek a kapcsolatoknak bizonyos mértékig kiépültek az intézményes keretei is; korábban az Alpok-Adria munkaközösség, újabban a Tisza-Kárpátok együttműködés. Ezeket az intézményi kereteket kellene okos kormánypolitikával támogatni, és találékony regionális együttműködéssel, "népi diplomáciával" még jobban megalapozni, kiteljesíteni.

Bukarest, Pozsony és Belgrád "nemzetállamot" építő, etnokratikus politikája természetesen nem kedvez az "alulról" szerveződő regionális integrációnak, de úgy tetszik, minden politikai ideológiánál és erőszakos érvényesített államrezonnál vannak tartósabb és eredményesebb szükségyszerűségek és folyamatok. Így a regionális integrációnak is vannak történelmileg létrejött, és lám, nehezen elszakítható "hajszálgyökerei". Például azok a gazdasági érdekek, amelyeket jobban lehet érvényesíteni a regionális együttműködés keretei között, hiszen a Kárpát-medence gazdasági alrégiói hagyományosan egymást egészítik ki, és talán azok a kulturális kapcsolatok, amelyek a politikától függetlenül vagy éppen a politika ellenére erősítik a regionális összeköttetéseket.

Az oly kívánatos közép-európai együttműködés elsősorban a politika "alatt", azaz a gazdasági folyamatok, és a politika "felett", azaz a kulturális kapcsolatok körében fejldhet tovább.

A horvátországi magyarok identitástudata

(Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta)

A rendszerváltozás egyik nagy hozadéka, hogy a Magyarország határain kívül élő magyarság különböző régiói megnyitottak a szociológiai kutatások számára. Így magam is 1991 tavaszától kezdve járom (barátaimmal együtt) a Kárpát-medence magyarlakta tájait azzal a céllal, hogy kérdőíves felméréseket szervezzünk a határon túli magyar népcsoportok kollektív identitástudatának feltérképezésére. (Ezeket a felméréseket azután az ott élő kollégák: pedagógusok, könyvtárosok, újságírók, egyetemi hallgatók végezték el.) 1995 végéig – az anyaországot is beleértve – *hét országban* (Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Kis-Jugoszláviában, Szlovéniában, Ausztriában és Magyarországon) kb. 110 településen csaknem *két és félezer* felnőtt, magyar nemzetiségű személy választotta meg országunkat, amelyek túlnyomó többsége minden országban azonos volt. Sőt 1995/96 telén – a kérdőívvel nyert információkat kiegészítendő – 60 mélyinterjú is sikerült készítenünk ezekben az országokban. E felmérések eredményeiről, a nemzeti identitástudat különböző szegmenseinek (nemzeti önarckép, történelmi tudat, vallásosság, kulturális arculat stb.) régióként is eltérő változatairól már több tanulmányban is beszámoltam – ezekre a későbbiekben még hivatkozni fogok.

Volt egy jelentős hiányossága a fentebb említett felméréseknek: egyik sem terjedt ki a horvátországi magyarokra. Az ő felkeresésüket a délszláv testvérháború, illetve az a tény akadályozta, hogy a dél-baranyai és a kelet-szlavóniai magyarság szerb megszállás alatt élt, illetve (főleg a fiatalabb korosztály) elmenekült. (Más horvátországi vidékekre, illetve külföldre, pl. Magyarországra.)

Végül a *Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság* biztatására és hathatós közreműködésével,¹ valamint az *Illyés Közalapítvány* anyagi támogatásával 1997 őszén sikerült megvalósítani az adatfelvételt. Ennek során **357** magyar nemzetiségű, 18 éven felüli személyt (lakásukon) keresték fel az általunk írásban és szóban felkérdezett kérdezőbiztosok (akik jórészt pedagógusok voltak). Arra törekedtünk, hogy a kérdőívek alapján *jellemző* képet kapjunk a horvátországi magyarság különböző rétegeiről, még ha az 1991-es népszámlálás óta bekövetkezett jelentős méretű háborús (belső és külső) népmozgás a szoros értelemben vett reprezentatív mintavétel nem is tette lehetővé. A vizsgálatba Drávaszög (Dél-Baranya), Kelet-Szlavónia, Közép-Horvátország és a tenger mellék **38 településének** jelenlegi vagy egykori (és reménybeli jövőbeni) lakosát kerestük fel. Ez azt jelenti, hogy a Drávaszög és Kelet-Szlavónia esetében (e két tájegység egyébként a választadók bő kétharmadával szolgált) nemcsak az otthonmaradt, hanem az elmenekült, és a felmérés idején Eszéken és Zágrábban élő (de hazakészülő) magyar lakosságot is megkeresték a kérdezőbiztosok.² A településeken belül a kérdezettek kiválasztása – területi elv szerint – véletlenszerűen történt.³

¹ Ki kell emelnem a Társaság alelnökének, dr. Horváth Lászlónak a szerepét, aki az egész felmérés legfőbb szorgalmazója és szervezője volt.

² A vizsgálati helyszínül szolgáló települések – magyar nevük betűrendjében – a következők voltak (zárójelben a települések horvát neve, szögletes zárójelben a régió rövidítése [DSz=Drávaszög; KSz=Kelet-Szlavónia; KH=Közép-Horvátország; Tm=tenger mellék] olvasható): Alsószentbenedek (Ivanovci) [KH]; Bellye (Bilje) [DSz]; Budakovac (Budakovac) [KH]; Csepén (Čepin) [KSz]; Csúza (Suza) [DSz]; Darázs (Draž) [DSz]; Dárda (Darda) [DSz]; Daruvár (Darugar) [KH]; Eszék (Osijek) [KSz]; Fiume (Rijeka) [Tm]; Gyurgyevác (Durdjevac) [KH]; Harasztii (Harastin) [KSz]; Hercegszöllős (Kneževi Vinogradi) [DSz]; Karancs (Karanac) [DSz]; Kisköszeg (Batina) [DSz]; Kopács

Az alapsokaság, a Horvát Köztársaság területén élő magyarok hányatott történetével az 1991-ben kitört délszláv testvérháború tragikus eseményeivel, a népcsoport demográfiai jellemzőinek változásaival (konkrétan: a horvátországi magyarság megállíthatatlannak tűnő *fogyásával*) most nem feladatunk foglalkozni. Még azt se tudjuk, hogy pontosan mekkora létszámú közösséget modellez mintacsoporthunk. A háború kirobbanása előtt az 1991-es jugoszláviai népszámlálás Horvátországban 22 355 magyarról tud, Sebők László akkori reális létszámukat 35 ezer főre teszi.⁵ Hogy a háborús és az emigrációs veszteségek milyen mértékűek voltak, a visszaköltözési folyamat befejezetlensége miatt még nem tudható pontosan. A hivatkozott tanulmányok becslései mindenesetre jelentős vérvesztést valószínűsítenek.

Mintacsoporthunk jellemzésére még elmondható, hogy 42%-uknál volt kimutatható *térbeli mobilitás*, ezen belül 28%-ukat kifejezetten az 1991-es háború kényszerítette menekülésre (főleg Kelet-Szlavóniából, az idevalósi válaszadók 53%-át üldözték el lakhelyéről, de jelentős mértékű – egyharmados – a dél-baranyaiak között is a menekültek aránya).⁶ Az elköltözés főleg a szellemi foglalkozású rétegeket érintette. A jelentős térbeli mobilitás ellenére a válaszadók többsége (70%-a, az értelmiségiek háromnegyede) úgy nyilatkozott, hogy saját tulajdonában lakik. A „felfelé” irányuló *társadalmi átrétegződés* – az intergenerációs mobilitás esetében – a minta mintegy felénél, az intragenerációs mobilitás pedig csak a válaszadók 8%-ánál volt kimutatható.

Említettük már, hogy a 357 kérdezettnek – minden bizonnyal a valóságos helyzetet túlréprezentálva – egyötöde volt értelmiségi (27%-a munkás illetve vállalkozó, 10%-a pedig mezőgazdasági fizikai foglalkozású). A fiatal felnőttek (a 40 éven aluliak) aránya 32%, a 60 évnél idősebbek (minden bizonnyal alulreprezentált) részesedése pedig 17% volt, a válaszadók mintegy felét tehát a középkorosztályok képviselői tették ki.

Megjegyezzük még, hogy 1998-ban – a kérdőíves felmérés kiegészítéseként – magóval rögzített interjúkat is készítettünk. Egy helyütt ezekből is idézni fogunk.

A családok nemzetiségi összetétele

A nemzeti hovatartozás kérdésével először statisztikai megközelítésben foglalkoztunk. Megkérdeztük minden interjúalanytól, hogy az 1991-es népszámláláskor milyen nemzetiségűnek vallotta magát, és ezt kiegészítettük azzal a kérdéssel, hogy jelenleg (1997 őszén) minek tartja magát. A válaszadók 96%-a vallotta magát mindkét időpontra

(Kopačeva) [DSz]; Kapronca (Koprivnica) [KH]; Kórógy (Korog) [KSz]; Kő (Kamenac) [DSz]; Lacháza (Vladislavci) [KSz]; Laskó (Lug) [DSz]; Légrad (Legrad) [KH]; Lovrán (Lovran) [Tm]; Mece (Mece) [DSz]; Pélmonostor (Beli Manastir) [DSz]; Pola (Pula) [Tm]; Rétfalu (Ritfala) [KSz]; Sepse (Kotlina) [DSz]; Szentlászló (Laslovo) [KSz]; Szpálátó (Split) [Tm]; Újbezdán (Novi Bezdán) [DSz]; Újgrác (Novi Gradac) [KH]; Várdaróc (Vardarac) [DSz]; Verőce (Virovitica) [KH]; Vinkovce (Vinkovci) [KSz]; Vörösmart (Zmajevac) [DSz]; Vukovár (Vukovar) [KSz]; Zágráb (Zagreb) [KH]

Az adott település különböző jellegű településrészein egy-egy utcát választottak ki a kérdezők, s ott véletlenül egy-egy családot, amelyből lehetőség szerint egyszer férfi, másszor női családtagot kérdeztek meg. A véletlenszerűség területi elve sajnos a tengernelléki szórványban és a menekültek között nem érvényesülhetett tisztán, ezért is állhatott elő az a helyzet, hogy mintacsoporthunk minden bizonnyal kvalifikáltabb a valóságos helyzetnél (minden ötödik válaszadónk értelmiséginek bizonyult).

⁵ Erre vonatkozóan ld.: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből* c. kötet tanulmányait (szerk. Arday Lajos, Bp. 1994. Közép-Európa Intezet); valamint *Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban = Magyar Kisebbség* (Kolozsvár, 1997/3-4. sz.

⁶ Ld.: *Mák Ferenc: i. m. 258. p.*; valamint *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. I. m.*

⁷ 151. p.

⁸ Statisztikai kimutatások szerint a két régió megszállt településeinek magyarsága még nagyobb arányban: *háromnegyed részben* volt kénytelen elhagyni a lakhelyét. Ld.: *Mák Ferenc: i. m. 274-275. p.*

érvényesen magyarnak. (A többiek – mindössze 14 fő – vagy 1991-ben, vagy most, vagy mindkét alkalommal „kihátráltak” a magyarságból.) A kérdést a kérdezett családtagjainak vonatkozásában is feltettük: a *felkeresett családok 54%-ában vallotta magát* (1997-ben) *minden családtag magyar nemzetiségűnek*. (Ezzel a jelenséggel főként olyan családokban talákoztunk, ahol a családfő fizikai foglalkozású vagy inaktív volt; illetve amelyeket az illetőségük magyar többségű – tehát jobbra baranyai és szlavóniai – településekhez kötötte.) A családok 17%-ában fordult elő az a szituáció, hogy a családtagok nemzetisége olyképpen volt többszínű, hogy a *szülő(k) magyarnak, a gyermekek viszont mind horvátnak* vallották magukat. (Ez az eset gyakoribb volt a szellemi, mint az egyéb foglalkozású családokban; illetve főként a szörvényban /tehát inkább Zágrábban és a tenger melléken/ fordult elő.) A horvátországi magyar családok meglehetősen nagymértékű etnikai, illetve identitásbeli heterogenitása minden bizonnyal kapcsolatba hozható azzal a ténnyel, hogy a kérdezettek 36%-ának, a *házasságinterjúalanyok 40%-ának nem magyar anyanyelvű házastársa van*, vagyis vegyesházasságban él. Főleg a szellemi foglalkozásúak körében fordult elő gyakran a vegyesházasság (a megkérdezett értelmiségiek közel fele részében!), és olyan társadalmi környezetben, ahol a magyarok kisebbségben élnek. (Pl. azokon a településeken, ahol 10% alatt van a magyarok aránya, választadóink 53%-a élt vegyesházasságban.) Az értelmiségi közeg és a szörvény-helyzet nemcsak a vegyesházasságok magasabb arányával jár együtt, hanem növeli annak esélyét is, hogy a más (többnyire horvát) anyanyelvű házastárs nem, vagy csak nagyon gyengén tud magyarul.

Egyes vagy többes identitás-vállalás

A nemzeti hovatartozás-tudat problematikáját – immár meghaladva a statisztikai besorolás szféráját és egyúttal teret engedve a kettős, illetve többes identitásnak – a következő kérdéssel vizsgáltuk tovább: *„Ön milyen nemzetiség(ek)hez tartozónak vallja magát?”* És arra az esetre, ha több kapcsolódási pontról is beszámol a kérdezett, így folytattuk a kérdést: *„Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?”* A két kérdésre adott válaszokat együttesen bíráltuk el. A kérdezettek 81%-a – más vonatkozási pontok nélkül – a *magyarsághoz* tartozónak vallotta magát. 6% többes identitásról számolt be, de ebből *magyar* mivoltát érezte *dominánsnak*. 5%-nyi választadó *egyformán* tartotta magát magyarnak és horvátnak. Az *alárendelt magyar identitás elenyésző (1%-nyi)* „szavazatot” kapott, de 7% úgy nyilatkozott, hogy ő voltaképpen *semmilyen* nemzeti hovatartozástudattal nem rendelkezik. Ez utóbbi álláspont (az alárendelt magyarságtudattal együtt) túlnyomórészt a szörvényban, és legkevésbé az inaktívok (nyugdíjasok, háziasszonyok) rétegén belül jelentkezett. A kettős, de dominánsan magyar identitással leginkább az egyéb (nem diplomás) szellemi foglalkozásúak körében, és azokon a településeken talákoztunk, ahol a magyarok aránya közepes (30-70%) volt. A *kifejezett magyar identitás* pedig főleg a *magyar túlsúlyú (70% feletti) települések sajátja* volt. És – bizonyos értelemben megfordítva az eddigi érvényesülő tendenciát – a heterogén identitású családok és a vegyesházasság tekintetében élen járó értelmiségiek most felzárkóznak az erőteljes magyar identitással rendelkező társadalmi rétegekhez: a nyugdíjasokhoz és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúakhoz. Ez a réteg tehát a más identitás felé való nyitottságnak, és a magyar identitás vállalásának egyaránt markáns tanújelét adja. Ugyanakkor a szörvényhelyzet – horvátországi felmérésünk macacsul visszatérő tanulságaként – a kisebbségi identitástudat meglehetősen erős veszélyforrásának bizonyul.

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

A kérdezettek túlnyomó többsége által felvállalt magyar identitástudat főbb összetevőit kívántuk megragadni a fejezetcimben szereplő kérdéssel ugyanúgy, mint tettük ezt a kilencvenes évek első felében más országokban végzett vizsgálatok során is.⁷

Mielőtt a válaszok elemzésébe kezdenénk, ismerkedjünk meg 1998 nyarán készült magnós interjúink egy-egy részletével. „Kérem, fejtse ki, mit jelent az Ön számára magyarnak lenni!” hangzott itt is a felhívás. Alább következzenek néhány válasz, pontos idézet formájában:

- „Számomra magyarnak lenni azt jelenti, hogy a szüleim, nagyszüleim nyelvét tovább beszélem. Kultúráját folytatom, és a gyerekeimre is eztet szintén átviszem.” (37 éves banktisztviselő /Kelci-Szlavónia/, 2. sz. interjú)

- „Azt jelenti, hogy ismerem, szeretem a magyar kultúrát, magyar tradíciót. A szüleim egész életem alatt a magyarságról tanítottak, meg ápolták ezt a magyar kultúrát, magyar tradíciót, meg a magyar történelmet.” (43 éves férfi, orvos /Baranya/, 11. sz. interjú)

- „Magyarnak lenni büszkeség. Magyar szülőktől származom és ez az én anyanyelvem... a magyar. Azt hiszem, hogy nagyobb büszkeség nem lehet, mint hogy ha az ember büszke a nemzetiségére. Én viszont az vagyok.” (42 éves férfi, tolmács /Baranya/, 12. sz. interjú)

- Hát a szüleimmel is mindig magyarul beszéltünk, az iskolámat magyar nyelven fejeztem be, és úgy adta a sors, hogy anyanyelv-ápolóként ismét a magyar nyelvet, a magyar kultúrát ápoltam horvát környezetben. És úgy gondolom, hogy ez nagyon nagy valamit jelent. És a gyerekeinket is úgy neveltük, hogy jó magyarok legyenek. (40 éves tanárnő /Baranya/, 13. sz. interjú)

- „Büszke vagyok, hogy magyar vagyok. Miután Magyarország történelme és kultúrája, hagyományai ismertek az egész világon. Itt például magyar Nobel-díjas tudósainkra gondolok, orvosokra, azon kívül művészekre, balett táncosokra és nagyon sok emberre, aki nagyon sokat tett a hazáért, és híresek az egész világon.” (51 éves mérnök, Fiume /Rijeka/, 27. sz. interjú)

És most térjünk vissza a kérdésre adott válaszok táblázatos feldolgozásához. A nyitott kérdésre adott válaszokat most is utólag kategorizáltuk, és az 1. sz. táblázatban a négy régió bontásában tesszük közzé.

Először (a 7. sz. jegyzetben hivatkozott közlemények adatai alapján) próbáljuk meg összevetni a horvátországi magyarok identitástudatának struktúráját hét másik közép-európai ország magyarságának identitás-szerkezetével. A horvátországi magyarok specifikus jegyének a *negatív és közömbös identitás* nagyon alacsony, valamint a *valahová tartozás* érzésének Magyarország utáni, a *felvállaló, elfogadó, védelmező* típus Erdély utáni második legmagasabb arányszámait tekinthetjük. Vagyis a horvátországi magyarok nemzeti-nemzetiségi identitástudata a Kárpát-medencei magyarság viszonylatában is *erősen pozitív színezetű*, valamint a *fogódzók, kötődési pontok* (például egy határokon felülemelkedő kultúrmenzét fogalma) utáni átlagnál is erősebb vágyako-

⁷ Ld.: Gereben Ferenc: Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében = Protestáns Szemle, 1995/3. sz.; valamint u. ő: Nemzeti identitás és vallásosság. Szociológiai felmérés hét ország magyar nemzetisége körében = Keresztény Szó (Kolozsvár). 1996/6. sz.

zásról tanúskodik. (Ez utóbbi jelenségben a népcsoport alacsony létszáma, mostoha történelme és a közelmúlt megpróbáltatásai egyaránt kifejeződhetnek.) Érdekes, hogy – az 1. sz. táblázat tanúsága szerint – a *valahová való tartozásának* ez a vágya különösen Közép-Horvátországban (Zágrábban és környékén) erős, míg a magyarságtudat mint *természetes érzés* („annak születtem”-típus) főleg Baranyában, a *felvállaló-küzdelmet vállaló* attitűd Kelet-Szlavóniában, és a *pozitív érzelmektől* átítatott identitástudat pedig leginkább a tenger mellék városaiban honos.

Hozzátehetjük mindehhez, hogy a *nemi hovatarozás* nem igazán játszott szerepet az egyes identitás-típusok választásában. Az *életkor* valamelyest igen: a „valahová tartozás” motívum említése nőtt az életkor csökkenésével (tehát fiatal korban volt a legerősebb); a pozitív érzelmek pedig főleg idős korban bizonyultak domináns elemnek (valamint az alacsonyabb *iskolai végzettségűek* körében). Míg a végzettség emelkedésével a felvállaló, fennmaradásáért küzdelmet is vállaló identitáselem súlya növekedett, és erősen kötődött az értelmiségi réteghez. Az érzelmes identitás-típust inkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a nyugdíjasok részesítették előnyben. Ez utóbbi („érzelmes”) típus főleg a kisebb falvakban, a „felvállaló” pedig a nagyobb városokban volt jellemző. Tehát az identitás egyes szerkezeti elemei egymástól jól elkülönülő rétegspecifikus jegyekkel rendelkeznek. Az *emocionális identitás-típus* (amely összességében minden típus közül a legnépszerűbbnek bizonyult) inkább az *alacsonyabban kvalifikált, idősebb falusi rétegek sajátja*; a „*vállaló-védelmező-megőrző*” identitás-attitűd (talán úgy is mondhatnánk, hogy a legtudatosabb identitástípus) rétegvonzatait illetően nagyon igényesnek mutatkozott: *az iskolázottság magasabb lépcsőfokain álló fiatalabb és középkorú városlakókhoz állt inkább közel.*

Válasz-kategóriák	Drávászög (Dél- Baranya)	Kelet- Szlavónia	Közép-Horvátó. (Zágráb és körny.)	Tenger mellék	Össze- sen
Nincs válasz, illetve negatív érzés, vagy közömbös érzés	4,7	4,3	5,3	7,0	5,0
Természetes, evidens dolog; adottság, amibe beleszületünk; származás dolga	16,7	8,6	12,3	1,8	11,5
A valahová tartozás érzése (nemzethez, hazához, szűkebb környezethez, egy nyelvi-kulturális közösséghez)	18,7	22,6	33,2	10,5	20,7
Felvállalás, elfogadás (áldozatok, kisebbségi lét stb. ellenére ápolni, védeni, őrizni kell)	22,0	28,0	22,8	26,3	24,4
Pozitív érzés (büszkeség, öröm, megtisztetés, jó, szép, dicső dolog stb.)	37,2	36,5	24,6	54,4	37,8
Nem értelmezhető	0,7	-	1,8	-	0,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

(Horvátországi magyar nemzetiségű válaszadók százalékos megoszlása – 1997)

A „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszokat nemcsak kategóriákba soroltuk (ld. 1. sz. táblázat), hanem *tartalomelemzésnek* is alávetettük. A tartalomelemzés szempontrendszerét nem preconcepcióink, hanem a válaszok tüzetes elemzése, a bennük előforduló motívumok szolgáltatták (ld. 2. sz. táblázat). Ha a 7. sz. jegyzetben hivatkozott közlemények – hét ország magyarságát reprezentáló – adatait összevetjük a horvátországi „összesen” oszlop adataival, megállapítható, hogy nyolc ország viszonylatában a horvátországi magyaroktól kapták messze a legmagasabb említésszámot az *anyanyelv* és a *kulturális hagyomány*; továbbá a „*tartozni egy szűkebb közösséghez*” motívum is (Magyarországgal holtversenyben) Horvátországban kapta a legtöbb „szavazatot”. Hogy miért éppen Horvátországban értékelődik így fel a magyar nyelv és az erre épülő kultúra mint identitáselem, amikor az anyanyelvhasználat és az anyanyelvi iskoláztatás terén jelentősen elmaradnak a többi közép-európai ország magyarsága mögött?⁸ Talán éppen emiatt: azért, mert *hiányértékké* vált. A délszláv térség – a muravidéki és a vajdasági magyarokra is kiterjedő – specialitásának tűnik a nemzeti identitást természetes adottságnak, beleszületés dolgának tekintő motívum. Ami pedig a Horvátországon belüli regionális különbségeket illeti, a 2. sz. táblázat megerősíti előbbi feltételezésünket, hogy – legalábbis az *anyanyelv* – hiányértékként értékelődött fel. A magyar nyelvhasználat lehetőségétől távolodva ugyanis nő az anyanyelv fontossága az identitástudat szerkezetében; s legnagyobb említési arányszámát épp a tengermelléken éri el. A *kulturális hagyomány* Kelet-Szlavóniában, a nehézségek ellenére való *helytállás* ugyanott (valamint a másik ember-próbáló régióban: Baranyában) kapott jelentősebb arányú említést. Fel kell még figyelniünk a tengermellékiek identitástudatának feltűnően erős *emocionális* töltésére.

Végül is, ahogy ezt már korábbi, más országokban végzett vizsgálataink is bizonyították, a *közép-európai magyar identitástudat* (beleértve immár horvátországi változatát is) *három fő elemből* építkezik: *kulturális értékekből* (nyelv, hagyomány, vallás, történelem stb.); *morális elkötelezettségből* (a „nehézségek ellenére vállalom” motívuma); és – domináns elemként – *erős érzelmi töltésből*. A *kulturális és a morális elemek* (beleértve az identitás *cselekvéses*, az áthagyományozás fontosságát hangsúlyozó stb. változatait, *inkább a kvalifikáltabb* (főleg az értelmiségi) *kérdettek válaszaiban fordulnak elő, míg az érzelmi elemek inkább a kevésbé képzett és idősebb* (nyugdíjas, mezőgazdasági fizikai foglalkozású) *rétegekben mutatkoztak erősebben*.

A kulturális elemek fontossága – nem először tapasztaljuk – hiányhelyzetben, vagyis a szórványokban felerősödik, a morális elemeké azonban nem igazán, és az érzelmi összetevő is inkább mintha többségi helyzetben lenne erősebb. Összhangban a magyar identitás erős kulturális töltésével az *olvasási aktivitás* mértéke erős befolyást gyakorol az identitás szerkezetére: a könyvolvasás gyakoriságával nőtt a feladatként, az áthagyományozás kötelezettségeként megélt identitástudat esélye; a közömbös és negatív, a származás dolgának tekintett valamint az emocionális jellegű identitástípusoké viszont a könyvhöz való vonzalommal együtt valamelyest csökkent.

⁸ A horvátországi magyarság nyelvhasználatának a kérdésével a 16. Élőnyelvi Konferencián (Bécs, 1998 szept. 2-6.) tartott előadásomban („A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai”) foglalkoztam részletesen.

Válasz-kategóriák	Drávaszög (Dél- Baranya)	Kelet- Szlavónia	Közép-Horvátó. (Zágráb és körny.)	Tenger- mellék	Össze- sen
Nincs semmilyen válasz	1,4	4,5	3,6	5,6	3,2
Rossz érzés, semmi jót nem jelent (elszenvedő attitűddel); közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.)	4,1	-	3,6	1,9	2,6
Természetes adottság	19,6	9,0	25,5	1,9	15,0
Származás	14,2	11,2	16,4	18,5	14,5
Tartozni egy szűkebb közösséghez (családhoz, településhez, tájhoz, stb.)	13,5	20,2	14,5	5,6	14,2
Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához, stb.)	8,8	9,0	10,9	3,7	8,4
Anyanyelv, nyelvi összetartozás	23,0	27,0	32,7	44,4	28,9
Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodás	14,9	43,8	30,9	29,6	27,2
Büszkeség, önérzet	16,9	16,9	14,5	18,5	16,8
Egyéb pozitív jellegű érzés (öröm, boldogság, hazaszeretet stb.)	24,3	24,7	12,7	46,3	26,0
„Itt élned, halnod kell” („itt születtem, itt kell meghalnom”, stb.)	1,4	1,1	1,8	-	1,2
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége	14,9	14,6	12,7	18,6	15,0
Nehézségek, hátrányos helyzet vállalása, harc a fennmaradásért	16,2	20,2	12,7	13,0	16,2
Összesen	173,2	202,2	192,5	207,6	189,2

2. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

(Tartalomelemzéssel feltárt válaszmotívumok előfordulása a horvátországi magyar nemzetiségű kérdezetek százalékában – 1997)

Nemzeti önarckép

Az is az identitástudat szerves részének tekinthető, hogy egy nemzetiségi csoport milyen „mi”-tudattal rendelkezik, milyennek látja, milyen tulajdonságokkal ruhazza fel önmagát és „öket”, a másikat, a többségi etnikumot.⁹ Kérdőívünkben a „mi”-ről és az „ök”-ről kialakult képre egyaránt rákérdeztünk: „*Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek a magyarokat és a horvátokat általában jellemzik?*” (A többségi és a kisebbségi etnikumra külön-külön, de egyaránt nyitott kérdésként kérdeztünk rá.) A 3. sz. táblázat – ismét a horvátországi főbb régiók megoszlásában – a magyarságkép leegyszerűsített típusait mutatja be. Ebből látható, hogy a kérdezettek jó egyötöde szerint *nincsenek* ún. „magyar tulajdonságok” (erről Közép-Horvátországban /Zágrábban és környékén/ vannak különösen sokan meggyőződve), és ugyanitt fordulnak elő a leggyéresebb számban azok, akik *csupa jó tulajdonsággal* rajzolják körül mit tudatunkat. Ez utóbbi kategória a horvátországi magyarok között – ha összevetjük más országok magyarságával¹⁰ – különösen népes: *felelészük* önképe sikerül ilyen – önszépítő tendenciát sem nélkülöző – pozitív színezetűre. Ez a kárpát-medencei viszonylatban is rekordnak mondható. És ahol megközelítik ezt a rekordot: Vajdaság (44%), Kárpátalja (41%), Erdély (40%), Szlovákia (38%), összetételükkel azt sejtetik, hogy a kisebbségek főleg *ott hajlamosak önértéktudatuk önvédő megerősítésére, ahol sorsuk* (emberjogi, gazdasági, politikai szempontból) *különösen sanyarúnak, alávetettnek mondható.*¹¹ (A tételt erősíti, hogy Ausztria és Szlovénia magyarsága körében inkább a vegyes: a saját csoportot jó és rossz tulajdonságokkal egyaránt felruházó választípus volt a domináns.) A horvátországi magyarság eme heves önvédelmi gesztusát minden bizonnyal a közelmúlt háborús eseményei motiválták. Ezt a feltevést erősíti, hogy a vegyes (jó és rossz tulajdonságokat egyaránt felvonultató) választípus, amely inkább a realizmus, mint a védekező önfelértékelés talaján született, a háború által kevésbé érintett tengeremléki magyarok körében érte el a legmagasabb arányszámot. Némileg ellene mond viszont az a tény, hogy a csupa rossz tulajdonságból összeálló *negatív* választípus (amely egyébként Horvátországban rekordalacsonyosságú volt) épp az egyik legtöbbet szenvedett régióban (Dél-Baranyában) érte el a csúcspontját.

A horvátországi magyar népcsoport ugyancsak ki lehet éhezve a megerősítést jelentő pozitív élményekre, mert önképének túlnyomóan pozitív színezetét még a kritikára hajlamosabb értelmiségiek és a fiatalok is tovább erősítik. (Szociológiai értelemben kétarcúvá vált ez a pozitív imázs-típus: az értelmiségiek és a mezőgazdasági fizikaiak, a 40 év alattiak és a 60 év felettiek fej-fej mellett preferálják.) A szórvány mindenesetre önkritikusabb (realistább? önfeladóbb?): ahol a magyarok aránya 10% alatt volt, ott a vegyes (jó és rossz tulajdonságokból összegyúrt) nemzeti önkép dominált.

⁹ A „mi”-tudat kialakulásáról és a működéséről, a „mi” és az „ök” egymáshoz viszonyított definiálásáról ld.: *Patuki Ferenc: Nemzetkarakterológia? = Magyar Tudomány. 1997/2. sz.*

¹⁰ Ld.: *Gereben Ferenc: i. m. = Keresztény Szó, 1996/6. sz.; továbbá: u. ő.: Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata = Új Pedagógiai Szemle 1996/3. sz.*

¹¹ *Csepeli György – Festinger elmélete alapján – így ír erről: „...Az történik, hogy az agresszió, sértő előítélet, vagy a csoport hovatartozásának szóló ellenséges attitűd által kiváltott disszonancia redukciója során az identitásérzés aktiválódik.” (Csepeli György: Szociálpszichológia, Bp. Osiris K. 1997. 526. p.)*

Magyar nemzeti tulajdonságok?	Drávaszög (Dél-Baranya)	Kelet-Szlavónia	Közép-Horvátó. (Zágráb és körny.)	Tenger-mellék	Összesen
Nincsenek	20,7	18,3	38,6	12,3	21,6
Csak pozitív tulajdonságot említett	49,3	57,0	35,1	52,6	49,6
Vegyesen pozitív és negatív tulajdonságok	14,0	18,2	10,5	26,3	16,5
Csak negatív tulajdonságok	15,3	5,4	5,3	5,3	9,5
Nincs válasz	0,7	1,1	10,5	3,5	2,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. sz. táblázat

A nemzeti önkép összetétele a horvátországi magyar nemzetiségű válaszadók körében (Százalékos megoszlás – 1997)

Ha a „mi-tudat” pozitív és negatív színárnyalatait kulturális keretek közé illesztjük, akkor az *olvasás hiánya nagy felületen találkozik az önkép hiányosságaival* (a kollektív jellemzők tagadásával); az erősen pozitív önkép pedig – eltérve a kárpát-medencei magyarságot illető korábbi tapasztalatainktól – leginkább a hagyományos és modern irodalmi érték elkötelezettjeihez vonzódik – igaz, hogy holtversenyben a szórakoztató (lektűr és bestseller) irodalom kedvelőivel. (Azért ez utóbbi irodalmi ízléstípusok leg-sajátabb – mással nem osztozkodó – önkép-változata az, amelyik csupa negatívumot tartalmaz.) Más országokban a legjobb kulturális értékkörnyezettel a „vegyes” (jó és rossz tulajdonságokat egyaránt tartalmazó, kiegyensúlyozottabb) önkép-típus rendelkezik, *Horvátországban* – szociológiai és kulturális értelemben egyaránt – *a homogén pozitív önkép* – bizonyára jó (de számunkra nem teljesen ismert) okkal – *erősen felértékelődött*.

Végül lássuk a megnevezett tulajdonságok népszerűségi listáját, mégpedig egymás mellé állítva a kisebbség önjellemzését, valamint a többséghez tulajdonított (megléhetősen kritikus) vonásokat. (Ld. 4. sz. táblázat).

A magyarok első számú önsztereotípiája, a *szorgalmas, dolgozó magyar* egyúttal nyolc közép-európai ország magyarságának legfontosabb önkép-eleme. Mint ahogy a leggyakoribb negatív tulajdonság: a *széthúzás* is közép-európai „vándormotívum”. Visszatérnek az intellektuális és morális pozitívumok is. Hangsúlyt kap a szívéllyesség, a vendégszeretet, de a hazaszerető patriotizmus is. Említettük már, hogy a horvátországi magyarok az átlagosnál pozitívabb hangszerelésű önképpel rendelkeznek. Olyannyira, hogy az első 10-15 tulajdonság között alig akad negatív. (Később azután akad: pesszímista /6/; makacs /4/; megalkuvó, káromkodós /2-2/ stb.)

Annál több negatívum olvasható – ősi recept szerint – az „ők” csoportjáról a *horvátok* jelzői között. Ezeknek jó része tipikusan olyan „bűn”, amelyeket többségi népeknek szoktak felróni (gőg, nacionalizmus, önzés, erőszakosság, stb.). De a jó tulajdonsá-

gok sem teljesen azonosak a kisebbségi erényekkel: míg a magyarok önmagukat elsősorban szorgalmas, dolgozó és kultúrált embernek tartják, a horvátokat inkább patriótának, jóindulatú és barátságos embereknek, illetve büszkének. De a horvát és magyar imázs nemcsak a pozitív és negatív tulajdonságok arányában és jellegében különbözik, hanem azok arányában is, akik úgy nyilatkoztak, hogy *nincsenek* népeket általánosságban jellemző tulajdonságok. A magyarok önmaguk esetében 25, a horvátok esetében viszont 34%-ban tartózkodtak e tulajdonságok megnevezésétől. Óhatatlanul felmerül a (költői) kérdés: vajon ez a tartózkodás milyen mértékben minősülhet további (elfojtott) kritikának?...

Magyarok tulajdonságai	Említések száma	Horvátok tulajdonságai	Említések
Szorgalmas, dolgozó, munkaszerető	78	beképzelt, lenézi a magyarokat, gógós	30
Kultúrált	71	Hazaszeretet, nemzeti öntudat	29
Szívélyes, barátságos, kedves	38	nacionalista	26
Vidám, humoros	32	jóindulatú, barátságos	22
Széthúzó	29	erőszakos, harcias	21
Vendégszerető	26	szorgalmas, dolgozó	21
Szeret jól enni, inni	19	önző, törtető	20
Nemzeti öntudat, hazaszerető	17	büszke	11
Becsületes	15	összetartó	11
Hagyományok, történelmi múlt megbecsülése	15	vidám	9
Okos, intelligens	10	kétszínű	8
Alkalmazkodó	7	széthúzó	8

4. sz. táblázat

A horvátországi magyarok által magyarok és horvátok jellemzésére felsorolt tulajdonságok (1997) N=357

Nemzeti jövőkép

Az identitástudat időbeli dimenziójában fontosnak tartjuk a jövőre vonatkozó elképzelések számbavételét. Ezek jelzik, hogy milyen célokban, milyen perspektívákban gondolkodik az egyén vagy egy társadalmi csoport: mindez pedig jelen élete minőségének, „jól érzésének” egyik fontos befolyásolója.¹² Felmérésünk során a jövőképek a

¹² Erről részletesebben ld.: *Andorka Rudolf: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszer-változás óta = Magyar Szemle 1994/10 sz.*

nemzeti közösséghez kapcsolódó szeptével foglalkoztunk, annak is két altípusával: egyrészt a *horvátországi magyarok*, másrészt pedig „általában a magyarok” jövőjével.¹³ Az 5. sz. táblázat e kétfajta jövőkép szerkezeti eltéréseit szemlélte.

Válaszkategóriák	A horvátországi magyarság	Általában a magyarság
	távolabbi jövőjének megítélése	
Nincs válasz:	3,9	19,8
Feltétlen kudarc (véglegesen borúlátó, reménytelen)	14,9	2,5
Esetleg kudarc (mérsékelt borúlátó, nem bizakodik)	40,1	18,2
Bizonytalan, nem tudja	10,4	7,6
Esély a felemelkedésre (mérsékelt derülátó, felté-	27,7	42,3
Feltétlen siker, derülátás	3,0	7,6
Nem besorolható	-	2,0
Összesen	100,0	100,0

5. sz. táblázat

„Hogyan látja Ön a magyarság távolabbi jövőjét?”

(A horvátországi magyar nemzetiségű válaszadók százalékos megoszlása – 1997)

Korábbi vizsgálataink során nem bontottuk külön a kollektív jövőkép két típusát, csak általában véve kérdeztünk rá a magyarok jövőjére.¹⁴ A spontán válaszok azonban rendre elkülönítették ezt a két dimenziót (a saját régió magyarságára és a magyarországi magyarságra – ez csoport vált ugyanis az általában vett „magyar jövő” reprezentánsává). Az 5. táblázat jól mutatja, hogy indokolt volt e két típus különválasztása, ugyanis a jövőbeli esélyek megítélésében nagy különbség mutatkozik a táblázat két oszlopa között: a horvátországi magyarság ugyanis – sajnálatosan – *önmagát szinte teljesen leírja*: a borúlátó és bizonytalanságról árulkodó jövőkép-válaszok a kérdezettek 7/10-ére(!) jellemzőek. Ugyanezek a választípusok „általában véve” a magyarokra csak a minta felerészénél jelentkeznek, tehát a horvátországi magyarok *sokkal optimistábban ítélik meg a magyarság* (főleg a magyarországi magyarok) *jövőbeli esélyeit, mint a magukét*.

Több országra kitékintő összehasonlítási lehetőségekkel csak az általános esély-megítélés tekintetében rendelkezünk: a horvátországi magyarok speciális vonásaként e téren a válaszhiányban megjelenő *bizonytalanság* rekord mérete mutatkozik, ezt leszámítva az átlagosnál (főleg a vajdasági és a magyarországi) magyaroknál *lényegesen*

¹³ Kérdésünk így szólt: „Hogyan látja Ön a.) a Horvátországban élő magyarok; b.) általában a magyarok jövőjét?” A kérdés nyitott volt, a válaszokat utólag kategorizáltuk.

¹⁴ Ld. a 7. sz. jegyzetben hivatkozott publikációkat!

derülátóbbnak tűnnek, és a végletesen borúlátók aránya náluk a legalacsonyabb. Tehát általában véve bizonytalansággal elegy optimizmus jellemzi kollektív (a magyarságot illető) jövőképüket, de ez nem terjed ki saját népcsoportjuk esélyeinek megítélésére.

Ha a jövőkép színezetének rétegspecifikus jegyeit keressük, akkor a pesszimizmusra inkább a férfiak és az idősebbek hajlamosak. Az iskolázottság magasabb fokai inkább optimizmusra serkentenek.

A társadalmi rétegek közül a legderülátóbbak az értelmiségiek, és legpesszimiztábbak a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. Érdekes módon, a szóránymagyarság valamivel optimistább a tömbmagyarságnál. A hadszíntérként szolgáló területek (Dél-Baranya, Kelet-Szlavónia) lakosságának jövőképe különös kettősséggel jellemezhető: közöttük a pesszimizták és az erősen optimisták egyaránt felülreprezentáltak, míg a mérsékelt derülátás inkább a közép-horvátországiak és a tenger mellékiek sajátja.

És végül két olyan keresztábla tanulságairól szeretnék szólni, amely az identitás – és önkép -típusokat vetette egybe a jövőre vonatkozó elképzelésekkel. Megállapítható, hogy az az identitástípus, amely *természetes* dologként, *beleszületett* adottságként (megléhetősen reflektálatlanul) éli meg magyarságát, nagy *bizonytalansággal* küzd az esélyek megítélésében. A pozitív érzelmek, az *emocionális identitás-típus* képviselői úgy látszik kapcsolatba hozhatók a magyar mentalitás-kultúra olyan sztereotípiáival, mint a szalmaláng-effektus, vagy a sírvívigadás: ugyanis *minden más identitás-típusnál pesszimiztábbnak* bizonyultak. A legtudatosabbnak mutatózó „*cselekvéses felvállaló*” identitástípus (a hovatartozás-tudatot intenzíven átélő típussal együtt) *kifejezetten derülátóbbnak*, a többi identitás-típusnál mindenképpen optimistábbnak bizonyult. Hozzátehetjük, hogy a nemzeti *önarckép-típusok* közül is a leghiggadtabb, legkevésbé érzelmektől telített és a legkiegyensúlyozottabb „*vegyes*” típus – amely a pozitív és negatív tulajdonságokból állítja össze mi-tudatát – nézett *legderülátóbban* a jövőbe. Vagyis az *identitástudat különböző szegmensei* (nemzeti hovatartozástudat, önkép és jövőkép) *összefüggnek egymással*, pozitív és negatív elemeik kölcsönösen támogatják és erősítik egymást.

A táji-történeti régióktól az eurorégióig avagy a multikulturális regionalizmus üveggömbje

*„Átmeneti korban élünk, amikor úgy tűnik, valami megszűnőben,
valami más viszont fájdalmasan születőben van.”
(Václav Havel)*

Érdekes és minden bizonnyal tanulságos szellemi kísérlet volna, ha a politikátörténet az egyes korokat a rájuk jellemző kulcsszavak szerint is tagolná: mikor mi számított társadalomépítő vezérelvnek, illetve miként kívánták a politika csinálói önmagukat és programjaikat megfogalmazni. Ilyen igény esetén század- és ezredvégünk alighanem a *regionalizmus kora* címkét kapná.

Kelet-Közép-Európában ötven éven át az *átalakítás* volt a kulcsszó. Jellemzői: tudatosság, világosan megfogalmazott célok, pontosan kijelölt eszközök és módozatok. Az átalakítás szinonimájaként szerepelt a megtervezhetőség, az ebből fakadó összes elvi vonzatokkal és gyakorlati következményekkel együtt.

A totalitarizmus utáni időkben az addig hirdetett tudatosság és célzatosság helyett a tagadhatatlan zavar és sodródás vált általánossá. Válságos a helyzet alakult ki a gazdaság és a szellem világában egyaránt. De nemcsak a térség keresi önmagát, egész Európa újrafogalmazási kényszerrel küzd. Európa identitási és intézményi válságában mind többször és változó alakzatokban jelentkezik új folyamatok legitimációs mozzanataként a regionalizmus. A regionalizmus egyszerre jelent tematizációs keretet és megoldási modellt – paradigmátikus a helyzet. Miként a fogalmat alkotó Kuhn a paradigmát, a regionalizmust is tucatnyi értelemben és jelentéssel használják, könnyedén és a pontosság igénye nélkül. Mindezek mellett, sőt ellenére: a regionalizáció-regionalizmus fogalom együttese a jelenlegi átalakulási – nem átalakítási – folyamat vizsgálatában paradigmaként hasznosítható.

Régió-diskurzus

A politikai, társadalmi, gazdasági szféra külön-külön honosított meg és használ régió-értelmezéseket, az eltérő értelmezésekhez rendre eltérő funkció is járul. Ezeken túli – avagy inneni – a szellemtörténet elméleti kategóriája, illetve a politikai filozófiát idézi az ideologikus megjelenítés. A helyi tradíciók jegyében kell szólni az alulról építkezés regionalizmusáról, elkülönítve ezt a (nagy)politikai architektúra integrációs érdekeket hordozó regionalizációjától. Értelmezhető a régió történeti kategóriaként, illetve nemzetközi politikai intézményrendszerként.¹ Három szint módszertani megkülönböztetése tűnik indokoltnak: geopolitikai szint, regionális középszint és a lokalitás – a helyi társadalmak – szintje.

Az intézményrendszerként történő értelmezés sajátos funkciók azonosítását teszi lehetővé. A politika új szóhasználata – a *nemzetek és régiók Európája* – jelez valamit: a változás, az újrafogalmazás igényét. A közgondolkodásban helyet – sőt: olykor fősze-

¹ F. Albert-M. Bakk-B. Bodó: *Factors and Mechanisms of Regionalization*, In: *Local Identity and Regionalism*, Timisoara, 1998.

repet – kapott a faji kérdés, a nacionalizmus, a megkülönböztetés megannyi formája; egyrészt etnokráciák kapnak erőre, másrészt „hontalan népek” – skótok, walesiek, baszkok, katalánok, kurdok – jelzik, hogy az etnikumok helyet követelnek az állampolitikai rendezőelvek megalkotásában. Sokak gondolatát fogalmazza meg A. Gergely András, amikor felveti: „a húszadik század egyik legnagyobb teljesítménye lehetne, ha ezek az etnikai kultúrák ezúttal nem szélsőségesen politizálnának, hanem összehoznának a 'civilizált' emberiség uralkodó demokratikus eszméivel, s kiegészítenék azokat a maguk értékrendjével.” A szakember óhaja az európai fejlődés legvégső értelméből fakad. A létező társadalmi korlátokra szintén ő mutat rá: „Csakhogy e vágy teljesülését egy sor politikai, gazdasági, kulturális, jogi akadály teszi lehetetlenné.”² Az akadályok egyik gyökere a félelem. A félelem attól, hogy a demokráciába belekóstolt polgár kilép alattvalói köntöséből, s igazi közképviselőt kér számon.

Félelmet keltő sokak számára a régió történeti kategóriájának gyakori felbukkanása. Kelet-Közép-Európában a kialakult nemzeti keretek nem történeti határokkal, hanem etnikai és nyelvi határokat szerint tagoltak. Minden etnikai helyzetet a történelmi háttérrel túl a tegnap és a mai status quo határoz meg, az idevágó diskurzus állandó szereplői az „igények” és „revánások” jogossága. Mit rejt a régió fogalma, milyen politikai elképzelésnek, mi több szándéknak lehet a trójai falova? Amikor a helyi politikus a regionális fejlődés szempontjai mellett érvel, mennyire gondol kizárólagosan a gazdaságra, hátha fő célja a neki nem tetsző központtól való minél erősebb eltávolodás? A határok racionális megítélése nem nélkülözheti a szabad önrendelkezés szempontját. Nyugaton azért alakulhattak ki viszonylag stabil határok, mert a vitás területek státusáról többnyire népszavazások döntöttek.

Amikor G. Schöpflin az identitáspolitikák kilencvenes évekbeli látszólagos/valóságos újraledéséről szól, mindenek előtt arra a gyakorlatra utal, amely az állampolgárság meglehetősen kohéziós erejű értelmezését tette meg identitáspolitikája alapjává. „Az állampolgárság is az identitáspolitika része, egyáltalán nem olyan egyetemes, mint amennyire javasloik hiszik, viszont állampolgárság nélkül a demokráciát fenntartani nehéz.”³ A polgártól az állam hűséget vár el, éppen a demokrácia jegyében. De ha az államot alkotó intézmények „felette szükséges volta” illetve jellege bármiként is megkérdőjeleződik, az egykori ír miniszterelnök, J. Brutton megállapítása szinte önkéntelenül nyer teret: „Nehéz lojalitást kiváltani kimondottan adminisztratív okokból létrehozott testületek iránt.” Vagyis: nem mindegy, hol lakik az ember, illetve nemcsak az állampolgárság számít. Az állítás valóságátartalma közismert, ma az európai Nyugaton éppúgy megtapasztalható, mint Keleten. A nemzeti többség a gazdasági-társadalmi mobilitás felől közelít a kérdéshez, és az államhatárok szerepének relativizálására gondol. A kisebbséget a nemzeti keret jellegének alakulása érdekli Bfó István megállapításának megfelelően: a közösségért való félelem okán „a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi életnek lenni, háttérbe szorított, nyomott létté válik”.⁴

A regionalizmus-diskurzus ráirányítja a figyelmet a bármely országban létező belső különbözőségekre, eltérő lokális értékrendekre és karakterjegyekre. Különösen fontos az akkor válhat, ha az ország képtelen megbirkózni „egyesített” mivoltával, a különböző táji-történeti egységek eltérő hagyományait a központi politikai akarat a homogenizáció eszközével kívánja elmosni-felszámolni. A berendezkedő demokrácia feltépi az arcnélküliség kényszerburkát, az idegen, a ráerőltetett minták alól felsejlenek

² A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*, 1997. 8.

³ Idézi: K. Gruber: *Regionalism, Nation-states, European Integration*, In: ISES Discussion Papers No. 4. p. 9.

⁴ Bfó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, In: B.I. Összegyűjtött munkái, I. kötet, Bern, 1981. p. 229.

a helyi öntudat méltóságát nyújtó „autentikus lét” elemci, a helyi szerepek identitásképző megnyilvánulásai, szimbólumai. A nyílt erőszak hiányában előbukkannak az etnikai másság jegyei is, kialakulnak a közösségi kohézió, a kisebbségi szolidaritás hálói. Az etnoszféra kétségkívül rendelkezik regionális dimenzióval is. A többféle másság egyszerre jelenik meg, összekapcsolódnak akkor is, ha nincs közöttük lényegi kapocs. A régió-diskurzus nyíltan vagy rejtve etnicizálódik.

A régió a legitimitás-hiánnyal küzdő rendszerek számára politikai mumussá válik.

Régió és identitás

Napjaink identitás-mozgalmaira két lényegi folyamat hat(ott) igazán: az osztályszemlélet politikai-szellemi visszaszorulása és az államhatárok szerepének a relativizálódása. Weber óta a szociológia vitatja a marxí rétegződés-elmélet legfőbb állításait, mindenek előtt azt, hogy a társadalmi osztály kategóriája a közösségi cselekvések elsődleges magyarázatául szolgálhat. Amikor M. Olson bebizonyítja, egyáltalán nem magától értetődő, hogy – a különben önzően megnyilvánuló – osztályok közös érdekek érvényesítésére törekedjenek mindenek előtt, tételével a marxí osztályelméletet kérdőjelezi meg. Az érdekszövetségek modern elméletei a csoport fogalmához nyúlnak vissza és a csoportformák sokaságával számolnak.⁵

Az államhatárok szerepének a relativizálódásán nem a határok jellegének mai közismert változását kell érteni, hanem a globalizáció hatását olyan modern fogalmakra mint tér, idő, szabadság, gazdaság, társadalom, kultúra, kommunikáció, stb. A modernizáció előtt az emberi közösségek „szakrális és profán terek” kettősségében éltek, amire a földrajzi tér csak a kulisszákat szolgáltatta.⁶ A modernitás lerombolta a szakralitást mint társadalomszervező erőt, ennek következtében a profán tér anyagi szerveződéssé, földrajzi-állami szerveződéssé változott. A modernitás egyik tétele szerint a földrajzi térben a társadalmak körülhatárolhatóan helyezkednek el, és az egyetlen társadalmat magukban foglaló terek funkcionálisan és strukturálisan egyaránt feloszthatók. A globalizációnak a hatalmi cselekvések által kiépített térszerkezete más, mint a modernizációé, ezért szakítani kell a fenti térszerkezeti elképzeléssel.⁷ Már a modernizáció korában elkezdődött és mára felerősödött a szociális és földrajzi tér elszakítása egymástól, minek következtében a földrajzi térhez kötött államhatáron belül több, egymástól eltérően szervezett társadalmi tér található. Ezek mindenikében létrehozhatnak csonka vagy teljes társadalmakat, s ezek alá- és fölérendeltségi viszonyban vannak egymással. A megváltozott térszerkezet miatt a korábbi értelmezési keretek érvénytelenek. Tovább folytathatók a globalizációs világtársadalom⁸ kialakulásával kapcsolatos kérdések taglalását a szociális tér legfelső rétegét képező uralkodó világtársadalomtól az államhatárokon belüli, de azoktól elkülönülő peremtársadalmakig, illetve az így létrejövő, eltérő jellegű politikai – hatalmi-politikai, lojalitás-politikai – töke felidézéséig, a lényeg: a szupranációk társadalmában a politikai erővel rendelkező gazdasági hatalom diktál, saját igényeinek megfelelően.

Paradoxonnak tűnhet, hogy miközben a globalizációs intézmények megfosztják a személyt és csoportot az azonosságalkotás szabadságától, az etnokulturális alapú regionalizmus autonóm identitásokat hozhat létre, és ennek jegyében nyilvánul meg egy

⁵ Lásd: Mancur Olson: *A kollektív cselekvés logikája*, Budapest, 1997.

⁶ Lásd Mircea Eliade és Hamvas Béla munkáit.

⁷ Vass Csaba: *A globalizációs világrendszerváltás és létmódváltás*. In: *Valóság*, 1997/9. p. 1-20.

⁸ Lásd: David Korten: *Tőkés társaságok világhatalma*, Budapest, 1996.

társég közössége. Az értelmezés világintézményeinek sablonválaszai előntik a világtévéket, a világfilmek és megareklámok kiszorítják a helyit és a sajátost a média lokális piacáról. A primer híryanagot és alapértelmezéseket szolgáltató globalizációs „public relations” hálózat által foglalkoztatott gárda megközelíti a sajtó munkatársainak a számát – s bár a helyi értelmező kevés eséllyel lép fel különvéleményével, az ilyen irányú igény mégis növekvő.

Ami a térség sajátos kérdéseit illeti, a totalitarizmus bukásával fellépő identifikációs deficit szinte törvényszerűen fordítja a figyelmet olyan kiaknázatlan, szinte érintetlen identitáselemek felé, amilyen a régió. A totalitarizmus a régiót politikai önépítkezési szintként tagadta, ami a politikai fagyasztóból kikerülő közéleti-társadalomszervezési lehetőséget még inkább felértékeli. Az átmenet nehézségei és eredménytelenségei a régió további politikai-gazdasági felértékelődéséhez vezetnek. Ugyanakkor azon személyek és csoportok kap(hat)nak szerepet a mai általános újrafoglalozási történetben, akiknek-amelyeknek etnikai tudata térben és időben, kultúrában és civilizációban szuverén módon átélt és közösségileg megjeleníthető. Az önértelmezéseknek megvan a maga természetes területi összetevője, az egyik ilyen éppen a – korábbi társadalmi gyakorlat által tagadott, tehát nem elsorvasztott – régió. Az átmenetnek mondott-gondolt úton ekként találkoznak az etnoszok és a régiók.

A kisebbségi „túlélés” egyik dimenziója az egymás-mellett-élés. Ami harmóniát kíván, nem pedig etnocentrizmust. Főleg hatalmit nem, az együttműködés feltételezi a többségi önkorlátozó toleranciát. Ehhez szinte egyedüli keret lehet addig, ameddig az országos-nemzeti szint etnokratikus, a régió. Igaz, felemáság itt is jelentkezik. Mivel a regionalizmus szinte törvényszerűen nyúl vissza premodern, a vitás, problematikus kor előtti identitáselemekhez, a regionalizmus szószólója számíthat arra, hogy törzsi mentalitással; a közzsféra etnizálásának szándékával vádolják meg.

Régió és legitimitáció

Mivel aligha sikerül egyértelműen és megnyugtató módon egy általánosítható európai régió-fogalmat meghatározni, az értelmezések sokfélesége kulcsfontosságúvá emeli az országok és régiók közötti viszony kérdését. A demokrácia mibenlétét is jelzi, a központi hatalom részéről a középszinttel kapcsolatosan milyen attitűd figyelhető meg. „A politikai régiók létrehozásának vagy megerősítésének eredeti oka és motivációja nagyon eltérő az Európai Unió tagállamain belül. Az általános, régiókat erősítő irányzattal ellentétben, néhány országban ez a szint gyengült vagy éppenséggel teljesen megszűnt. E nemzeti fejleményeknek köszönhető manapság az Európa Unió országok politikai és közigazgatási régióinak heterogén karaktere.”⁹

A regionalizációt a központi hatalom politikai eszközként kétféle *legitimációs mozanatba* építheti bele. Az első jelentős politikai-társadalmi megrázkódtatások utáni *társadalmi krízishelyzetek* megoldását célozza meg. A II. világháborút követően Németország és Ausztria belső helyzetét rendező elképzelések lényegi eleme volt a belső – történelmi gyökerekhez visszanyúló – regionalizáció. Spanyolországban a Franco diktatúráját felváltó hatalom nyúlt a belső regionalizáció eszközához. Amikor Belgiumban a kilencvenes évek elejére a belpolitikai helyzet feszültségei jelentős mértékben megnövekedtek, a belső regionalizáció és a középszintű autonómiák elismerése hozott

⁹ W. Blaas: *Regionalisation Processes in EU Europe*, Federal Ministry of Science and Research, Vienna, 1995. Idézi: K. Grüber in i.m. p.5.

megoldást. Eltérő alaphelyzetekben a konkrét megoldások különbözőek. A német és osztrák megoldás föderatív szerkezet létrehozatalát jelenti; Spanyolországban az állami egység alkotmánybeli fenntartásával etnoregionális autonómiák rendszerét hozták létre; Belgiumban a területi és etnikai egységek kevert rendszerét léptették életbe. Regionalizációt mondunk, pedig ami a fenti esetekben történt lényegében történelmi-demográfiai igazságok és tények elismerése. Józan politikai belátás nyert teret, s ez mint ilyen legitimál.

Politikai-gazdasági döntések igazolását is szolgálhatja a regionalizáció. A fokozódó társadalmi feszültségek nem csupán a harmadik csoportba sorolt legszegényebbek között jelentkeznek ezek, szinte általánosak a fejlett világban is. Közismertek a környezeti gondok. Az egyenlőtlenség következményei politikai és társadalmi síkon egyszerre jelentkeznek. Átalakult a világ gazdasági térszerkezete, de a lényeg nem változik: mi-ként a gyarmatosítás korában, a fejlettek ma is elszívják – persze a valamikorinál sokkal furfangosabb finánciális politikával – a harmadik világ tartalékait.¹⁰ A szociális alapú belső konfliktusokra nem csupán afrikai országok példáit lehet felhozni, figyelmet érdemel, a kilencvenes évekre milyen mértékben fokozódott például az USA-ban az állásvesztéstől való félelem.

Egyre csökken a hagyományos intézmények – parlament, kormány – legitimitása, de ami meglepőnek tűnhet, az általános trend áldozata maga a sajtó is. A társadalmi bizalmi index korábban elképzelhetetlen alacsony értékeket mutat. Ennek egyik oka, hogy bizonyos létfontosságú döntések kikerülnek az ellenőrizhető – tehát legitim – intézményi körből: a fejlesztési politikákról mindinkább a gazdasági szféra nagyjai döntenek. Azok a nagyok, akiket a globalizáció még nagyobbá, erősebbé tett. Most ők kínálnak segítséget a gyengéknek.. De általában nem kormányoknak adnak támogatást, hanem a régiókat célozzák meg. Véletlen volna, hogy olyan struktúrák kapnak támogatást, amelyek nem rendelkeznek legitim vezetéssel? Aligha. A kelet-közép-európai térség országaiban elindult belső regionalizáció egyik nyílt titka: európai integrációs pénzek megszerzése. Nyugaton vajmi keveset számít, hogy ezen makrorégiókat¹¹ sebtében, olykor a történelmi tradíciók ellenében hozták létre, maga a folyamat így is, úgy is regionális politikának számít. Ha a (makro)régió által kapott pénzzel rosszul gazdálkodnak, kin lehet számon kérni a mulasztást, és főleg miként? Kit kellene-lehetne leváltani? A régió anélkül vált a – globális – fejlesztési politika alapegységévé, hogy ehhez a szükséges közjogi lépések az egyes országokban megtörténtek volna. A megalakított idevágó új törvények a fejlesztési politikára, s nem az életre hívott régiók jogállására vonatkoznak. S ez a jogi tisztázatlanság alighanem kedvező a központi hatalmak számára, mert miközben a szubszidiaritás jelenik meg a zászlón, lényegében burkolt centralizációs törekvéseit erősíti.

Régió és integráció

Az *integrációt* az önmagát kereső Európa „fedezte fel”. A nemzetiek helyett új kezeket tételező Európa paradigmája az integráció, amit a tisztánlátás és a felelősség-

¹⁰ Lásd: D.C. Korten: i.m.

¹¹ Romániában a dán Randal Intézet szakmai felügyeletével dolgozták ki a Văcăroiu kormány idején a belső regionalizáció *Zöld Chartáját*. Egyetlen példát ebből: Észak-Erdély és a Körös-vidék meg Máramaros megyéi – Kolozs, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros – úgy kerültek együvé, hogy lehetetlen a bármely régió húzóerejét jelentő központot kijelölni. Regionalizációt indítottak el, de nyilvánvalóan a történelmi tradíciók ellenében.

vállalás jeleként kell értelmezni, A. Marga szerint.¹² Ha ilyet Romániában állítanak, jó tudni, hogy Észak-Nyugat Balkánon jó ideig visszatérő tétel marad: minden európai, ami a kontinensen történik. Ez pedig azt jelent(het)i, hogy európaivá nem egyféle szellemi örökség és/vagy keret. hanem az itteni levegő tesz. Ha ezt egyetemi körökben is így látnák, aligha volna kisebb fajta divat „európai tanulmányokkal” foglalkozni. Az európai tanulmányok egyik alapigazsága: nemcsak a népeknek, Európának is megvan a maga szellemisége. Úgy tűnik, a nemzeti kultúra sajátosságát adó Volksgeist létét hirdető német kultúra reprezentánsai foglalkoztak – legalábbis az idézettség mértéke szerint – a legtöbbet Európa szellemiségével. Nietzsche számára a jó európaiság az önmagára találás civilizációs kihívásának jegyében tételeződő *feladatot* jelent. Csoda-e, ha Nietzsche számára Európa nem más, mint *eine junge Seele, welche beständig kommt*¹³.

Az integrációs politika kezdő lépései a II. világháborút lezáró béke visszasságaira kitalált válaszok voltak. Az 1950-ben létrehozott *Szén- és Acélközösség* a német gazdasági kényszerpálya kiigazítása mellett a francia-német viszony politikai rendezéséhez is keretül szolgált. A politikai szándékot megfogalmazó *Nyilatkozat* első bekezdése a felépítendő, „szervezett és életerős Európa” szükségességéről szól.¹⁴ A gazdasági kihívás által életre hívott Közös Piac és a kölcsönös gazdasági segélyprogramként indított KGST az európai bipolaritás jegyében jöttek létre, integrációs funkcióval. A kilencvenes éveket jellemző formula a maastrichti szerződés: ennek szellemében és az integrációs nyomás jegyében alakult ki az az euro-uniós pénzpolitika, amelynek a hatásáról már volt szó. Ez a pénzpolitika gazdasági építkezési egységként a régiót jelöli meg, lévén a közösségi támogatások bevallott célja az ezek közötti szintkülönbségek mérséklése. Az integrációt a strukturális fejlesztés eszközeként kezelő politika a keynánusokhoz vezet vissza, a jóléti állam doktrínájához, annak szükségességéhez, hogy a régiók közötti különbözőségeket csökkenteni kell.

Az új Európa strukturális középszintként kezeli az euróregiót, még akkor is, ha az ezres léptékű régiótól – lásd a belga-francia-luxemburgi határon létrehozott Európai Fejlesztési Pólust¹⁵ – az országnyi nagyságú térségi összességvetkezéskig¹⁶ terjedő skála minden, csak nem egységes. A folyamat „filozófiájából” fakadóan ez senkit nem zavar, a jelenlegi kb. 150 képződmény mellé újabbak fognak születni. Ugyanis a régió olyan egység, amely a jelenlegi körülmények között támogatásra számíthat.

Az Európa-balsamként fungáló integráció hatóanyagai között ott találjuk – ismét – a régiót annak ellenére, hogy az Európai Unióban a regionalizmus elve nincs rögzítve. Mivel a szubszidiaritás – kiegészítés – elve sem alaptétel még, az eljövendő európai architektúrát fogja minősíteni, „hogy a szubszidiaritás, a föderalizmus és a regionalizmus elvei megkapják-e a nekik szánt szerepet – legitimáció, demokratizáló-dás, a hatékonyság növelése” terén¹⁷.

¹² A. Marga: *Filosofia unificării europene*, Cluj, 1997. p.7.

¹³ F. Nietzsche: *Sämtliche Werke*, hg. von Colli und Montinari, Band 8, p.566.

¹⁴ R. Schuman: *Európáért*, Pécs, 1991. p.159.

¹⁵ *Le pole europeen de developpement*, document réalisé par Service Programmes et Aménagement, I.D.E. Lux, 1995.

¹⁶ Pl. az északi Barents euróregió, avagy térségünkben a magyarországi-romániai-jugoszláviai megyékre kiterjedő, hatmillió lakost felölelő Duna-Körös-Maros-Tisza Euróregió.

¹⁷ W. Hummer-S.Bohr: *A régiók szerepe a jövő Európájában*, Pécs, 1994. p. 58.

1989 után elemzésekben mérték fel, hány és milyen erősségű etnikai konfliktus veszélyével kell számolni a poszttotalitarista térségben. Több tucatra megy a számuk. Ezek csak részben régi viszályok újkori feltörései, igen sokszor a kormányzó elitek sajátos demokrácia-értelmezéseinek a következményei.

Az új vezérkarok gyakran nem akarják megérteni, hogy az új államok kialakításához nem elégséges a szovjet kommunizmus szimbolikájának egyszerű behelyettesítése nemzeti karakterelemekkel. Nem egy ország esetében a kialakult helyzet „azt a vélekedést erősíti, hogy a fő cél a nemzeti szimbólumok visszahódítása volt, és mellőzték az egészséges intézményekre épülő új állam kialakításának sokkal fontosabb célját”¹⁸. Francia szakértő, F. Thom állítja ezt, illetve azt is, hogy csak a nacionalizmus vakíthat el olyannyira nemzeteket, hogy ne vegyék tudomásul önnön legfontosabb érdekeiket. Ekképpen a nacionalizmus kontextuálisan közvetlen demokratizációs tényezővé is válik, bár ezt a térségben nem szívesen ismerik el.

A nacionalizmust és kommunizmust összehasonlító elemzések mindig érdekesek, különösen azok, ha a paternalizmus, antagonizmus és kollektívizmus fogalmaival operálnak. Az antagonizmus mai körülmények között, egyes Balkán-szakértők szerint, a nemzet és az ország kisebbségi etnikai közösségei közötti küzdelemmé alakul át¹⁹. A nacionalista politikai rendszerek általában a nemzet „történelmi” területét kívánják visszaállítani, aminek következménye az „idegen” elemek kizárási kísérlete az illető területről. A jelzett esetek közé nyilván nem tartoznak azok, amelyeknél az etnokrácia célja nem más, mint a hatalom megőrzése ilyen módon.

Kelet-Közép-Európa (Észak-Nyugat Balkán) országaiban akad példa a hipernacionalizmusra. Fő elemei, egyes nyugati elemzők szerint, a rivalizálás és a vágy.²⁰ Mégpedig a mimetikus vágy a következő: nekem is az kell, amit a másik birtokol. Renee Girard elmélete idézhető idevágóan, bár ez esetben nem csupán birtoklásról van szó: veszélyérzetről is. A térség (nemzet)államainak kialakulási folyamata jelzi, a modern kor beköszöntével itt a szomszédoknak mindig volt egymás között osztani valójuk. Ezekre a folyamatokra emlékeztetnek a meglévő kisebbségek, akaraton kívül, sőt akaratok ellenére. A kisebbség léte állandó figyelmeztetés. És a veszély érzete akkor is munkál, ha maga a veszély különben nem létezik. Amit az egyik oldal veszélyként, a másik elvárásaként értelmez – ezért értenek nehezen szót. Ha mozdul valamit a kisebbség ügye, további félreértések lépnek, szinte kikerülhetetlenül fel: amit a többségi fél nagylelkűségként él meg, a kisebbségi számára emberi jog, ami kijár, és senkinek nem tartozik érte semmivel. Egyfajta süketek párbeszéde zajlik – amennyiben zajlik -, ebben hozhat változást a regionalizmus.

A regionalizmus Rogers Brubakernek a balkáni kisebbségi helyzetre vonatkozó elmélete értelmében juthat feszültségoldó szerephez. Brubaker szerint a térségi kisebbségekre vonatkozóan három entitás érdemel figyelmet: maga a kisebbség; az ország, ahol él; valamint a szomszédos anyaország, amely kulturális szempontból fontos a kisebbség számára.²¹ Az így létrejövő háromszög szigorúan arányos, nem stabil, de a viszonyrendszerek ismételten kialakítják. Mindenik pólus rendelkezik olyan összetevőkkel,

¹⁸ F. Thom: *The Rise of Nationalism*, In: *Uncaptive Minds*, Vol. 9, No.3-4, p.11.

¹⁹ Lásd: Zarko Puhovski: *Ethnic Nationalism and Communism*, In: *Uncaptive Minds*, i.m. 112-117.

²⁰ R. Hamerton-Kelly: *National Minorities and the Integration of Europe*, In: *Integration, Regionalism, Minorities: What is the Link?*, Budapest, 1997. p.117-130.

²¹ R. Brubaker: *National Minorities, Nationalizing States and Eternal Homelands in the New Europe*, In: *Daedalus* 124(1995), p.107-132.

is. Átkulturálódás, identitásváltozás, örökségvesztés jellemző mindenütt, ahol csak etnikai jellegű másságok egyáltalán megfogalmazódhatnak...

Persze, nem tudhatjuk ma még pontosan, mit is jelent az etnikai szférák „körülhatárolhatatlansága”, s milyen politikai, társadalomtörténeti jelentősége van ennek. De ha a világ nagy részét elérte már, elér bennünket is az etnikai renaissance. Meggyőződésem, hogy más a látszat, a statisztika, az emberföldrajz, és megint más a hovátartozás, az identitás felfogása erről a kérdésről. Nem töröltetett el örökre az etnikus tudat – hanem csupán lehúzódt a mélybe, az emberi lélek, az identitás, a rejtett hovátartozástudat, az emlékek, a szokások, az élő (és főleg a túlélő) hagyomány világába. Vagyis abba az **értékkonzervatív hagyománytudatba**, amelyről eddig csupán lekezelően beszéltek olyanok, akik a társadalom rétegződését csakis „munkajelleg-csoportok”, „osztályok” szerint tudják megrajzolni, de amely egyébfórmán táj és lélek sajátos dimenziói között lakik.

Valaha léteztek elkülöníthető kultúrák, nemzeti karakterjegyek, jellegzetesen lokális értékrendek vagy szokásrendszerek. Létezett a „barbároktól” elhatárolt Kelet-Európa, létezett pesti-bécsi-pozsonyi-prágai zsidó kultúra, volt bécsi-berlini-brünni-weimari német kultúra, és így tovább. Minden nemzet és minden kultúrkör saját stílusa szerint működött, s méltó különbséget tett a „mi” (a szimbolikusan értékesek), és az „ők” (a kevésbé értékesek) között. Minden nemzetnek megvolt a kijelölt országútja. amely „a barbárokhoz” vezetett. S a történeti-kulturális értelemben vett közép- vagy kelet-európai **régió** az imperializmus és a rasszizmus útján a század derekán mégis fölmorzsolódott, szétesett, történelemmé vált.

Megmaradtak viszont a tartományi, a városi, a tájegységi különbségek. Megmaradtak a vélt (vagy valódi) hierarchiák is, melyek igazából nem a vér, a fajiság, a biológiai-fizikai antropológiai sajátosságok különbségei, hanem az eltérő helyzet, a saját történelem, a gazdasági és emberi-kulturális fejlődés eredményei. A **mátságok** ténylegesen a létfeltételek, a vállalt és a bevallott történelem, a szerepek, a sztereotípiák és az eszmék mindennapi históriájában jelennek meg mind a mai napig. S azoknak a kisebbségi-kulturális közösségeknek, amelyek meg akarnak maradni annak, amik, kénytelen-kelletlen vállalnia is kell ezt a mátságot, otthonosan kell érezniök magukat a más mátságok között.

A megmaradt közösségi vagy etnikai kultúra csak úgy élhet tovább, ha nem kényszerül idegen, rációltetett minták szerint működni, ha nem kell egyedeinek kettős szereptudattal élnie, ha mint közösség nem kisebbségben érzi meghatározottnak magát, hanem a hozott identitás erejével, a viselkedés méltóságával egészítheti ki az „autentikus lét” lehetőségeit. Az állandó fenyegetettség, a lappangó vagy a nyílt erószak a saját sors és saját kultúra fölmorzsolódásával fenyeget. Ám az identitás érzésében, s az identitást kifejező közösségi megnyilvánulásokban, etnikus szimbólumokban, viselkedés- vagy gondolkodás-modellekben nem annyira az egzisztenciális meghatározottság, az elnyomatás veszélyes. Ez ugyanis megerősítheti a közösségi kohéziót, létrehívhatja a kölcsönös szolidaritást, összehangolhatja a kisebbségi intézmények működését, a közösségek kölcsönkapcsolatát is. A veszélyesebb és rosszabb inkább a szellemi és lelki természetű kisebbségiség. Csonka kultúrával, és az etnikai szereptudatot kifejező intézményrendszer nélkül a privát körre, a családra, baráti vagy munkahelyi környezetre marad az etnicitás megerősítésének feladata. Ám ha ezek sem hordozhatnak etnikus jegyeket, végveszélybe kerül az etnicitás, belenyugvó vagy öntudatlan reménytelenség lehet úrrá rajta, elbizonytalanodhat az autonómia igénye is, rátörhet a hamis azonosság vállalásának vágya, a menekülés, a fölötte álló hatalmak elfogadása, a

jellegtelenedés, az átkulturálódás, a fööldódás-asszimilálódás és az elgyökértelenedés vállalása.

A kelet-európai népek az állandó fenyegetettség és elnyomatás során ezeket a stáci-ókat javarészt végigjárták. Csaknem minden közép- és kelet-európai nép tele van megfélemedett, hátrafelé néző, perspektívátlan és rezignált emberekkel. Holott akkor erős egy állam, ha népcsoportjai és társadalmi közösségei is öntörvényűen erősek: egységeitől szilárd a politikai struktúra. Ideig-óráig lehet erős hatalom színeiben tetselegnie az erőszakosan asszimiláló politikai uralomnak, lehet elnyomnia a kulturális közösségeket, lehet nehezítenie a hagyományokat megőrző társadalmi szerepek érvényesülését, s lehet a mikrokommunikáció színterein is beavatkozni a szuverén entitások működésébe. De az etnikumpolitika az etnikai tagoltságot meghatározó külső körülményként csupán a psziché határáig képes eljutni. Az etnoevolúció pedig dinamikus, és főként a társadalom osztályrétegződésénél stabilabb, rejtettebb folyamat, amelyet nem oly egyszerű a társadalmi és döntéshozatali egyenlőtlenség fönntartásával kulturális hátrányba szorítani.

Az etnikumok társadalmi adjusztálása és az etnikai csoportok „becsatornázása” pusztá voluntarizmus. Aki asszimilál, egyúttal disszimilál is. Aki diszkriminációt állít föl, egyúttal konfliktusokat is életre hív vele, kudarcokat is vállalnia kell. Kétségtelen, hogy a társadalom rendi szerkezetének fö!homlása, az új központosított polgári államok kialakulása (s az egész államnemzeti eszmerészség) sokat változtathat a társadalom etnikai tagoltságán. Karöltve a család, a családi gazdaság szerepének csökkentésével, a tulajdonfosztással és a társadalmi mobilitás össznépi méretüvé növelésével, ugyancsak sokféle etnikai közeg varázstalanítását, söt pusztulását is elő lehet idézni. De az elgyökértelenedett etnikai csoportok vagy tömegek hosszú ideig képtelenek lesznek másutt gyökeret eresztetni, viszont a lakóhelyükröl és identitásukból számüzött etnikumok latens formában örzik meg etnikus énjüket és kulturálisan, kisebbségiként, marginalitásban is erősebbek, tüörképesebbek maradhatnak, mint a velük szemben álló asszimiláló szándékok.

A regionális konfliktusok valójában történelmi konfliktusok a világ minden táján. Az államnacionalizmusok is ugyanilyen fejlődéstermékek, feleúton a polgárság felé, s félíg a rabszolgatartás felé. Az államoknak azonban konszenzusra kell törekedniök az etnikumokkal, ha nem akarnak a rendszerkonfliktusig jutni. Márpedíg a nemzeti kizárólagosságra törekvés lényegében faji alapú elkülönítés avval a céllal, hogy nemzetileg homogén állam jöjjön létre. Ilyen pedig a világ államainak történetében igazi ritkaság lenne: homogén állam nincs, s bizonytal nem is lesz, akkor sem, ha minden új politikai erőteret kialakítani készülő uralkodó hatalmi csoport színpadiasan eljátszik azzal, hogy „keresi” vagy „megtalálja” a „nemzet” gyökereit, élő vagy föléleszthető emlékeit, stb.

A konszenzusteremtés tehát lehetetlen olyan állampolitikai elvek mentén, amelyek közt nincs helye a politikai kultúra **regionális tagoltságának** és az **etnikai tagoltságnak**. Az etnikai csoportokkal kötött konszenzust minden politikai hatalom működése fontos föltételének tekintették a szegmentáris társadalmak (az államnélküli, rokonsági-származási alapon álló korai társadalmak) óta egészen az újkori európai uralomtörténetig. Ma már egyenesen összeomlással fenyegetnek azok a társadalmak, amelyekben az állam nem tud összhangot teremteni a különböző típusú kultúrák között. Európa az államok szintjénél sokkalta komplexebb egység kialakítására készül, s ezen belül elvitathatatlan szerepe kell hogy legyen az etnikai csoportoknak. A hely és a szerepkör azonban ezidáig még rejtve maradt. Ha megváltoznak a társadalmi szabályok, ha módosul tartalmuk, ha a különböző (egymás mellett létező) kultúrák egymás rendszerébe avatkoznak, és megbontják egymás tradícióit, akkor a kulturális különbségek etnikus

pedig az eseménytörténet. Braudelnek a Mediterráneum középkori mibenlétével foglalkozó monumentális munkájából²⁴ nyilvánvalóvá válik, többek között, hogy a régiók léte nem a központból, hanem peremhelyzetből elemezhető igazán, és hogy a geopolitikai egységek képzése illetve képződése egyszerre gazdasági és kulturális folyamat.

A politikatudomány és a társadalomtudomány is megfogalmazott a geopolitikai egységek kialakulását-létét értelmező elméleteket. Samuel Huntington híres-hírhedt elmélete szerint a világ nagy civilizációs egységekre oszlik, amelyek karakterjegyeit vallási alapú kultúrák határozzák meg.²⁵ Eszerint a régió kulturális entitás. I. Wallerstein centrum-periféria elmélete a világgpiacként értelmezett gazdasági egységek-ből indul ki.²⁶ A fejlődésnek irányt szabó térség a centrum, a perifériák közvetítő térségek, s mint ilyenek alárendelődnek a centrumnak. Ezzel az elmélettel a modernizáció folyamata írható jól le, vagyis itt a régió politikai-gazdasági entitásként szerepel. Braudel geopolitikai egysége, a mai szóhasználat figyelembe vételével, régióknak tekinthető. Geopolitikai egységként – régióként? – foglalkoznak kutatók Köztes-Európával, azzal a német és orosz területek közötti térséggel, amelyet neveznek Harmadik Európának is s amelyre a kultúrnemzetek közötti változó államhatárok a jellemzők. Amikor kutatócsoportok – például a temesvári tudományegyetemen – arra az izgalmas kérdésre keresik a választ, hogy van-e a térségnek saját(os), az etnikai (ország)határokat átlépő szellemisége, a kezdeményezés nem csupán önmagában figyelmet érdemlő, hanem kultúrpolitikai tettként is.

Az teszi fontossá az ilyen vizsgálódásokat, hogy a lokális kultúrtörténeti gyökerek elemzése ellentmondani látszik a multikulturalitás olyan értelmezésének és politikailag támogatott programjának, hogy a megnyilvánuló – jelen esetben etnikai gyökerű – különbözőségeket létét nem elismerni kell, hanem ezekre, mint valamilyen csökevényként értelmezett jelenségre, kiegyenlítő politikákkal kell válaszolni. Miközben a regionalizmus lokális identitásképző értékek létét tételezi, a multikulturalitás a helyi hagyományok elvesztésének a tételéből indul ki, s ilyen kontextusban fogalmaz meg esélykiegyenlítő programokat.²⁷ A multikulturalizmus közép-európai elfogadása annak elfogadását is jelentené, hogy ami az egyik közösség számára jog tárgya, a vele együtt élő történelmi kisebbségnek adományként jelenik meg. Az adomány politikai akarat kérdése, társadalmilag nem kötelező. A regionalizmus története viszont éppen arról szól, hogy létezik egy, a hagyományokban gyökerező lokalitás-tudat, s az így létrejövő regionális összetartozás felülír(hat)ja az aktuális politikai kereteket.

A multikulturalizmusnak tehát a régióhoz lényegi köze nem lehet.

²⁴ F. Braudel: *Mediterranea și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I-VI. București, 1985-86.

²⁵ S. Huntington: *Ciocnirea civilizațiilor*, București, 1997.

²⁶ Lásd: F. Albert-M. Bakk- B. Bodó, i. m. p. 85.

²⁷ M. Bakk: *Multiculturalism și drepturi lingvistice*, kézirat, 1998.

Lokálpatriotizmus és identitás

(részlet)

A modern nemzeti tudat a világ nem elhanyagolható hányadán az erőltetett asszimiláció korának végét jelentette. Számos országban megszűnt „szégyenkezés” tárgya lenni az etnikai szegregáció. Inkább új társadalmi menedékforma, védekező magatartás, sőt divat is lett immár a másság hangsúlyozása. A kelet-európai régió nemzeti kisebbségei is túljutottak talán már azon a szinten, hogy könnyedén elfojthatók, megszüntethetők legyenek, s a zárt etnikai tömbökben élő nemzetiségek, illetve a tradicionálisan agrár-struktúrájú népcsoportok is kevésbé hajlamosak a politikai modernizáció „önfelszámolásos” gyakorlatára. Ez fontos életmód- és életminőségszervező erő, miképpen a konzervatív rurális értékszemlélet is az maradt, s maga a kisebbségi problematika szinte „belülről” töltötte ki a periferezáltság és centralizáltság problémakörét, úgy hogy közben a kelet-európai társadalmakat már az ötvenes-hatvanas évek óta a gyámsági demokrácia alóli kibúvás szándéka jellemezte. A társadalmi tudat és a köznapiság politikai szintjén azonban csak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható olyan „résztvételi robbanás”, amely a kisebbségeknek a képviselői szintű demokráciában kialakítható szerepét jelezte. A kisebbségi politikában részt vevők széleskörű aktivitása csak a kilenvenes években lett jellemző, s megerősödött a tere annak, hogy a demokratikus viszonyok kivívásával minden egyén önfejlődésének maximalizálása közelébe, illetve a közéleti-politikai alkuképesség közösségi szintű megvalósítása irányába jusson.

Az európai csatlakozási aspirációkat tekintve talán éppen ezért is érdemes a mai magyar társadalom „kibontakozási” alternatívái közé sorolni a kulturális tradíciókat, az etnikai öntudat még megmaradt értékeit, illetve az ezekből építkezni képes távlatos elképzeléseket. A helyi társadalmakban, kulturális és etnikai identitásokban (rejtve) megmaradt hagyományok politikai színtérré kerülése, artikulálódása és legitimálódása nélkül nehéz lenne komolyan venni olyan társadalmi kiegyezést, amely akár konstitucionálisan, akár parlamentárisan, akár korporatív vagy közvetlen képviselői úton keresne válságmegoldást. Az etnoszféra (legkonvencionálisabban vett) megjelenítődése nélkül csupán a hazai politikai konzervativizmus ragacosos tévedéseinek és a nemzeti liberalizmus legszélsőségesebb kilengéseinek világába juthatunk. Pedig a konzervatív ideológia, és e nép konzervatív karaktere (Konrád 1986) a Duna-táji történeti folyamatok változataiban számos tanulságot kínál okulásul.

Közelebb lépve kissé a világ etnikai-regionális és kisebbségi-demokratikus elvontságaitól a mi saját tájainkra, az első, amivel szembesülnünk kell, nem más, mint az a meglepetés, amely ráébredt arra, hogy alig van naprakészen érvényes fogalmunk a magyarországi etnikai és etnopolitikai, etnokulturális tagoltságról.

Az ország mai térképén többféle régiót különböztetnek meg a gazdaság- és társadalom földrajzosok, a néprajzosok, a történészek és a szepirók. Századunk első harmadában már meglehetősen nehéz lehetett mentális etnikai térképet készíteni (lásd Hamvas Béla kísérletét), s ma talán még lehetetlenebb. Az elmúlt száz-százötven esztendő alatt bekövetkezett népességcserélődés és népkeveredés nagyobb volumenű volt, mint a megelőző ezredévben. Az iparosítás, az erőltetett modernizálódás és a válságfolyamatok berobbanása szinte lehetetlenné teszi ma már egybefüggő etnikai tér megnevezését. Miként a falusi és a városi közösségeket elmosták a század homogenizáló viharai, jobbára elmosták az etnikumok sajátosságait, szimbólumait, önbecsülésük lehetőségét

amelyekkel a másik kettő figyelmét felébreszti és leköti. A háromszög pólusai közötti belső versengés kettős dinamikájú: két pólus között a kialakuló relációba rendre belezátszik a harmadik. Az elmélet szerint egyik pólus sem lehet immunis a másik kettővel szemben.

Ezt a felismerést nem akarják-kívánják elfogadni a többségi tényezők. Úgy ítélték meg, belső politikai helyzetük megengedi, hogy eltekintsenek attól a hatástól, amelyet különben érzékelnek, s amelyre valamiként válaszolni kellene. Az európai integrációs regionalizáció viszont azt a célt is szolgálja, hogy a határok mentén stabil helyzetű térségek jöjjenek létre, ahonnan a tőkének nem kell elmenekülnie. Az euróregiósi történetek a pénzszerzési esélyek révén éppen ezt a szomszédtól – a háromszög harmadik pólusától – való elvonatkoztatást emelik olyan taktikai kérdéssé, amelyet sem félresöpörni, sem észre nem venni már nem lehet. Mivel szinte minden esetben a határ mindkét oldalán találhatók még – ha nem azonos nagyságú és vitalitású – kisebbségi közösségek, a határtérségek ezért is a legalkalmasabbak az ilyen típusú modellek kialakítására. Eltekintve az integrációs pénzügyi politika határon átnyúló együttműködést célzó ambícióitól, a határ elvben lehetőséget kínál olyan tükör-programok futtatására, amelyek ellen nehéz fellépni, hisz önnön kisebbsége ellen még az a hatalom sem lép fel, amely az országon belüli eltérő etnikumot nehezen tűri.

Aki a regionális politikát elfogadja, annak a fentiek értelmében el kell fogadnia az etnikai tagoltságot is.

Európai architektúra

Amikor egyes politikusok, szakértők a nemzetek és régiók Európája helyett nemzetek *versus* régiók Európájáról szólnak, nem feltétlenül latin filiációjuknak engedelmesskednek. A *versus* ugyanis, a szótár szerint, nem *vagy* és nem *ellenében* jelentésű, értelme a *felé*. Folyamatot jelez tehát, azok politikai meggyőződését, akik – nem a napóleoni értelemben vett – szövetségi Európát képzelnek el.

Európa-víziót sokan megfogalmaztak, nem egyszer a politikai jóslatokról tartott önbeteljesítő hatás jegyében. A nemrég létrehozott Budapest Fórum – a Kelet-Közép Európa országai számára regionális tanulmányok hálózata – szeptemberi tanácskozásán mutatta be Európa-elképzelését a varsói Anton Kukliński professzor²², szerinte a holnapi helyzet négy alapvető tényező kölcsönhatásából alakul ki. Ezek: a sokszínűség, a nyitottság, a versenyképesség és az egység.

A *sokszínűség* Európa lényegi eleme, Fernand Braudel frappáns megfogalmazása szerint Európa egységét a sokszínűsége adja meg²³, melyet négy területre vonatkoztatnak: a helyi fejlesztési rendszerek sokféleségére, az életmódok sokféleségére, az új technológiák alkalmazásának sokféleségére és a regionális együttműködések sokféleségére. Mindenik sokféleségnek a jövőben is fenn kell maradnia.

Európa *nyitottságával* kapcsolatosan dilemmát jelent, hogy a szükségszerű belső nyitottság mellett milyen külső hatásokat kell befogadni. A belső nyitottság a határok határ-jellegének a megszűnését is jelenti, de a hasonló mértékű külső nyitottság – főleg keletről jövő – veszélyeket hordozhat magában.

²² A. Kukliński: *The Role of Regions in Federal Europe of the XXI Century*, előadás a Budapest Fórumon, 1998. szept. 4-5.

²³ F. Braudel: *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1980.

A jövő Európájának a *versenyképessége* döntékényszert is jelent: a szociális avagy a globális szemlélet közötti választás. Európa az egalitarizmust avagy a kompetitivitást fogja választani a jövőben? Ettől a döntéstől függ, Kukliński szerint, hogy a XXI. század a neo-schumpeteriánus innovációt hozza-e el, miáltal a versenyképesség legfontosabb tényezői nyereket véglegesen teret.

Az *egységes* Európa elméletileg teljes politikai, gazdasági és társadalmi szövetséget jelent. Ez ma még csak egy szép álom. Bár az ide vezető úton az első lépés megtörtént azzal, hogy 1999. január 1-től bevezetik az egységes pénzt, az eurot. Amikor a frakfurti Európai Monetáris Intézet első elnökét megválasztották, a szövetségi Európa első tisztségviselőjét választották meg. Egyesek Wim Duisenberg-et Európa elnökének tartják, persze képletesen szólva. Tény, hogy nincs államfő, akinek nagyobb gazdasági hatalma lenne nála.

A jövő Európája, a sokszínűség megőrzésével, nem kicsiny gazdasági terek együttese lesz, hanem ezek amerikai típusú szövetsége. A szövetségi Európa színpadai a régiók. Valószínű, hogy a gazdasági vezető szerep a szupranacionális társaságoké lesz. A két állítás egyetlen kérdésbe torkollik: mi lesz a klasszikus nemzetállammal? *Plurális szuverenitással* kell számolni, ez négy döntési tényező együttélését, felelősség- és kompetencia-megosztását jelenti. Ezek: a szövetség, az államok, a régiók és társaságok – TNC: transnational corporations. A társaságok jelenléte a szuverenitás-hordozók között külön figyelmet azért érdemel, mert a társaságok a megfelelő politikai reprezentációs-legitimációs eszköztár hiányában olyan tényezőt jelentenek a döntési sorban, amely a demokrácia klasszikus ellenőrző módszerei alól kibújik. Az állam szerepe meghatározó marad, a juriszdikció, a törvénykezés alapvető feladatait nem lehet átadni-átvenni, miközben a gazdasági szféra teljes átalakulásával számolnak.

A régióval kapcsolatosan megfogalmazható tézisek: szerepük meghatározó módon növekszik, a régió regionális innovatív rendszer, kreatív környezet a gazdaság számára ugyanakkor a stratégiai gondolkodás és cselekvés központja. Végül, de nem utolsó sorban a régió holisztikus szerveződés, szervesíti a tudományos, kulturális, műszaki és gazdasági innovációt.

Regionalizmus/regionalizáció és multikulturalizmus

Az európai építkezés kapcsán megfogalmazódik a kérdés: ami régió-ügyben történik, minek tekintendő: regionalizációnak vagy regionalizmusnak. Ha a regionalizmust elvi-elméleti vizsgálódásnak, a regionalizációt gyakorlati cselekvésnek tekintjük, mindkét folyamat együttes jelenlétét kell megállapítanunk. Ha regionalizáció alatt az államoknak, európai intézményeknek a régiókkal kapcsolatos politikáját értjük, regionalizmus alatt pedig a létező helyi lojalitás, kohézió kifejeződését, ctnokulturális alapon kialakuló mozgalommá váló új tudatosságot, akkor nemcsak mindkettő létét tapasztaljuk, de ellentétes irányultságukat és egymást kiegészítő mivoltukat is.

Ha az Európai Unió régió-politikáját elemezzük, a régióval kapcsolatos történéseket politikai, gazdasági tervezések tárgyaként vizsgáljuk. Ha az organikus fejlődés történeti feltételei érdekelnek, akkor egy régió – például Bácság – történeti keretként válik érdekessé. A folyamatok leírásához első esetben a közgazdaságtudomány, közigazgatástudomány, második esetben a szellemi tudományok hívhatók segítségül. Mélyebb elemzéshez a történelemtudomány kínál módszertani háttérrel. F. Braudel szerint a történelem különböző idősíkokon zajlik. Igen keveset változik a földrajzi feltételek alapszintje. A csoportok és csoportosulások társadalomtörténete lassú változásokat ír le, a felszín

előítéletek formáját öltik, és a „másság” **kultúraközi robbanással** fenyeget. Ennek az alapkonfliktusnak állami, politikai szintű megoldása a mindenkori államhatalom föladata – legalábbis egyelőre még, amíg nincs kollektív jogszokásokban stabilizálódott önrendelkezési hajlandóság az érdekeltekben, s nincs ennek stabilizálódott intézményrendszere. Ha a régiók valóban azt jelentik, hogy a társadalmi-kulturális-politikai erőviszonyok terén legitím elhatárolódás jött létre, akkor a regionalizmus mindig új határdefiníciókra, módosításokra hívja föl a figyelmet (lásd bővebben Bourdieu 1985; Niedermüller 1987; Csepeli 1988). A regionális tagozódás első jelentkezése a nyugati polgári demokráciákban a múlt század végére tehető, új korszaka pedig az 1960-as évek közepén indult meg Európa nyugati részén, továbbá Kanadában, s nemkülönben Ázsia és Afrika nagyobb körzeteiben. A harmadik hullám a nyolcvanas évek közepe-vége óta éri el a földrészek politikai államalakulatait, s válik egyre meghatározóbb hatású folyamattá, melynek tudomásulvétele, kezelése, megismerése és értelmezése éppen a társadalomtudományok feladata volna.

A **regionalitás horizontális összetartozást** jelent. Térbeli mellérendeltségi viszonyt, belső piacok és termelési rendszerek kapcsolatát, ökonomikus egységet, amely mentes a hierarchiától és szerves eredetű. Max Weber fogalomrendszerében a hagyomány, a tekintély és a méltóság elve szerves része a közösségi értékeknek, a tradicionális rendet az identitás minősége, a felelősség, a résztvevők szabadsága és működésük dinamikája tartja fenn. Az ismert és tiszteletben tartott (legitim) eszközök a közösség számára nem a politikai vagy uralmi hierarchiát tartósítják, hanem a táj és a települések megőrzött, sajátos értékeit, az emberi és kulturális erőforrások arányát tekintik mérvadónak. Az erőforrások között tehát főszerepet kap a gazdaság prioritása, túlsúlyba helyett is az **ember**, kinek eredete, öröksége a kultúra és a tradíció térbeli összhangjának biztosítója.

Az etnikai identitás, amely egységet jelent a szociálpszichológiai csoportban, rendszerint túléli a közösség földrajzi vagy gazdasági egységének fölbomlását. A modern államok előszeretettel segítik az etnikai csoportok szegregálódását, igyekeznek fenntartani a domináns etnikum uralmi szerepét a nemdomináns etnikai csoportok fölött, még úgy is, hogy a szokások biztosítására jogi garanciákat teremtenek: ne az uralmi szerepet kérdőjelezhessék meg a kisebbségi csoportok, legföljebb csupán az állam „atyáskodásának” módját vagy mértékét. Ezért a „nem-integráltság” vagy a dezintegráltság vállalása megokolt magatartás következménye a kisebbségeknél, akiknek **etnikai mozgalma** (amikor tehát nincs saját államuk vagy nemzetük), illetve a Közép-Európában jellemző nemzeti kisebbségi, nemzetiségi törekvések egyaránt az önrendelkezés elvét kívánják érvényre juttani, s ebben a gazdasági-kulturális elmárodottság, illetve az intézményesítettség hiánya akadályozza őket. Viszont számukra a saját öntudat, az etnikai csoporttudat kifejezése betöltheti azt az űrt, amelyet a vallási vagy az osztály-összetartozás foglalt el korábban (bővebben erről Joó 1988; Inkeles 1983; Erlich – Wooton 1980).

Örökre szóló megoldás persze sem a pluralisztikus társadalmakban, sem a soknemzetiségű országokban, sem pedig a gazdasági és modernizációs perifériára szorult harmadik világbeli országokban nem képzelhető el. A regionalista és az etnikai mozgalmak létrehozhattak Nyugaton új szervezeteket, érdekeiket képviselő intézményeket, pártokat, alkotmányos testületeket, sőt még terrorkülönítményeket is... A nyelvi, kulturális vagy komplex érdekek megszerzésének, az államok korlátozásának ilyen politikai hagyománya még nincs meg Kelet-Európában. Sem kulturális engedményekre, sem valódi többletjogokra, a hátrányokat kompenzáló kedvezményekre, sem autonómiára, sőt teljes elszakadásra sem törekedhettek régióink kisebbségei az elmúlt évszázadok

alatt. Nemhogy kisebbségi-nemzetiségi, de személyi autonómiára sem volt joguk ezen a tájon, s kulturális sajátosságai rendjét, jogszokásai érvényesülését is törvények nehezítették szerte Kelet-Európában. Az egységes politikai nemzet koncepciójának nálunk egy-másfél évszázada már folyamatosan áldozatul esik a kisebbségek java része, akiknek minduntalan a nacionalizmus, szeparatizmus vádjával kellett megküzdenie, miközben fölöttük húzták meg a határok vonalait, nem pedig részvételükkel és beleegyezésükkel. Szövetségi államberendezkedés, föderáció vagy regionális szerveződésrend lehetőségéig még csak föl sem merülhetett ezidáig. Hangsúlyozom: ezidáig.

A nyolcvanas évek válságpillanatai azonban Kelet-Európában is reményekkel kecsgetnek. Nemcsak szeparatizmus alakjában, de nem is rendszerintegrált formában jelentkeznek az etnikai és regionális érdekek. Újrapolitizálódott vagy térségi-tájegységi szubkultúra alakjában jelentkezik mostanság az etnikai közösségek öntudatos akaratosága. Még nem igazi politikai mozgalomként, nem pártszerű formában, s még korántsem parlamenti képviselővel – de megszólalnak már. Áthatják a politikai és társadalmi szerkezet avított formáit, felülretegzik az osztályszerkezetet, aláássák a tömegkultúra mindent rózsaszínűre maszatoló felépitményét, új vallásokban és (olykor kezelhetetlen heveségű) társadalmi mozgalmak indításában jelennek meg.

A kelet-európai népek új mozgalmáról, forradalmáról lehet talán ma már beszélni. Mítoszról köznapivá válik az etnikumok létezése, mentalitások formájában és viselkedésekben kap arculatot az etnikai csoportok kapcsolatrendszere, a kölcsönhatások és konfliktusok sorozata követi az identitás erősödését. Szinte földerül már lassan, milyen különbségek vannak a világképben, a kultúra átélésében, az életvitelben, az értékrendszerekben. Kezdenek megszemélyesítődni, nevet kapni, tekintélyre szert tenni a kiemelkedő kisebbségi szószólók. Új kultúraközvetítő rend áll fel, megelevenednek félig elholt tradíciók, újrafogalmazódnak területi igények, fölfrissülnek a kölcsönkapcsolatok az együtt és egymás mellett élő etnikus csoportok között. A szerepviselkedés is kezd karakteresebb lenni, s kiderül, hogy egyáltalában nem függetlenek a kulturális és a politikai identitástól, a gondolkodás helyben érvényes formáitól, a helyi társadalmi erőviszonyoktól. De lassan függetlenednek az etnikai csoportok egyéneinek magatartásai az uralkodó (pártállami vagy nemzetállami) ideológiától, a munkaerőgazdaság rendszerétől, az elvont kommunisztikus jövőképektől, a nem-etnikus kultúra és a kommunikáció hierarchizált rendszerétől. Egyre inkább **értéktudatot** hordoz az etnikus identitás, erősebbet, mint a „hivatalos” nemzeti hovátartozás. Ismét **csoportképző erővé** válik a saját származás, a „másság” tudata, a civis örökség és a gazdatudat azokban a tájegységi törekvésekben, ahol az etnikumoknak még szerepe van, s ahol mindig szerepe volt vagy kellett hogy legyen. A „vidék szellemisége” ismét elkezdte a „szűkebb haza szellemiségét” árasztani – s megfigyelhető, hogy a politikai pártok születése nyomán, 1989-től már minden második párt ígéreteket tett a helyi társadalmak pártolására, a vidék érdekeinek képviseletére, nem kevés helyen pedig az etnikai csoportérdekek fölkarolására (cigányok, svábok, horvátok, stb. intézményes segítésére, „újraöntudatosítására”) is.

Mindemellett szociális neurozisz veszi közül a nemzetiségi-etnikai problémákat. Az etnikumokat az állam rendszerint pusztá „népfajnak” tekintené, s beolvasztaná a határai közötti „homogén” társadalomba. Az etnikumot azonban nem elsősorban a genetikus szájak, nem a vérségi kötelékek teszik csupán, hanem a kultúra szerkezete, a pszichés sajátosságok, a tradíciók, és a térbeliség átélése is. Az etnikai csoportok többsége Magyarországon is többé-kevésbé elhatárolja magát a más csoportoktól. Az identitás – ha nem is jelent rögtön faji előítéletet – a saját csoportot pozitív tulajdonságokkal jellemzi, sztereotípiákkal veszi körül magát. A másokról alkotott kép a társadalmi önbesorolást

és a státus-közérzetet is meghatározza, jellemalkotó erővé válik, helyileg is meghatározza magát. S minél erősebb a hiányérzet a saját csoportot illetően, annál erősebb lehet a másik csoport negatív képként rögzítése, az „ellenfél” vagy olykor az „ellenség” meghatározása, a társadalmi gondok áthárítása vagy okainak rávetítése másokra. (Gondoljunk itt a zsidók, a svábok, a szlovákok vagy a cigányok elleni indulatokra, melyek nem szüntek megnyilvánulni az elmúlt fél- vagy negyed évszázadban sem). Az önkép idealizálása, az etnocentrikus beállítódás pedig örök társadalmi konfliktusok hordozója. S minél nagyobb válságba kerül egy társadalom gazdasági vagy politikai téren, annál gyakoribb az etnikum-ellenes megnyilvánulások esélye (bővebben lásd erről Hanák 1988; Kende 1989; Szabó Miklós 1988; Árok szállási 1980; Kősa 1981; A. Gergely 1988; Maget 1968).

Állam nélküli etnikai közösségek is hosszú ideig fenn tudnak maradni. Az etnikus identitás ezért mindenképp az államot szeretné magától eloldani. Az etnikai közösség legminimálisabb célja: a fennmaradás, a nyelv, a kultúra és az én-tudat megőrzése – nem igényel államot. Ezért nem igazán „fejlődőképes” az etnikai lét, s ezért nem következik belőle más, mint fennmaradásának minimális biztosítása. Ha ez egybeesik a nemzeti mozgásiránnyal – mint például az első és a második világháború idején a magyar nemzetcentrikus ideológiák alkalmával –, akkor az etnikumok állam alá vonása ismét megtörténik, mégpedig észrevétlenül, a „közös jövő” reményére hivatkozó, idegenekből mumust csináló alattomos ideológiák hatására. Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. Hiszen a politikai közösség legmolekulárisabb formája, a túlélésre leginkább alkalmas alakzata az etnikai csoport. Ha megmeneküléséről van szó, nem érdemes a gazdasági vagy politikai racionalitás szempontjait fölvetni, nem kell az elmaradottság vagy a fejlettség szintjét mérlegelni. Az **etnikum célja** nem lehet „korszerűsödés”, csak egy létfenntartási célra redukált program, amely nem vár hatalmi jóváhagyásra, nem szeniorozza, ha érvénytelennek vagy maradinak minősítik. S változni akkor is nehezen tud, ha a megmaradás föltétele épp a változóképesség lenne (történeti elemzését lásd Szabó Miklós 1988).

A mai Magyarország etnikai csoportjait a szakkutatók is csak félve írják körül. Tapasztaljuk ezt Kelet-Európa-szerte – mégis, egyre több kisebbségi mozgalom nyújtja be petícióit napjainkban a saját kormányának vagy a nemzetközi szervezeteknek. Tárgyalásos alkufolyamat elindítói lettek az Elbától a Volgáig tartó régió kisebbségei. Szorbok, szlovének, szerbek, cigányok, lettek, horvátok, litvánok, crnagoracok, magyarok, szlovákok, csehek, moldovánok adták föl a leckét kormányaiknak. Semmi okunk hát föltételezni, hogy a hozzájuk hasonlóan asszimilálódottnak mondott néptöredékek nem fogják benyújtani számláikat a közeljövőben. Ahogy a grúzok vagy az örmények, a koszovói albánok vagy a bolgár-törökök megelégtették a kisebbségi létet ezekben a totális válságba jutott országokban, még megeléghetnek korlátozottságukat a jászok, a hetésiek, a palócok, a svábok, a bácskai szlovákok, a kiskunok, a barkók, az őrségiek, a hajdúságiak, a gömöriek, a bihariak, és még ki tudja hányan.

Ezek az identitások sokáig „provinciálisnak”, partikulárisnak és „lokálpatriotizmusnak” minősültek, a túlközpontosított állam nem vette-vehette tudomásul, hogy ezek a kisebbségi identitások elnyomatás alá kerültek. Viszont a maguk rejtett, passzív rezisztenciájában, sértettségi magatartásokban megmaradtak, s immár megerősödöttnek kelnek életre. Kivonultak a politikai nemzetudatból, s ha létük látszatai nem is voltak látványosak, mégis tiltakozás volt ez a kötelező állampolgári hűség ellen. A demokráciát „osztó” központi hatalom ellen. Kiváráo harcmodor ez, olyan, amely érzelmileg utáítja el az asszimilációs politikát, amely tudatos kontroll alá veti a manipulált nyilv-

nosságot, amely lehetőséget ad látszat-identitások vállalására, de nem adja föl a hagyomány hozta lelki erőt és értékrendet.

Tiszta etnikai közösség természetesen nem létezik – talán sehol a világon. Csak szociális és természeti keretben élő etnoszociális alakzatok léteznek, amelyek nem nyelvi vagy területi egységként jelentkeznek. Az etnikai folyamatok és a társadalmi folyamatok csak részben szokták fedni egymást: a társadalmi konszolidáció rendszerint asszimilációval jár együtt, olykor anélkül is, hogy valódi társadalmi integráció születne ebből. Épp ezért föltethető, hogy az asszimiláció soha be nem fejeződő folyamaton számolhatja föl, s nem érvénytelenítheti egészében az etnikai identitást. Ha az etnikai csoport már saját magában sem tudja elhatárolni a környezet másságát, s ha a környezet sem különbözteti meg őt, akkor már etnikai közömbösségről van szó. A tömegkommunikációval és az állam más technikáival szemben jó esélye van a települési közösségeknek arra, hogy újfajta identitásképző folyamatban egy szűkebb identitás „nevelését” biztosítsák. Az etnikai hagyományok sokszor deviánsnak minősülnek – ezért meg kell védeni őket, ami pedig mozgósítja a csoportviselkedést, az összetartozás kinyilvánítását, a konvenciók tiszteletét, az átörökítés fontosságának újrafelfedezését. A védekező előítéletet az igazságtalannak érzett előítélet motiválja és hívja elő, s a cselekvés- és gondolkodásmódok endogámiája, csoporton belüli érvényessége az életmód továbbadására serkent. Ezek a hatások pedig fölerősödnek az életmód- és életminőségválságok napjaiban, korszakaiban. Úgy vélem, ez ma kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy az etnikai öntudat lábra kapjon Magyarországon. Hisz nemcsak a pártállam omlott össze, nem csupán a hamisan táltal társadalomszerkezetéről derült ki érvénytelensége, nemcsak az értékrendek kuszálódtak össze és nemcsak az életmódmodellek lettek használhatatlanná – rajtuk kívül még sokminden leromlott, s a hiányok pótlására kézenfekvő modellt nyújt a régi értékek, a tradíciók tartománya.

Az etnikai származáshagyományok, a kulturális hovátartozások és a történeti tudatok mélyrétegeit alig ismerjük. A kiskunok kunszentmiklósi és halasi szórványmaradványai, a Kiskunhalassal szomszédos Kiskörös szlovák etnikai csoportja, a környező községek sváb identitást hordozó agrárlakossága, a baranyai horvátok és a tolnai székelyek öntudatos kiscsoportjai, az erősödő identitású jászok és nagykunok, az őrségi és a hetési népcsoportok... (és hosszan folytatható a fölsorolás) mind-mind azt a tapasztalatot erősítik, hogy léteznek ezek az etnikumok, csak létformájuk nem etnospecifikus a szó mindennapi értelmében, s nem oly könnyen mérhető valamely praktikus politikai mércével, mint szociális vagy gazdasági szerepkörük, kisebbségi önkormányzati intézményeik száma, nyilvános orgánumaik szervezettsége, oktatási intézményeik fejlettsége, stb. Az etnikai-kisebbségi identitásra jellemző zártság évtizedek (esetleg évszázadok) óta menedéket nyújt a fogyó, erejét veszítő közösségnek, s a csoportmeghatározó jegyek nyilvános reprezentálása ezidáig még nem volt érdeke egyik etnikai csoportnak sem, vagy ha érdeke lett volna is, nem volt rá módja, mert félnie kellett az erőszakos felszámolástól, a nyílt konfrontációktól, a környező társadalommal szembeni ellenállás követelményeitől. Inkább megmaradt hát annak, ami, s ha tehette, megelégedett azzal, hogy ugyanannyi jut neki társadalmi sikerből, gazdagságból, politikai szerepből, mint a többi etnikai csoportnak, akikkel e téren nem is kellett konfliktust vállalnia.

Köztudott ugyan, hogy a táji hovátartozás, a térségi különbségek megfogalmazása ma már nem alkalmas Magyarországon szélsőségesen nacionalista indulatok keltésére. De ez nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérő kultúrtájak, nem léteznek térségi különbségek, antropológiai jegyek vagy emberföldrajzi sajátosságok, rejtett identitások vagy értékdimenziók. Épp ellenkezőleg: a társadalmi és a természeti tér felfogása, a tájegy-

ségek történeti jelentésének, jelentőségének ismerete, vagy a helyi társadalmak és intézményi központjaik funkciótagoltságának kezelése meglehetősen komoly képessége az etnikus identitásnak.

Az etnikai idealizmus régóta jellemzi a magyar politikai- és közgondolkodást, sőt a teoretikus társadalomfelfogásokat és a hatalmi öngazolást is. Az a társadalomkép, amely nem a szubjektumra, az egyedi emberi minőség(ek)re koncentrálna, hanem a társadalom makroegységeire, nagycsoportjaira – még az sem hagyhatja figyelmen kívül az etnikai identitásminőségeket.

A nemzetiségi konfliktusok szinte mindenütt, a világ összes országában az államhatalom és a nemzetiségek között robbannak ki, s csupán felszínükön jelenik meg az etnikumok egymásközi érdekellentéte. Merthogy az állam nemcsak a hatalmi és politikai struktúrát jelent, hanem az etnikait is. A politikai hatalomnak része a kisebbségmeghatározás, a kisebbségi jogok garanciarendszere, a kisebbség és a többség hatalommegosztására vonatkozó egyensúlyviszony szabályozása, a másság elfogadhatóvá tétele is. Az etnikai szféra politikai jelenlétéhez pedig hozzátartozik a múlt öröksége, a revansvágyak minősége, az egyeduralkodó etnikum elvitatása, az asszimiláció elleni lázadás és a szeparatizmus is. A szocialista államok valamennyi réteg és osztály esélyegyenlőségét, kollektív jogok rendszerét hirdették meg. A társadalmi stabilitáshoz azonban nemcsak az szükséges, hogy általános állampolgári joga legyen az etnikus identitásoknak. Szükséges a többletjogok, a képviselői biztosítékok, a nemzetiségi-etnikai önkifejezés formáinak szabad tere is. Ezek egy része ugyan megvalósult az 1989 utáni átmenet folyamatában, de mint majd alább részletezem, igen csalóka módon.

A térbeli és időbeli struktúrák pluralitásának, párhuzamosságainak láttatásához, az etnopsziché mélyén rejlő energiák megérezkítéséhez néhány momentumot meg kell itt említenem. S ha vannak is történeti okai a mi-tudattal élő néprajzi vagy etnikai csoportoknak és a területi elkülönülésnek, a valódi okok nemegyszer szubjektívek: csakis a magatartásban, a gondolkodásban, a vélekedésekben, a világnézetben és az értékrendben gyökereznek, nem pedig az öltözködésben vagy a társadalmi rétegződés külsődleges jegyeiben (erről kimerítően írt Kósa – Filep 1975; Voigt 1988; Szabó László 1982). Ugyancsak fontos itt említeni az etnikum és a vallás kölcsönhatását. A magyar táj történetek és a népcsoporttörtétiak jellegzetes felekezeti térképpel is kiegészülnek. A jászok, palócok, barkók és csángók és matyók katolicizmusa, a kunok több évszázados pogánysága és hirtelen református hitre váltása, a szekták területi elhelyezkedése, a zsidók lokális kultúrhatása, a magyarországi szerbek, horvátok, görögök, örmények térségi vagy helyi szerepvállalása éppúgy mint egy sor egyéb történeti példa mutatja: hazai etnikai csoportjaink hitüket és származástudatukat együtt használták identitásjelző tartalomként. Az „Alföldi út” a példa rá, hogy az oszmán birodalom perifériáján és a magyar társadalom és gazdaság perifériáján, tehát kettős frontier állapotban is képes volt egy társadalmi-történeti-földrajzi régió népessége a nyugat-európai fejlődési út gyorsabb végigjárására és a feudális környezet ellenére egy tartalmas és viharos polgárosodás megvalósítására (Beluszky 1988; den Hollander 1975; Márkus 1986; Hamvas 1988).

Az etnikai és a helyi társadalmi „térképhez” hozzá kell itt rajzolni a táj történeti szerepének, személyiségre gyakorolt hatásának fontossága (Hamvas 1988; Beluszky 1988; Benda 1992) mellett a tájegységek kulturális szféráját, ennek „lenyomatát” is. A „pannon lélek” mássága, a „végváriság”, a „maga ura” biztonság, amely a „sem jobbágy, sem úr” társadalmi státust erősítette, vagy a parasztpolgári és kereskedőpolgári öntudat belső normái talán sokkal alapvetőbb identitás-meghatározó erők voltak, mint azt eddig fölmérhettük. A kialakult **kulturális areák** a meglévő régiók szerves egysé-

gei, s ezért a régiókat nem államszerkezeti elemnek kellene tekinteni (például nem közlekedési, ágazati, fejlesztési övezetnek), hanem olyan amorf alakzatú keretnek, melyben minden szerves és önerőből építkező regionalizmusnak, így az etnikai szférák önmegfogalmazódásának, érdekképviselésének, autonómiájának is fontos és legitím szerepe lenne. A társadalmi innovációra való hajlandóság is nagymértékben attól függ, milyen „hozott anyaga”, szellemi öröksége és emberi mélysége van a társadalmi mozgásoknak, a közösségek életprogramjának, dinamikus válaszadó képességének. Az etnikai identitás fölmérhetetlenül fontos társadalmi kapaszkodó. Tartós és erős, olyannyira, hogy sok más társadalmi-közösségi viszonyt elementárisabban meghatároz; mint érték pedig létmódot és világlépet szabályoz. Vagyis az emberi identifikáció ősi és modern, egyszóval örök alapeleme.

Vladimir Rosa

Magyar iskolák Szlovákiában*

A kisebbségi oktatásügy fontos társadalmi és ellentmondásokkal teli politikai kérdés, amely közvetlenül érinti a civilizált és fejlődő országok többségét. Ennek ellenére a Szlovák Köztársaság polgárai közül sokan – a szlovákok – azt gondolják, hogy a kisebbségi oktatás helyzete, különösen a magyar tanítási nyelvű oktatásé, csak a magyar nemzetiségű polgárokat érinti. A problémakör alaposabb áttekintése azonban azt jelzi, hogy Szlovákiában a művelődés helyzete szomorú, sőt kritikussá állapotban van. Ezért előbb a szlovákiai oktatási rendszerről mint olyanról szólunk.

Bár a jelenlegi kormány (értsd: Mečiar-kormány) programnyilatkozatában szó esik arról, hogy szükség van az oktatási-nevelési rendszer megújulását szolgáló program kidolgozására, megállapíthatjuk, hogy a mai napig nem létezik ilyen átfogó elképzelés. A kormánynak nincs átfogó oktatáspolitikája sem. Még mindig hiányoznak az új nemzeti-állami és állampolitikai körülmények közt működő iskolarendszer rendeltetéséről, igazgatásáról és koncepciójáról nyilvánosan jóváhagyott stratégiai elvek. Inkább annak lehetünk tanúi, hogy a minisztériumi hivatalnokok (beleértve a legmagasabb tisztségekben lévőket is) nézeteiből áll össze az állami politika, ami ellentétben áll a demokratikus társadalom működésével.

A változások, amelyek eddig beálltak, mégha jelentőseknek látszanak is, gyakran formálisak és koncepciótlanok. Ide lehet sorolni például a kilencéves alapiskola bevezetésére vonatkozó koncepciót, a magyar tanítási nyelvű iskolákban az alternatív oktatás koncepcióját vagy az oktatás szakszerűségének emelésére vonatkozó koncepciót. A „reform” vagy „transzformáció” álrühájába bújtatott adminisztrációs változások csak folytatásai és másolatai az iskolarendszer közeli és távoli múltjában beállt változásoknak. Már sokadszor állapíthatjuk meg, hogy ezek nélkülözik a folyamatosságot, a koncepciózusságot és a rendszerességet, nem felelnek meg az egyén és az egész társadalom igényeinek. Sem most, sem a jövőben nem könnyítik meg, hanem éppen ellenkezőleg: bonyolítják a pedagógus munkáját és helyzetét az oktatási folyamatban.

A szlovák oktatásügy aktuális változásai emiatt az iskolapolitika skizofréniájának termékeivé válnak, hiszen az egyik oldalon verbálisan hangsúlyozzák a fiatal generáció művelődésének és nevelésének prioritását, a másik oldalon azonban nem teremtik meg a realizálás alapvető feltételeit. Hogyan is értékelhetnénk másként azt a helyzetet, amikor az állami költségvetésben nincs elég pénzeszköz a legalapvetőbb működési feltételekre, az energiára és a pedagógusok fizetésére, de a tanuló és pedagógus legalapvetőbb munkaeszközére, a tankönyvre sem.

Lehet, hogy valaki úgy véli, ez túl kemény kritika. Azonban korántsem az. Ezek a szavak csak tárgyilagos megállapítások, és a jelenlegi helyzetet írják le. A szlovákiai oktatásügy egészének ilyen jellemzése után azonban nagyon nehéz, sőt lehetetlen azt várni, hogy a kisebbségi oktatásügy szlovákiai helyzete – ezzel szöges ellentétben – pozitív legyen.

* Pozsonyban, a Helsinki Polgári Társulás konferenciáján 1998. Október 24-én elhangzott előadás szerkesztett változata

Nem igaz, hogy a demográfiai fejlődés során veszélybe került a szlovák nemzetiségű lakosság többségi aránya.

A népszámlálási adatok szerint a magyar kisebbség részaránya Szlovákia lakosságának összlétszámában csökkenő tendenciájú: 1960-ban 12,4%-ot tett ki, 1980-ban 11,2%-ot és 1991-ben (a legutóbbi népszámláláskor) már csak 10,8%-ot.

Mindenekelőtt hadd mutassunk rá néhány olyan vád és kifogás valóságára, amely a szlovákiai magyar kisebbséggel és oktatásüggyel kapcsolatban lépten-nyomon elhangzik.

Nem igaz, hogy Szlovákiában túl sok a magyar tanítási nyelvű iskola, és ugyanakkor Dél-Szlovákiában nagy hiány van szlovák iskolákból.

Az iskolaügyi adatokat tartalmazó statisztikai évkönyv szerint évről-évre a magyar nemzetiségű gyermekeknek mintegy 23%-a szlovák óvodába jár, több mint 20%-a szlovák tanítási nyelvű iskolába. Ezzel ellentétben a magyar tanítási nyelvű iskolába a szlovák nemzetiségű gyermekeknek kevesebb mint 1%-a jár. A magyar nemzetiségű tanulók aránya a szlovák tanítási nyelvű középiskolákat tekintve, a gimnáziumokban 20% körül mozog, a szakközépiskolákban 36% körül, a tanonciskolákban pedig több mint 50%. A felsőfokú tanintézetekben tanuló magyar nemzetiségű tanulók aránya kevesebb mint 5%.

Nem igaz az az állítás, hogy a nemzetiségi iskolák előtérbe helyezésével a magyar nemzetiségű lakosság műveltségi szintje aránytalanul megemelkedik.

Míg a szlovák nemzetiségű lakoságnak csak 27,1%-a alapmű

és megfelelő képzettségű pedagógus. Még hangsúlyozottabban mondván, azt bizonyítja, hogy a jelenlegi kormányhatalom nem tett eleget annak a követelménynek, hogy a pedagógustársadalom teljes mértékben kvalifikált munkaerőből álljon, pedig ez az oktatás színvonala emelésének (vagy legalább megtartásának) alapvető követelménye.

Nem igaz, hogy a több nyelven való tanulás (multilingvizmus) terhet jelent, illetve hogy az egynyelvű egyének kognitívan jobban felkészültek, mint a két- vagy többnyelvűek.

Engedjék meg, hogy idézzek a szakirodalomból (J.Cummins: *Bilingualism and special Education: Issues in Assessment and Pedagogy. Multilingual Matters 6, Clevedon, 1984*, valamint T.Skutnabb-Kangas: *Bilingualism or Not – the Education of Minorities. Multilingual Matters 7, Clevedon, 1984*), ahol ez olvasható: „A két nyelven magas szinten beszélő egyének jobb eredményt érnek el az általános műveltségi szintet mérő intelligenciatesztekben, valamint a kognitív flexibilitást, a divergens gondolkodásmódot, a metalingvisztikus tudatot (a visszaható szójátékokra való érzékenységet, a forma és tartalom megkülönböztetésének képességét) mérő vizsgálatokban.”

„Ha a gyermekeknek lehetőségük van a művelődési folyamatban fejleszteni a két- vagy többnyelvűségüket, akkor ez több tekintetben is elősegíti az intellektuális fejlődésüket, és jobb eredménnyel, mint ezt egynyelvű egyéneként valószínűleg elérték volna. Az a tény, hogy számos több nyelvű személy nem volt és még ma sem eredményes az iskolai tesztek kitöltésekor, arra vezethető vissza, hogy elhanyagolták valamelyik nyelv – rendszerint anyanyelvük – használatát, hogy rosszul tervezték és nem objektíven vizsgálták művelődésük folyamatát...”

Tekintsük a továbbiakban át a jelenlegi nemzetiségi oktatásügy helyzetének pedagógiai vonatkozásait. Minden bizonnyal a legidősebb (s egyben – úgymond – permanens) probléma a szlovák nyelv oktatása. Pontosabban mondván: az oktatás eredményessége. A magyar tannyelvű iskolák tanulójának szlovák nyelvtudásával szintén általános az elégedetlenség. Mi jogosít fel erre a kijelentésre? Az egyik oldalon az elvégzett felmérések eredményei (vigyázat: nem a minisztériumi anyagokban található politikai színezetű argumentációról van szó!), a másik oldalon a magyar pedagógusok műhelyében készült nagyon komolyan előkészített és használt tervezetek, amelyek a szlovák nyelv kommunikatív módszerű oktatását célozták meg. Nagyon szerencsétlennek tartom a minisztérium hatalmi döntését arról, hogy ezeknek a tervezeteknek a kísérleti alkalmazását elvetették anélkül, hogy hivatalosan kiértékeltek volna őket. Tudomásom van ugyanis arról, hogy több tucat iskolában, ahol alkalmazták az új módszert, nemcsak a tudásszintben állt be evidens fordulat, hanem a szlovák nyelvhez való viszonyulás is kedvezőbb lett.

A magyar tanítási nyelvű iskolákban az alternatív oktatás bevezetésére irányuló minisztériumi kezdeményezésnek pedagógiai vonatkozásait is meg kell vizsgálni. Ez a kezdeményezés nélkülözött minden pedagógiai szempontú indoklást, például nem tartalmazta a következő argumentumokat:

- a szlovák nyelv mint a magyar tanítási nyelvű iskolákon oktatott egyik tantárgy a többi tantárggyal összehasonlítva azért fontosabb, mert nem elég tartalmilag elsajátítani, de megfelelő módon használni kell tudni a különböző élethelyzetekben és tevékenységekben,
- egy ilyen követelménynek a tantárgy eddigi tanítási koncepciója nem felelt meg,
- új koncepciót kell bevezetni, amely hangsúlyozottan a kommunikációra irányul, s e cél érdekében az oktatás új tartalmat és struktúrát tesz szükségessé,

- a szlovák nyelv oktatása (és a szlovák nyelven való tanítás) színvonala egyes függvénye a tanító szaktudásának, a többnyelvű környezetben az államnelyv ismeretének, ezért megfelelő feltételeket kell teremteni az ezirányú szaktudás elsajátításához.

Ha a minisztérium ilyen értelemben tette volna meg javaslatát, és közös elemzés valamint kiütkeresés lett volna az első lépése (mármint a magyar tannyelvű iskolában működő pedagógusokkal együttműködve), akkor nem következett volna be a „lövész-árok-háború” ebben az ügyben, és a minisztérium részéről nem történt volna meg a már említett kísérleti felmérések leállítása. Elkezdődhetett volna a racionális szakmai vita a kétnyelvű oktatás előnyeiről és hátrányairól. Sajnos, erre nem került sor, éppen ellenkezőleg: kiéleződött a helyzet, és látjuk, hogy az egész kisebbségi népcsoport összefogott a kormányhatalom tervezett és megvalósított lépései ellen.

A kisebbségi oktatásügy helyzetét elemezve a pedagógiai szempontokat azért is hangsúlyozni kell, mert az államigazgatásnak a már említett adminisztratív-hatalmi lépésein (például az iskolaigazgatók kíméletlen személyi cseréin, az alkotmányos elveket és a nemzetközi jogrendszert sértő vulgáris hatalmi döntésen, így néhány tantárgy tanításának kizárólag szlovák nemzetiségű pedagógusokhoz kötésén) kívül az egész választási időszak alatt semmilyen érdemleges szakmai aktivitást nem fejtett ki a minisztérium e témakörben (nem voltak konferenciák, szemináriumok, nem került sor metodikai útmutatások kidolgozására, vagy a pedagógusok ezirányú továbbképzésére). A másik oldalon pozitívan kell értékelni a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetségének tevékenységét a folyamatos továbbképzések szervezéséért és a metodikák kidolgozásáért.

A kisebbségi oktatásügy helyzetének pedagógiai szempontjai közt számon kell tartanunk egy új döntést is, amely az egész iskolaügyet érintette. Az új tantervekről van szó, amelyek 1998. szeptember 1-jén léptek életbe. Ebből ugyanis hiányzik egy olyan tétel, amely eddig lehetővé tette az egyes tantárgyak oktatóinak, hogy az előírt tantervet módosítsák a regionális, kulturális-történelmi vagy más sajátosságok figyelembevételével. Miután ezt a rendelkezésből kihagyták, a tanterv feltétel nélkül lett kötelező.

Tekintsük most át a kérdéskör jogi szempontjait. Az ún. „alternatív oktatás” bevezetésének sikertelenségét követően, mivel az önkéntesség elvének meghirdetése alapján csak az iskolák töredéke vállalta az alternatív oktatás elkezdését, a különböző törvényellenes utasítások visszavonásának kínos magyarázatása után a minisztérium elkészítette az iskolaügyi törvény módosítását. A módosítási tervezetben a kisebbségi iskolákat érinti, hogy explicit felsorolják azokat a tantárgyakat, amelyeket a kisebbségek nyelvén oktató iskolákban is csak az államnelyven lehetne tanítani. Annak ellenére, hogy a szlovák parlamentben a szlovák nacionalizmus képviselői óriási nyomást gyakoroltak koalíciós partnereikre, a törvénytervezet nem sikerült a törvényhozásban keresztülvinniük. Mi több, a kormány legisztatív tanácsa is, amely sok más esetben nagyon is engedékenynek bizonyult, lesöpörte a törvénymódosítást az asztalról.

A kisebbségi oktatásügy jogi hátterének vizsgálatakor nem szükséges taglalni a kétnyelvű bizonyítványok nagy vihart kavaráó ügyét. Ez az ügy ui. nem sorolható azok közé a jelenségek közé, amelyek a nemzetiségi oktatásügyünket szakmailag jellemeznék. Itt nem iskolaügyi problémáról van szó, hanem kimondottan társadalmi és politikai kérdéssről, amely nemcsak a demokrácia hiányát illusztrálja társadalmunkban, hanem példaértékűen mutatja, hogyan lehet a nemzetiségi türelmetlenség, intolerancia, idegenpártóllet és polarizáció magját „sikeresen” elhínteni a társadalomban.

A kisebbségi oktatásügy helyzetét közvetlenül befolyásoló jogi tényezők közé sorolható viszont az iskolai önkormányzatok jogkörének fokozatos csorbítása, Szlovákia közigazgatási és államigazgatási területi átszervezése, valamint a hatalom számára kényelmetlenné vált vezető munkatársak indokolatlan leváltása, s helyükre a szülői közösség és a tantestület véleményének figyelembevétele nélkül új személyek kinevezése.

Nem kell részletezni, milyen hatással volt mindez az érintett iskolákban a közérzetre, a vezetők és a pedagógusok közti viszonyra, a pedagógusok egymás közötti kapcsolatára és vele együtt a tanító-tanuló közti kapcsolatra, a tanulóknak az egyes tantárgyakhoz vagy egyáltalán a tanuláshoz való viszonyulására. Nagyon is élő valóság ez sokak számára. Sajnos, ezek a jelenségek megint csak nem kizárólag a kisebbségi oktatásügyet, hanem az egész szlovákiai iskolarendszert érintik.

A kisebbségi iskolaügyet speciálisan érintő jogi kérdés a kisebbségek művelődésére vonatkozó nemzetközi dokumentumok tiszteletben tartása. Milyen az összhang a nemzeti kisebbséghez tartozók művelődésének körülményei és a nemzeti kisebbségek művelődéshez való jogára vonatkozó nemzetközi dokumentumokban előírtak között? E kérdésre adott válasz ugyanis jellemzően tükrözi vissza nemcsak a nemzetiségi iskolaügy jogi, de pedagógiai és társadalmi szempontjait is, ezért itt találjuk a kérdéskör gyújtópontját. A szóban forgó tény azt is jelzi, hogy nagyon óvatosan kell bánnunk a rendelkezésünkre álló adatokkal, és elengedhetetlen az objektivitás és a megbízhatóság. Ezért nem is összhangról kell beszélnünk, hanem az összhang mértékével való elégedettségről.

Mindjárt az első megállapítás azonban okot adhat az elégedetlenségre. Ugyanis meg kell állapítani, hogy a kisebbségi iskolákban tanulók szüleinek, sőt a pedagógusoknak jelentős része nincs tisztában azzal, hogy mit tartalmaznak a nemzetközi dokumentumok. És éppen ez a tájékozatlanság jelenthet táptalajt a művelődésre vonatkozó emberi jogokkal való politikai spekulációknak. Ez a tájékozatlanság Szlovákiában teljes körű, nemcsak a népesség valamely rétegére vonatkozik, és ugyanígy teljes körű a veszélye is – ugyanis kölcsönös bizalmatlansághoz, a gyűlölködés erősödéséhez vezet.

Ezt markánsan bizonyítja a magyar és az ukrán kisebbség körében jelentkező nézetbeli különbség. Míg az ukrán nemzetiségű szülők és pedagógusok túlnyomó többsége úgy érzi, hogy a művelődéshez való joguk Európában magasan átlagon felüli, átlagos és elégséges, addig a magyar nemzetiségű szülők és pedagógusok többsége a művelődéshez való jogot átlagosnak, ám nem eléggé biztosítottak tartja, vagyis nem olyanoknak, amilyeneknek lennie kellene. Azután: míg az ukrán nemzeti kisebbség képviselőinek csak jelentéktelen része érzi úgy, hogy léteznek olyan törvények és adminisztratív visszaélések, amelyek miatt a gyermekeik a művelődés terén hátrányos megkülönböztetésben részesülnek, a magyar szülők és pedagógusok meghatározó többségének ez a benyomása. Ugyanakkor a szlovák szülők körében egyáltalán nem találkozunk azzal a nézettel, hogy az állam rosszul gondoskodik valamelyik kisebbséghez tartozó gyermek oktatásáról, sőt általánosan elfogadott nézet, hogy a kisebbségi iskola látogatásának lehetőségével elegendő mértékben van biztosítva a nemzeti kisebbségek anyanyelven való művelődéséhez való jog.

Biztató az a felismerés, hogy a szülők és tanulók túlnyomó többsége úgy véli, hogy az iskola elvégzése után a szlovák nyelv megfelelő ismerete nagyon fontos, noha a motiváció különböző. Az ukrán közösség ezt többségében a polgári kötelességgel indokolja, a magyar közösség az érvényesülés esélyével. Pozitív jelzésű az a tény is, hogy noha a nem szlovák nemzetiségű polgárok kis része a nemzeti és polgári tudat közül a nemzeti tudatot helyezi az első helyre, a meghatározó többség véleménye az, hogy az

egyik erősíti a másikat és a kisebbséghez tartozó polgároknak is érdeke, hogy egy időben formálódjék a kétféle tudat.

A szlovákiai kisebbségi oktatásügyet jellemző szempontok között a szociális szempont teszi teljessé a mozaikképet. Felesleges itt és most megismételni az anyagi és pénzügyi helyzet nyomorúságáról általánosan ismert adatokat. A helyzetet kifejezően jellemezni a következő szavakkal lehet: ahogy az egész szlovák társadalom transzformációja megakadt, úgy fékeződött le az iskolaügyben dolgozók szociális helyzetének transzformációja, ezzel együtt a kisebbségi oktatás terén dolgozóké is. Tehát e téren sem vált valóra a kormány programnyilatkozata.

Mi lehet tehát a felsorolt tények összegzése, és milyen konstruktív kiút található e helyzetből? A kisebbségi oktatásügyre is láthatóan visszahatnak a végrehajtó hatalom átgondolatlan, egyoldalú és szakszerűtlen beavatkozásai majdnem ugyanúgy, mint az egész iskolarendszerre. A majdnem szó azért helyénvaló, mert a kisebbségi oktatásügyet ráadásként egész sor kimondottan politikai indíttatású, ellentéteket szülő lépés rombolja, és – sajnos – gyakran felesleges, érzelmi töltésű és nem adekvát reakció a kisebbség részéről. A nemzeti kisebbségek iskoláinak körülményei és eredményei alapján összehasonlíthatók az egész szlovákiai iskolarendszerre jellemző körülményekkel és eredményességgel: néhány esetben jobbak ezek a mutatók, másutt meg elmaradás mutatkozik bennük. A kisebbségi oktatásügy fejlődéséhez tehát voltaképpen ugyanolyan úton lehet eljutni, mint Szlovákia teljes oktatási-nevelési rendszerének fejlődéséhez: ez elsősorban az egész társadalom demokratizálódásának útja, ami egy szersmind az iskolarendszer demokratizálódásának biztosítója is. Továbbá szükséges: az oktatás és nevelés programjához elengedhetetlen társadalmi, szakmai és politikai feltételek megteremtése, a világos célok, a fontossági sorrend, a feltételek és eszközök megjelölése, szervezési és időrendi ütemterv kidolgozása, autoregulációs és visszaható mechanizmusok meghatározása. A kisebbségi oktatásügy terén mindezen túl pedig azoknak a törvényi rendelkezéseknek a kidolgozása, amelyek a deklaráció szintjén túlmutatva gyakorlatban is biztosítanak a Szlovák Köztársaság területén a nemzetiségi oktatásügy teljesértékű, diszkriminációmentes, demokratikus fejlődését.

Fordította Pogány Erzsébet

A magyarországi cigányok kulturális hagyományai

*Erdős Kamill cigánytanulmányai. Szerk. Vekkerdi József.
Békéscsaba, 1989. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 265 p.*

A Cigány Hagyományörző Egyesület 1998 novemberében megtartott konferenciája ad aktualitást Erdős Kamill tanulmánykötetének, melyet a neves ciganológus halálának 25. évfordulójára jelentetett meg a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. A múzeumban őrzött Erdős-hagyatékot Vekkerdi József, Kriza Ildikó és az intézet muzeológusai gyűjtötték össze.

A kötet első része a nyomtatásban megjelent tanulmányokat, a második rész pedig a kéziratban maradtakat tartalmazza. Erdős Kamill mindössze 38 évet élt, s élete utolsó évtizedét – amikor tudományos munkássága esett – halálos betegen töltötte. Páratlan akarateréje és lelkesedése tette képessé arra, hogy így is a legjelentősebb cigánykutatók közé emelkedjék. A hagyományos cigánykultúra töredékeiből „mindent fel akart gyűjteni, ami még az utolsó percben elérhető”. Az ötvenes évek elején Erdős Kamillal egyidőben kezdte meg a cigánynépdal gyűjtését – Kodály Zoltán biztatására – Hajdú András, majd a cigány nyelvi és népmesei gyűjtéseket Vekkerdi József. A közös célok, az azonos gondolkodásmód szoros barátságot és szakmai együttműködést alakított ki a három magyar ciganológus között.

Együttes munkamódszerük fő jellemzője a szigorú filológiai pontosság, ami a legkevésbé sem nevezhető általánosnak a cigányokkal foglalkozó szakirodalomban. A paraszti kultúrák vizsgálatára kidolgozott néprajzi kutatói módszerek nem voltak változatlanul alkalmazhatók a cigány népi kultúra felderítésére. A cigányság gyökeresen más kultúrája miatt egyetlen megbízható módszernek a spontán megfigyelés, a mindennapi életbe való közvetlen bekapcsolódás bizonyult. Ez viszont rengeteg időt és -szoros emberi kapcsolatok kialakítását igényelte. Mindenekelőtt a szokások, hiedelmek, viselkedési hagyományok megismerése kívánta meg ezt a munkamódszert. Erdős Kamill ösztönösen talált rá erre a fáradságos, kevesek által alkalmazott módszerre, de ily módon a mindennapi cigányélet olyan mélységei nyíltak meg előtte, amelyekbe Henrik Wlislócki (minden idők legnagyobb cigánykutatója 1856-1907) óta senki sem nyert bepillantást. A gyulai múzeumnak gyűjtőútjairól és tárgyvásárlásairól küldött jelentések és beszámolók világítanak rá a legpontosabban Erdős Kamill áldozatos munkamódszerére. Utolsó gyűjtőútján például 1961-ben, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyében szilárd elhatározása volt, hogy csengőöntő cigányt keres, és öntet vele csengőt, juhász-kampót és fokost a maga és a múzeum számára. 11 nap alatt 13 falut keresett fel motorkerékpáron. S bár mindenüvé hírek után ment, nemcsak úgy vaktában, egyetlen helyen Túrricsén talált rá arra a csengőöntő cigányra, aki valóban el is tudta készíteni a kért tárgyakat.

A kötetben közölt tanulmányok három nagy csoportba sorolhatók. Rendkívül gazdag anyagot gyűjtött Erdős Kamill a cigány szokásokról, hiedelmekről. Az Adatok a Nógrád megyei „kárpáti” magyar cigány varázsláshoz (1957) c. tanulmányában 78 féle szerelmi, rontó, elhárító, szerencse és gyógyító varázsló formulát jegyzett le. A cigányság mindennapi életének beható ismerete tette képessé arra, hogy világviszonylatban egyedülálló, klasszikus értékű tanulmányokban (Cigánytemetés 1957; Cigánytörvénytörvénysek 1959) tárja fel a cigány kísértethit, a halottakkal kapcsolatos szokások, a halottjósítás, a virrasztás, a halott-tisztelet hagyományait. A cigány törvénykezésről

pedig romantikaoszlató tárgyilagossággal írja le, hogy illetősége kizárólag kártérítési, adóssági ügyekre és nőikkel kapcsolatos ügyekre – lányszöktetés, hűtlen elhagyás – terjed ki. Távol áll tehát a valóságtól az „ősi cigánytörvények, ősi cigány erkölcsök” őrzésének legendája, amely a külföldi szakirodalomban a múlt század óta kísért.

Ugyanez a romantikaoszlató szemlélet jellemzi Erdős Kamill írásainak másik nagy csoportját, a szociográfiai tanulmányokat (Gondolatok a cigányproblémákról, 1960; a Magyarországi cigánykérdés, 1960). Őszintén szerette a cigányokat és szépítés nélkül tárta fel erényeik mellett a hibáikat is. A magyar és a külföldi cigány szociográfiai szakirodalomban senki sincs, aki hasonló tudományos alapossággal vizsgálta volna a hagyományos cigány életmód negatívumait, feltárva és bemutatva ezáltal csaknem valamennyi foglalkozást az edényfoltozástól kezdve a teknővájáson, a vályogvetésen, szegkóvácsságon át egészen a csengőöntésig.

Munkássága egészéből ez utóbbihoz kapcsolódva ki kell emelni – mint központi problémát – a magyarországi cigányok osztályozását, csoportosítását. Az osztályozást a nyelvi szempontokon kívül etnikai sajátosságok is befolyásolták. Ezt a kérdést többször is kidolgozta: Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon (1959); A magyarországi cigányság (1958). A téma nagyszabású monografikus feldolgozását is tervezte.

Erdős Kamill tanulmányainak harmadik nagy csoportját a nyelvészeti dolgozatok alkotják. Ő maga kitűnően beszélt cigányul, mind a magyar, mind az oláh cigány nyelven. Gyűjtései elsősorban nyelvi természetűek voltak. Folklorgyűjtéseiről (cigány népdal, ballada, népmese) szóló tanulmányai mindig rengeteg nyelvi, nyelvészeti kérdést is érintettek. Egyik legjelentősebb, egyébként a kéziratban maradt A ma élő magyar cigány nyelv (1955) című írása, mely az 1950 és 1955 közötti nyelvi gyűjtés anyagát dolgozza fel. Gyakorlati nyelvtant, jelentős szójegyzéket és mondatgyakorlatokat is tartalmaz.

Erdős Kamill természetesen magyar néprajzzal is foglalkozott, hiszen az alacsonyabb kultúrfokon álló cigányság sok régi magyar hagyományt is konzervált. Nemcsak ott kutatott azonban, ahol magyar és cigány néprajzkutatás szükségszerűen érintkezett, hanem több olyan területen is ahol a szegényekről, az élet kidaszítottjairól, állathajcsárokról, gyepmesterekről, koldusokról volt szó.

Munkássága elismeréséül 1958-ban tagjául választotta a londoni Gypsy Lore Society, 1959-ben pedig a magyar Néprajzi Társasággal együtt a párizsi Association des Études Tsiganes is.

Cholnoky Olga

Szalayné Sándor Erzsébet

A Nemzetek Szövetsége és az ENSZ szerepe a kisebbségek nemzetközi jogi védelmében

1. Bevezető gondolatok

A második világháború óta eltelt öt évtized változásai azokat igazolták, akik a *kisebbségi kérdést nem tekintették egyszer s mindenkorra megoldhatónak*, vagy éppenséggel megoldottnak, hanem számot vetettek az állam és kisebbsége közti kapcsolat folyamatos fejlődésével. A tudomány számos ágát foglalkoztatja a téma, nem meglepő tehát, hogy a régi kisebbségtudomány kötetéről is apránként lefűjjük a több évtizedes port.

Mi tette szükségessé ezt a lépést? Az első indok az emberi jogok mindenhatóságába vetett bizalom megrendülése. Be kellett látnunk, hogy pusztán az emberi jogok és alapvető szabadságok különbségek nélkül meglévő természetes, elidegeníthetetlen volta¹ nem nyújt elegendő védelmet a kisebbségeknek. Ők a „többséggel egyenjogúak kívánnak lenni” ugyan, de „bizonyos mértékben differenciált elbánást igényelnek”². Tudomásul kell vennünk, hogy a kisebbségek speciális jogai nem privilégiumok, nem mások kárára érvényesíthető előjogok, hanem olyan biztosítékok, amelyek az eredetiség megőrzésének lehetőségét nyújtják. Két következtetés is adódik ebből a megállapításból: a többnemzetiségű államok léte a 20. század végén is tény, s ha ez így van, akkor a kisebbségi jogoknak kölcsönös lojalitáson alapuló biztosítása kiegyensúlyozott kapcsolatot teremthet a kisebbség anyanemzetének állama – a legtöbb esetben van ilyen – és a többségi nemzet állama között.

Második következtetésünk a be nem avatkozás tényével van összefüggésben. Ismert történelmi tény, hogy a hitleri Németország hozzájárult a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerének lejáratásához: éppen a kisebbségi kérdést használta fel a belügyekbe való beavatkozásra. A nemzetközi jog általánosan elismert alapelveinek tekinthető ma már a beavatkozás tilalma, bár terjedelméről továbbra is viták folynak. Egy biztos: bármilyen tágon is értelmezzük, kétélű fegyver marad. A kisebbségi jogok biztosítása vagy nem biztosítása, a nemzetiségi egyenjogúság megsértése, nyílt vagy burkolt asszimiláció révén is vissza lehet tehát élni a belügyekbe való be nem avatkozás elve adta lehetőségekkel³.

A nemzetközi jogi vizsgálódások első lépcsőfokaként szükségszerűen a második világháború előtti helyzet feltárása kínálkozik, különös tekintettel a *Nemzetek Szövetsé-*

¹ Az 1789. augusztus 26-i „Declaration des droits de l'homme et du citoyen” preambuluma szerint: „droits naturels, inaliénables et sacrés”.

² Az ENSZ Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottsága a kisebbségek fogalmát így határozta meg első ülésén: „Egy ország nem domináns csoportjai, amelyek, miközben a többséggel egyenjogúak kívánnak lenni, bizonyos mértékben differenciált elbánást igényelnek, hogy ily módon megőrizhessék azon jellemzőiket, amely őket a lakosság többségétől megkülönbözteti”, Ld.: UN-Doc. E/CN.4/52.sec.V., 1947)

³ Így pl.: „...a származási ország gondoskodása más országban élő kisebbségéről törvényszerű, és ez elő nem szabad akadályokat gördíteni a belügyekbe való be nem avatkozásra való hivatkozással, főként akkor nem, ha tagadják a nemzeti vagy etnikai kisebbségek létét, ha nem teljesítik a nemzetközi megállapodásokból fakadó kötelezettségeket, vagy ha erőszakos asszimilációs politikát folytatnak.” Ld.: UN Seminar on the promotion and protection of human rights of national, ethnic and other minorities. Ohrid 1974, Draft report of the seminar. ST/TAO/HR/49, 17.o.

ge kisebbségvédelmi rendszerre. Ez volt ti. *első olyan rendszer-jellegű kísérlet, amely a kisebbségek védelmét nemzetközi alapon akarta megvalósítani*, és mivel 1919-20 eseményei egy régi elképzelés valóra váltásához: a Nemzetek Szövetségének megalakulásához (1920.január 10.) vezettek, végső soron erre az első általános hatáskörrel bíró, állandó jellegű nemzetközi szervezetre hárult a békeszerződések biztosítása mellett a kialakított kisebbségvédelmi rendszer védelme is. A nemzetközi kapcsolatok alakulását tükröző *diplomáciatörténeti események, mozgatórugók, eredményeik és következményeik, a kisebbségi jog anyagi és alaki szabályainak megalkotása, alacsony hatékonyságuk okainak feltárása, logikai rendszerbe foglalása és értékelése* semmiképpen nem öncél: a 20. század végét ugyanúgy meghatározza a kisebbségi kérdés rendezetlensége és ezzel együtt nemzetközi jogi szabályozásának igénye, amint azt a század elején is tette. A hangsúlyok, a pszichológiai és politikai klíma minden bizonnyal más most, mint 1919-ben volt, sokkal biztatóbb, de ügyelnünk kell arra, hogy a már felismert hibákat újból ne kövessük el.

2. A nemzetközi jogi kisebbségvédelmi rendszer kialakulásának előzményei

A nemzeti kisebbségek ügye csupán a 19. században, a nacionalizmus feléledése után vált politikai kérdéssé. Vallási kisebbségek a legrégebb idők óta léteztek, az eretnekség kiirtására tett kísérletek pedig gyakran a vallási kisebbségek üldözésében nyilvánultak meg. A protestánsok és katolikusok elkeseredett harcai néha nemzetközi megállapodásokkal zárultak, amelyek ideig-óráig kordában tudták tartani a keresztény Európa törekény békéjét. Az 1648-as vesztfáliai béke megpróbált véget vetni a német államokban dúló háborúknak. A vallási kisebbségek védelme a 17-19. század során több nagyhatalmi megállapodással is kiegészült. Mindemellett nemzeti jellegű törekvések, igények e korai századok során nem merültek fel.

A 18. század végén, a 19. század elején kezdte igazán éreztetni hatását a prominens értelmiségiek írásaiban és beszédeiben hangsúlyozott modern nacionalizmus. Herder⁴ német filozófus, az egyén szociális és kulturális fejlődésében a legnagyobb jelentőséget az anyanyelvnek tulajdonította. Európa és a Közel-Kelet népei anyanyelvük és kulturális hagyományaik önrzetes vállalásával egy időben felébredtek addig szunnyadó nemzeti érzelmeiket, veszélybe sodorva ezzel a régi nagy birodalmak egységét.

Mazzini⁵ olyan egységes Itáliáról álmodott, amelynek határai minden olaszul beszélő egyént átfognak. Nagyszámú szláv kisebbség élt Ausztria és Törökország területén, miközben az orosz külpolitika fő irányvonala a pánszlávizmus lett, mivel a cári Oroszország volt a 19. században az egyetlen független szláv hatalom.

A nemzetközi kapcsolatokban a kisebbségek egyre nagyobb szerepet kezdtek játszani. A nemzeti érzelmek által felkavart kisebbségi kérdések megzavarták Európa nagyhatalmainak egymásközi viszonyát. A 19. században kialakult nacionalizmus meleggáya lett a modern kisebbségi jogoknak, a kisebbségek elégedetlensége pedig – mind a mai napig – az egyik legnyugtalanítóbb mozgató ereje a nemzetközi kapcsolatok alakulásának. A 19. századon végigvonult a nagyhatalmak ama próbálkozása, hogy szerződések és egyéb nemzetközi megállapodások útján rendezzék Közép-és Kelet-Európa kisebbségeinek ügyét. E nemzetközi kísérletek végül kudarcba fulladtak. A

⁴ Gottfried von Herder (1744-1803)

⁵ Giuseppe Mazzini (1805-1872) – olasz szabadsághős, a La Giovine Italia [Ifjú-Olaszország] szövetség megalapítója, tipikus megtestesítője az ábrándos, makacs, az eszközökben nem válogató forradalmároknak.

Szarajevóban eldőrdült lövést – amely az első világháborút kirobbantotta – egy, magát a szerb kisebbség szószólójának tekintő terrorista adta le. Nem csoda tehát, hogy már az első világháború idején, de főként az utána következő tárgyalások egyik fő célkitűzése a kisebbségi téma rendezése lett.

A nemzetközi jog tudománya ebben a korszakban is megalkotta a maga nemzetállam eszméjét. Leggyakrabban említett megfogalmazója Mancini⁶ volt, akinek elképzelése nem vált éppen szakmája dicsőségére. Az olasz egység és az Európa-szerte megnyilvánuló nemzeti törekvések korába azonban tökéletesen beleillett Mancini tézise, mely szerint a nemzetiségek képezik a nemzetközi jog alapját.

„A nemzet mint Európa jellegzetes egysége, csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületen nézet, hogy Európában az államhatárok és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szüntelen változás állapotában vannak, [...] Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei [...] meglepő állandóságot és hallatlan szívósságot mutattak.”⁷ – írja 1946-ban Bibó István. Ugyanott viszont azt is elismeri, hogy a nemzeti keretek állandóságának voltak kritikus időszakai, például a 19-20. században. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az első világháború végére felerősödött kelet-európai nemzeti önállósodási törekvések, amelyek új államok alakulásához vezettek. Az 1919-re kialakult politikai és területi változások⁸ a győztes hatalmak tulajdonképpen kész tények elé állították: az új Európa – különösképpen az új Kelet-Európa – körvonalai már a békekonferencia megkezdése előtt megrajzolódtak. A békekonferencia legnagyobb feladata abban állt, hogy a területi változásokból származó, veszélyesen sokrétű kérdéskomplexumot a lehető legjobban megválaszolja. A kisebbségi kérdés ehhez a körhöz tartozott, miután az új határok sem teremthettek nemzeti szempontból homogén államokat: a probléma tehát nem szűnt meg.

A párizsi békekonferencia résztvevőinek elsősorban azt kellett eldönteniük, hogy a nemzeti kisebbségek ügyét nemzetközi szerződések tárgyává tegyék-e, avagy az államok belső ügyének tekintsék, amely nem tűri a „beavatkozást” más állam vagy nemzetközi szervezet részéről. Kérdéses volt az is, hogy az első világháború előtti jó és rossz tapasztalatokat, papíron maradt megoldási javaslatokat figyelembe vegyék-e vagy sem. Még a háború alatt alakult meg – semleges európai országok neves tudós személyiségeiből: Ch.R. Buxton, Rudolf Laun, Franz Oppenheimer, Halvdan Koht, az „Organisation Centrale pour une Paix Durable” nevű pártatlan szervezet⁹. 1915-ben megjelentetett „Programme – Minimum” című munkájukban leírják azokat az alapelveket, amelyek a háborús Európát egy tartósabb békéhez vezethetik. 1917-ben jelentetik meg a nemzeti kisebbségek jogairól szóló általános szerződéstervezetüket („Avant-projet d'une traité général relatif aux droits des minorités nationales”). Halvdan Koht (később, 1935-1941 között Norvégia külügyminisztere) a tervezethez írt zárótanulmányában – abból kiindulva, hogy homogén, tökéletes nemzetállam megvalósítása lehetetlenség, és így nemzetközi szerződések fogják garantálni a kisebbségek

⁶ Pasquale Stanislao Mancini (1817-1888) – olasz jogtudós és államférfi, 1849-től a torinói nemzetközi jog tanszék vezetője, 1881-85 között külügyminiszter.

⁷ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Válogatott tanulmányok 1945-1949, II. kötet, Budapest 1986, 187-188.o.

⁸ Nem tekintem feladatomnak az első világháború végére kialakult politikai és területi változások aprólékos bemutatását. Ezek csupán végeredmény minőségükben, a kisebbségi kérdés alakulása szempontjából kerülnek említésre az előzőekben. Az 1918-20 közötti időszak egymásnak feszülő érdekeit, az akkori diplomáciai lépéseket nagyon alaposan és részletesen mutatja be: Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918-1920 c. műve (Budapest 1983)

⁹ 1915. április 7-én alakult Hágában, elnöke Halvdan Koht, oslói professzor, a Nobel-Intézet tagja volt.

védelmét – két intézmény létrehozását javasolta: nemzetközi felügyelő bizottságok („Commissions internationales de Surveillance”) és egy ezek fölé rendelt bíróság nagyhatalmak a („Tribunal des Nationalités”) formájában.¹⁰

A nagyhatalmak a soknemzetiségű államokkal szemben az egységes nemzetállam eszméjét tartották haladóbbnak. A párizsi békekonferencián a kisebbségeknek biztosítandó autonómia vagy legalább egy pozitív belső kisebbségvédelmi jog elfogadtatása az új vagy területükben megnövekedett államokkal egyszerűen lehetetlennek bizonyult. A nemzetiségi megoszlás hűsbavágó ténye eltörpült az egységes és oszthatatlan nemzetállam eszméje okozta hisztéria mellett. Többek között ebben keresendő a békekonferencia ama döntésének oka, amellyel a kisebbségi kérdést nemzetközi szerződések tárgyává tette. A másik ok pedig abban rejlik, hogy a határok változása folytán kisebbségebe szorult nemzetiségeknek a nagyhatalmak – az örendelkezési jog egyoldalú értelmezése ellensúlyozására – a kisebbségi státusban rejlő jogok nemzetközi garanciáját óhajtották megadni. Az új, és területükben megnövekedett kelet-közép-európai államok belső stabilitása nem volt öncél: ezen állt vagy bukott az új európai rendszer békeje és biztonsága. Az első világháborúban győztes államok hajlandóságát a kisebbségek védelmére e harmadik ok is motiválta.

A kisebbségvédelmi tárgyú nemzetközi szerződések megalkotásuk pillanatában általában véve két elméleti problémát vetettek fel: a szuverenitás és az alaptörvényi rangra való emelés kérdését.

A 20. század hozta magával azt a hatalmi konstrukciót, amelyben az európai közösségbe belépni óhajtó államok kénytelenek voltak a nagyhatalmak nyomására szuverenitásukat korlátozó kisebbségvédelmet is tartalmazó szerződéseket kötni. És mivel államként való elismerésük feltétele szuverenitásuk korlátozása volt: a szerződésben nem egyenrangú félként vettek részt. Az 1919-es párizsi békekonferencia döntése tehát, amellyel az érintett államokat kisebbségvédelmi tárgyú szerződések megkötésére kényszerítette, nem volt előzmények nélküli. Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének levele, amelyet 1919. június 24-én Paderewskihez, a lengyel delegáció elnökéhez intézett, világosan körvonalazta azokat a történelmi, politikai és gazdasági okokat, amelyek a nagyhatalmakat a kisebbségi szerződések létrehozására késztették. A levél kifejtette: az európai közjog szerint régóta szokás új állam alakulásakor, vagy egy már fennálló állam területének megnövekedésekor, hogy a nagyhatalmak a helyzet formális elismerése fejében az elismert kormánytól meghatározott kormányzati cleveland szavatolását kívánják meg – nemzetközi szerződés formájában.¹¹

1919 végére a nyugati nagyhatalmaknak sikerült az utolsó vonakodó közép- ill. kelet-európai államot is kisebbségvédelmi szerződés aláírására rábírní¹². Ezzel véget ért a párizsi békekonferencia második szakaszában terítékre került téma, a kisebbségvédelem tárgyalássorozata. A konferencián résztvevő politikusok – engedve a kívülről jött nyo-

¹⁰ Avant-Projet d'un Traité général relatif aux Droits des Minorités nationales. Rapport présenté par H. Koht, La Haye 1917, 6. és köv. o. – E szervezet munkáját elemzi Flachbarth Ernő, System des internationalen Minderheitenrechtes, Budapest 1937, 30-31.o., illetve Viehhaus, Erwin, die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919, Würzburg 1960, 40-45.o.

¹¹ „En premier lieu, je ferai remarquer que ce traité ne constitue pas une innovation. C'est une procédure depuis longtemps établie en droit public européen que lorsqu'un Etat est créé, ou même lorsqu'un Etat déjà existant reçoit des accroissements territoriaux considérables, sa reconnaissance collective et formelle des grandes puissances doit être accompagnée de l'assurance que cet Etat s'engagera, sous forme d'une convention internationale, à observer certains principes de gouvernement. [...] Clemenceau levele Paderewskihez. Eredeti szöveget közli: Kraus, Herbert, Das Recht der Minderheiten. Materialien, Berlin 1927, 43. és köv. o.

¹² 1919. december 9-én Románia utolsóként aláírta a rá vonatkozó kisebbségi szerződést, vonakodásának fő oka a területén élő zsidók állampolgársági kérdése volt.

másnak – elhatározták, hogy a közép- és kelet-európai nemzetállamokat kisebbségvédelmi szerződések aláírására kötelezik, amelyeket hatálybalépésük után állandó nemzetközi garancia és nemzetközi ellenőrzés alá helyeznek. E politikusok a szerződéseket olyan eszköznek tekintették, amellyel az 1918/19-es területi változásokat garantálják, és amellyel az európai béke biztosítható lesz. A szerződéses rendszer megalkotóinak meggyőződése szerint az általános politikai-nemzeti asszimiláció lett volna az ideális végcél. Az oda vezető utat pedig a megalkotott szerződéses garanciák lehetővé és elviselehetővé tették volna. Már a háború idején felmerült az igencsak részlegesen alkalmazott önrendelkezési jog ellentételezésének szükségessége. A béketárgyalások idején az amerikai delegáció fölöttébb fogékonynak és nyitottnak mutatkozott ebben a kérdésben, és 1919 májusában előkészületeivel, tervezeteivel hivatalosan is elindította azt a folyamatot, amelynek végeredménye a kisebbségvédelem szerződéses rendszerének létrejötte lett. A romániai zsidók első világháború előtti sorsa meghatározó jelentőséggel bírt az amerikai béke delegáció diplomáciai lépéseire és kitartására. Az amerikai békeküldöttség tagjai voltak azok is, akik a kelet-európai és amerikai zsidóság kezdeményezését felkarolták. E javaslatok középpontjában az individuális és kollektív kisebbségi jogok, illetve a nemzeti autonómia biztosítása állt. A háttérben pedig annak a ténynek az elfogadása, mely szerint Közép-és Kelet-Európa államai többnemzetiségű államok. Az egységes nemzetállam eszméje és modellje azonban még mindig erősen uralta a békekonferencia hangulatát, megakadályozva ezzel a fenti liberálisabb és realistább koncepciók térnyerését, amelyek végül lekerültek a tárgyalóasztalról. Az autonómia-koncepciókkal szemben az egyik leggyakrabban emlegetett, jellegzetesen nemzetállami érv az „állam az államban” helyzet kialakulásának veszélye volt.¹³

Miután 1919 májusában készen álltak a kisebbségi szerződéses rendelkezések szövegei, újabb probléma adódott: a nagyhatalmak politikusai szembetalálták magukat az érintett államok ösztönös és tudatos ellenállásával, amelyek a szerződéses *kisebbségvédelmi kötelezettségek vállalását szuverenitásuk korlátozásának és belügyeikbe való beavatkozásnak tekintették és elhárították*. Mindegyik közép- és kelet-európai állam, amely érintett volt, fenntartásokat fűzött a szerződéstervezetekhez és aggályait hangoztatta. Az 1919. május 31-én kitört ellenállást, kisebbséjüket „lázadást” a nagyhatalmaknak ügyes diplomáciával végül sikerült elcsitítani, áthidalni és sikerült rábírnuk az érintett államokat, hogy a számukra kidolgozott kisebbségi szerződéseket írják alá.

Az érintett államok és a nyugati hatalmak közötti nézeteltérések során felmerült az a kérdés is, hogy a szóban forgó államok engesztelhetetlen, fölöttébb elutasító magatartása hátterében valójában mi áll: egyáltalán nem akarják aláírni a szerződéseket, vagy vállalják ugyan a szerződéses kötelezettségeket, de nem áll szándékukban végrehajtani azokat.¹⁴ Ez a sajnálatos módon később jelentőségteljessé vált kérdés – úgy tűnik – az egész kisebbségvédelmi rendszer egyik kulcspontja volt.

¹³ A későbbiek során, az alaki kisebbségi jog kiépülésének bemutatásakor erről még lesz szó.

¹⁴ Az 1919. május 31-i ülésen különösen Jugoszlávia (vagyis a szerb-horvát-szlovén állam) valamint Románia képviselője tanúsított olyan egyértelműen elutasító magatartást szóban és írásban egyaránt, még a legjavított szándékú szöveg módosításokkal szemben is, amely az alábbi kérdés feltevésére készítette a békekonferencia legfőbb tanácsát: „Was the intention not to sign the Treaty, or was it proposed to sign and then not to carry it out?” Idézi: Viehhaus i.m. 194.o.

3. Az anyagi és alaki kisebbségi jog

A Nemzetek Szövetsége által garantált tételes nemzetközi kisebbségi jog forrásai nagyobb részét két vagy többoldalú szerződések és szerződések bizonyos rendelkezései, illetve deklarációk formáját öltik. Több szerző – Flachbarth Ernő¹⁵, Balogh Arthur¹⁶ – véleménye szerint az előbbi, általuk elsődlegesnek nevezett források mellett a Nemzetek Szövetsége által a kisebbségek védelme érdekében, a vállalt nemzetközi szerződések kötelezettsége ellenőrzése és számonkérhetősége céljából megalkotott határozatok a kisebbségi jog másodlagos forrásai. Ez utóbbiak tehát eljárási szabályokat, a szerződések betartását szolgáló rendelkezéseket tartalmaznak és a Nemzetek Szövetsége ill. Tanácsának működését érintik. Tágan értelmezve tehát másodlagos jogforrásoknak tekinthetők, de figyelemmel arra az elvre, amelynek alapján a továbbiakban az 'anyagi és alaki kisebbségi jog' kifejezéspárt használom, szükségtelennek tartom ezt az elsődleges-másodlagos felosztást alkalmazni¹⁷. A Nemzetek Szövetségének égisze alatti kisebbségvédelmi rendszer tekintetében egyébként az anyagi-alaki illetve az elsődleges-másodlagos kisebbségi jog felosztás voltaképpen szinonim módon használható, hiszen az elsődlegesnek tekintett anyagi jogból – tehát a kisebbségvédelmi tárgyú nemzetközi szerződésekből – nyert felhatalmazás alapján került sor az alaki jog, vagyis – a Nemzetek Szövetsége, mint nemzetközi szervezet által kidolgozott másodlagos jog megalkotására.

Mindezek előrebocsátása után álljon itt a Nemzetek Szövetségének közreműködésével létrejött kisebbségi jogforrások osztályozása:

1. Általános szerződések a kisebbségek védelme érdekében¹⁸

a. ún. kisebbségi szerződések (a szövetséges és társult hatalmak egyfelől, másfelől pedig egyenként Lengyelország, Csehszlovákia, Szerb-Horvát-Szlovén Állam, Románia és Görögország között)

b. békeszerződések vonatkozó fejezetei (a szövetséges és társult hatalmak egyfelől, másfelől egyenként Ausztria, Bulgária, Magyarország és Törökország között)

2. Speciális szerződések a kisebbségek védelme érdekében¹⁹ (pl.: az Aland-szigetekre vonatkozó svéd- finn megállapodás, a Felső-Sziléziára vonatkozó német-lengyel egyezmény)

3. Kisebbségi deklarációk (Albánia, Litvánia, Lettország, Észtország, Irak)

Valamennyi kisebbségvédelmi szerződés, a békeszerződések kisebbségvédelmi rendelkezései, valamint az Albánia, Litvánia és Irak által tett deklarációk tartalma

¹⁵ Flachbarth i.m. 66. és köv. o.

¹⁶ Balogh, Der Internationale Schutz der Minderheiten, München 1928, 44-45.o.

¹⁷ Az anyagi ill alaki kisebbségi jog elhatárolást Buza László alkalmazza, idézett művének teljes egészében alkalmazkodva a felosztáshoz. Részben az iránta való tiszteletből, részben pedig azért veszem át én is a nemzetközi jog, de általában a jog dogmatikája által egyébként ismert módszert, mert a szóban forgó kisebbségvédelmi rendszer szerkezete és működése ilyen módon hézagmentesen bemutatható.

¹⁸ Az általános jelző ebben az összefüggésben arra utal, hogy a szóban forgó kategóriához tartozó szerződések területi hatálya kiterjed az érintett állam teljes területére, és nemcsak adott kisebbségi jogviszonyt szabályoz, hanem az állam és kisebbsége közti viszony átfogó szabályozására törekszik.

¹⁹ A speciális jelző ebben az összefüggésben arra utal, hogy a szóban forgó kategóriához tartozó szerződések területi hatálya az érintett államoknak csak bizonyos területére, vagy csupán bizonyos kisebbségi jogviszonyra vonatkozik.

nagyjában-egészében megegyezik a lengyel kisebbségvédelmi szerződéssel.²⁰ A közös vonások a következő öt gondolati egység köré csoportosíthatók:

1. Az ország valamennyi lakosát megillető jogok: jog az élethez és a szabadsághoz, valamint jog a vallás szabad gyakorlásához.

2. Az állampolgárság megszerzésének joga: olyan címen, hogy az illető a szerződés életbeléptekor az országban lakóhellyel vagy illetőséggel („leur domicile ou leur indigénat” – pertinenza, Heimatsrecht²¹) bír, illetve olyan címen, hogy az ország területén született. Az állampolgárság megszerzésére vonatkozó, az egyes szerződésekben szereplő kikötések különböztek egymástól, az itt említett két kikötés azonban megtalálható volt valamennyiben. Az első feltétel alól néhány kivételt találunk csak, éppen például a versailles-i békeszerződés 91. cikkének 2. bekezdésében, amely szerint a lengyel területen 1908. január 1. után letelepedett németek csupán a lengyel kormány külön engedélyével szerezhették meg a lengyel állampolgárságot.²² Több szerződésben egy harmadik jogalap is szerepelt, nevezetesen azok az egyének is megszerezhették az adott állam állampolgárságát, akik az ország területén születtek helyben lakó szülőktől, de a szerződés életbeléptekor saját maguk nem laktak ott.

3. A faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó állampolgárokat megillető jogok. Ezek a törvény előtti egyenlőség – vagyis a polgári és politikai jogok egyenlősége a közhivatalok betöltésénél; az anyanyelv szabad használata a magán vagy az üzleti életben, a vallás, a sajtó útján történő vagy bármilyen természetű közzététel terén, a nyilvános gyűléseken vagy a bíróságon, a többi állampolgáréval egyenlő jog arra, hogy saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket létesítsenek, valamint azokban a kerületekben, ahol a kisebbségek a lakosság jelentékeny arányát („*proportion considérable*”) alkották, az állami elemi iskolákban az adott kisebbség nyelvén történt az oktatás, és a kisebbségek javára méltányos részt biztosítottak abból az összegből, amelyet a közvagyon terhére nevelési, vallási vagy jótékonyági célokra egyébként juttattak.

4. Az eddig felsorolt kötelezettségek jogi jellege: a szerződések 1. cikke értelmében e kikötéseket az állam alaptörvényeknek ismerte el, amelyekkel semmiféle törvény nem állhatott ellentétben. A szerződések utolsó cikke értelmében a rendelkezések – amennyiben kisebbséghez tartozó személyeket érintenek – nemzetközi érdekű kötelezettségeknek tekintendők, és a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak. Ha az érdekelt kormány és a Tanács vagy a Nemzetek Szövetségének valamelyik tagja között e szerződések cikkeire vonatkozó jogi vagy ténykérdésekről véleménykülönbség merült fel, ez az Egyezségokmány 14. cikke szerinti nemzetközi vitának volt tekintendő, melyet az Állandó Nemzetközi Bíróság elé lehetett terjeszteni, ez utóbbi döntése ellen pedig fellebbezésnek nem volt helye.²³

5. A különleges és helyi viszonyokat figyelembe vevő szabályok közül íme néhány: a lengyel szerződés különleges rendelkezéseket tartalmazott a zsidók tekintetében. A Jugoszláviával és Görögországgal kötött szerződésekben kikötések szerepeltek a muzulmán kisebbség védelméről. A cseh szerződés a Kárpátok déli részén élő rutének

²⁰ Észtország és Lettország nem tett hasonló szövegű nyilatkozatot, hanem a tagsági felvételtől folyó tárgyalások során közölte azokat a rendelkezéseket, melyeket saját kezdeményezéséből alkotmánya és törvényei a kisebbség érdekében tartalmaztak.

²¹ Ld. a lengyel szerződés 3. cikkének első bekezdését.

²² „toutefois, les ressortissants allemands ou leur descendants, qui auraient établi leur domicile sur les territoires reconnus comme faisant définitivement partie de la Pologne postérieurement au 1er janvier 1908, ne pourront acquérir la nationalité polonaise qu'avec une autorisation spéciale de l'Etat polonaise” – a szerződés teljes francia szövege: Jahrbuch des Völkerrechts VIII., 87-249. old.

²³ Később, az alaki kisebbségi jog tárgyalása során részletezni fogom a kisebbségvédelmi eljárás szabályait.

autonómiájának kartáját tartalmazza. Románia iskolai és vallási ügyekben autonómiát biztosít az erdélyi székelyeknek és szászoknak, stb.

A Nemzetek Szövetségének közreműködésével és égisze alatt kialakult kisebbségvédelmi rendszer materiális jogába tartozó szerződések a faji, nyelvi, vallási, kisebbségek részére nemzetközileg biztosított és meghatározott jogokat a Nemzetek Szövetsége védelme alá helyezték, de nem határozták meg sem annak terjedelmét, sem pedig azt az eljárást, amelyet a Nemzetek Szövetsége valamely szervének kellett volna követelnie egy jogvédelmet kereső kisebbségi beadvány elintézésénél. Csak a keretet adták meg: a szerződések utolsó szakaszai – egyező szöveggel²⁴ – a Nemzetek Szövetségének Tanácsát hatalmazták fel az eljárás lefolytatására. Így tehát a kész anyagi kisebbségi jogi szabályok mellé a Nemzetek Szövetsége jelentéseinek és határozatainak egész során át vezetett az út a megsértésük esetén alkalmazandó alaki kisebbségi joghoz.

Hibái ellenére a rendszer fennállásának ideje alatt mégis egy egységes egészet alkotott. A petíciós eljárás motorját az együttműködés igénye hajtotta: célja a közvetítés, a meggyőzés, a kompromisszumkeresés volt. Az eljárás kiindulópontja a panasztétel lehetősége volt, e nélkül az eszköz nélkül a Nemzetek Szövetsége nem tudott volna kisebbségvédelmi kötelezettségek felett nemzetközi garanciát vállalni. Az eljárás igénybe vette a közvélemény helyeslő illetve rosszalló álláspontját, hiszen az ún. hármas illetve kisebbségi bizottságok szinte csak egyetlen szankcióval rendelkeztek: egy adott ügynek a nyilvánosság elé tárásával, a világ sajtójának bekapcsolásával tudták csak az érintett államokat kötelezettségeik betartására kényszeríteni.

Az előzetes, a hármas bizottságok előtti eljárás nem az anyagi kisebbségi jogban előírt, hagyományos – Tanács előtti – eljárás helyét vette át, hanem mellette épült ki. És ha ritkán ugyan, de egy ügy a Tanács elé került, igen hamar világossá vált, hogy a Tanács sem tud az ügy eldöntése során más módszert alkalmazni, mint amely az előzetes eljárást jellemezte. A szóban forgó módszert pedig nem korlátozták merev szabályok. Bizonyos mértékű rugalmasságra van szükség ahhoz, hogy értelmes kompromisszumokat lehessen kötni, amelyek elvezetnek a problémák gyakorlati megoldásához anélkül, hogy közben feltétlenül győztes és vesztes pozíciók keletkezzenek. Az ilyen nagymértékben kompromisszumon nyugvó eljárás sikere viszont a résztvevők komoly-ságától, szándékuk egyenességétől függött.

Az érintett államok között természetesen egy sor egyéb érdek is feszült, amelyek fajsúlyukat tekintve sokszor meghaladták a kisebbségi kérdés jelentőségét, háttérbe szorítva azt. Ahhoz képest pedig, hogy az előzetes eljárás során igénybe vehető nyilvánosságnak milyen befolyásoló ereje lehetett volna, szögezzük le: a kellesténél ritkábban került sor a bekapcsolására.

Annak viszont nincs elfogadható oka, hogy a kormányok magyarázatait, és a hármas bizottságok vizsgálatának eredményeit tartalmazó lettres de clôtüre-öket miért nem tették rendszeresen és hiánytalanul közzé, mindentől – különösen pedig az érintett állam hozzájárulásától – függetlenül. A panaszosokkal is minden további nélkül közölni lehetett volna, hogy adott esetben miért nem volt elfogadható a beadványuk.

A tapasztalatlanságnak és a rendszer politikai természetének rovására írható annak lassúsága. Sokszor évekig tartott egy panasz kivizsgálása: az érintett kormányok gyak-

²⁴ A felhatalmazás arra szól, hogy „utasításokat adhasson” („donner telles instructions”), amelyek az adott esetben alkalmasnak és hathatósaknak mutatkoznak. Id. pl. a lengyel kisebbségi szerződés 12. cikk. 2. bekezdését. Egyedül a Szerb-Horvát-Szlóven Állammal kötött szerződés (11. cikk 2. bek.) fogalmaz erősebben, ti. lehetővé teszi, hogy a Tanács „intézkedéseket foganatosítson” („prendre telles mesures”), in: Baranyai Zoltán, A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve, Berlin 1925, 76-77. o.

ran az ügy alapos tanulmányozására hivatkozással a válaszadás határidejét ki tudták tolni. Az sem tekinthető túl előnyös adottságnak, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa ritkán ülésezett.

Egyet azonban nem szabad elfelejteni: 1920-ban a Tanács magára vállalta a rendszer védelmét, de a megvalósítás módjáról nem volt fogalma egyetlen reálpolitikusnak sem. A Titkárság kisebbségi ügyosztálya lett azután az a mag, amely az alaki kisebbségi jog részét képező határozatokat előkészítette, és széleskörű alkalmazásukat szorgalmazta. Nem rajtuk múlt, hogy a rendszer és nem tudott valóban hatékonyá válni.

Sokszor elmarasztalták a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszerét – fennállása idején, de még a második világháború után is –, sokan teljes csődjéről és arról beszéltek, hogy hiányosságai és hibái eredményeinél sokkal jelentősebbek voltak. Véleményem mégis az, hogy – fogyatékoságainak tárgyilagos elismerése mellett – összehasonlítva a kisebbségek első világháború előtti helyzetével, a Nemzetek Szövetségének védelmi rendszere sok kellemetlenségtől óvta meg őket, a védeni kívánt embercsoportot, és egy ideig Európa békéjét is.

A második világháború kitörése végképp illuzórikussá tette a rendszert, a Nemzetek Szövetségének utóda, az Egyesült Nemzetek Szervezete nem lehelte belé új lelket, és ezzel a kisebbségvédelmi rendszer a Nemzetek Szövetségének egyetlen olyan tevékenységi területe lett, melynek nem volt megfelelője az ENSZ keretein belül.

4. A rendszer utóélete

1919-ben a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányába nem sikerült beleilleszteni egyetlen általános klauzulát sem, amely akár kisebbségvédelmi akár esetleg emberi jogi tárgyú lett volna. Nem fogadta általános ováció azt a javaslatot sem, amelyet 1919. április 28-án a japán delegáció terjesztett a békekonferencia elé. Ezek szerint az Egyezségokmány preambulumban helyet kellett volna kapnia annak az elvnek, mely szerint az államok egyenjogúak és polgárai egyenlő elbánásra tarthatnak igényt, faji hovartartozásra és állampolgárságra tekintet nélkül.²⁵ Azok az államok pedig, amelyek kisebbségi kötelezettségek alanyaivá váltak, a Nemzetek Szövetségének fennállása idején folyamatosan – bár különféle indokok alapján és láthatóan eredménytelenül, de – a kisebbségvédelmi rendszer általánossá tételét szorgalmazták.²⁶ Hiábavaló volt az az 1925-ös litván kezdeményezés is, amely a Nemzetek Szövetsége keretén belül egy általános kisebbségvédelmi egyezmény kidolgozását javasolta.²⁷ Ugyanakkor nem talált meghallgatásra az a kínai kérés sem, amely az elképzelt általános kisebbségvédelmi egyezmény szövegébe a kisebbségi uralom alatt élő többség védelmére is szeretett volna egy klauzulát beépíteni.²⁸

Amint az eddiekből kitűnik, a Nemzetek Szövetsége idején rendszerbe állított ki-

²⁵ Ld. Báró Makino beszédének eredeti angol szövegét a faji egyenlőségről in Kraus i.m. 287-282.o. A javasolt szöveg a következő: „The equality of nations being a basic principle of the League of Nations, the High Contracting Parties agree to accord, as soon as possible, to all aliens nationals of States Members of the League equal and just treatment in every respect, making no distinction, either in law or in fact, on account of their race or nationality.” u.o. 281.o.

²⁶ Ld. III.rész C.2.pontját.

²⁷ Galvanaukskaus, litván képviselő javasolta 1925.szeptember 14-én a Közgyűlés 6. ülészakán, egy bizottság felállítását, amely az általános kisebbségvédelmi egyezményt kidolgozhatná – a román és lengyel képviselő egyetértett az ötlettel, mindenki más tiltakozott ellene. Ld. JO Suppl.Spéc. no. 39, 15.és köv.o.

²⁸ Ld. JO Suppl.Spéc.no.39. 19.o.: „... fixant leurs droits et devoirs communs envers les minorités et envers les majorités sous leur domination”.

sebbségi kötelezettségek hatálya csak bizonyos államokra terjedt ki, és még azok esetében sem igazán az volt a lényege, hogy az egyén bizonyos jogait és szabadságait faji, nyelvi vagy vallási diszkriminációtól mentesen biztosítsa. E szerződések sokkal inkább az adott földrajzi térség *szuverén államai közti béke fenntartását kívánták biztosítani a szóban forgó korszakban – a kisebbségi kérdést, mint olyat fokozott veszélyforrásnak, és éppen ezért szabályozásra érettnek tekintve.*

Tempora mutantur: a második világháború eseményei nyomán, a 30-as és 40-es évek eleji rémségek megismétlődésének elkerülése érdekében az emberi jogok és alapvető szabadságok érvényesítése végre kellő hangsúlyt kapott. Az Egyesült Nemzetek 1942.január 1-én kelt nyilatkozatában a szövetséges államok háborús célként jelölték meg az emberi jogok védelmét:

„...that complete victory over their enemies is essential to defend life, liberty, independence and religious freedom, and to preserve human rights and justice in their own lands as well as in other lands.”²⁹

Ezzel megfogalmazódott az átmenet a *kisebbségvédelemről az emberi jogok védelmére*: a korábbi, közvetlen kisebbségi jogi rendelkezések helyét indirekt kisebbségvédelem vette át. Már nem csupán egyes kisebbségek tagjai minősültek a nemzetközi jog által védendőnek, hanem az emberi személyiség önmagában. A 'békés egymás mellett élés' már nem volt elég, valódi békerendszert működtetni képes nemzetközi jog igénye fogalmazódott meg, amely az emberi jogok univerzális védelme nélkül elképzelhetetlen³⁰

Más tényezők is közrejátszottak azonban a közvetett kisebbségvédelemre való áttérésben. A Nemzetek Szövetsége közismerten Európa-központú volt, tevékenysége igen nagy részét a kisebbségi rendelkezésekkel érintett államok kötötték le. Az ENSZ munkája ezzel szemben már a kezdetekben is inkább a többi kontinens felé fordult, már csak azért is, mert az Alapokmányának 1. cikk 2. pontjában³¹ megfogalmazott önrendelkezési elvet a szervezet csak a gyarmatokra, a korábbi mandátum-területekre és gyámsági területekre korlátozta.

A két rendszer-közötti átmenet a megkötött nemzetközi szerződések szerkezetében is megmutakozott. Az 1919-20-as békeszerződések és kisebbségi szerződések többoldalú, de zárt formája helyét az ENSZ gyakorlatában meghonosodott nagy, multilaterális, nyílt típusú megállapodások vették át³². Legkézenfekvőbb példa erre maga az ENSZ Alapokmánya, amely 1.cikkének 3.pontjában univerzálissá teszi az emberi jogok védelmét. Az 1947-es békeszerződések szövege pedig nem tartalmaz kisebbségvédelmi rendelkezéseket, hanem csupán egy viszonylag általánosan fogalmazott emberi jogi klauzulát³³.

²⁹ Ld. RdT 204.köt. (1941-1943), 384-386.o., illetve magyar szöveg ld. Halmosy i.m.534.o.

³⁰ „Man beginnt immer deutlicher zu erkennen, dass eine wirkliche Friedensordnung, die etwas anderes ist als der labile Waffenstillstand einer bloßen 'friedlichen Koexistenz' ein Völkerecht voraussetzt, das auch die Menschenrechte weltweit gewährleistet.“ – írja Werner Kägi, svájci nemzetközi jogász a Die Menschenrechte und ihre Verwirklichung c. munkájában, Aarau 1969, 36.o.

³¹ „a nemzetek között, a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatokat fejlessze és az általános béke megerősítésére alkalmas egyéb intézkedéseket fogadjon el”; ld. Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya és a Nemzetközi Bíróság Alapszabályzata. Kiadja az Egyesült Nemzetek Tájékoztatási Osztálya, Genf 1960, 7.o.

³² Mindez természetesen nem abszolút értelemben veendő, hiszen az 1947-es békeszerződéseket is még a klasszikus formában kötötték meg, és közismert, hogy 1945 után is születettek kétoldalú szerződések kisebbség védelme érdekében.

³³ Például a magyar békeszerződés (Párizs,1947.február 10.) 2.cikkét: „(1) Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz azért, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nem-, nyelvi vagy vallási különbség nélkül, az emberi jogok és alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a vélemény-

A Nemzetek Szövetsége jogutódának, az Egyesült Nemzetek Szervezetének³⁴ tehát nem vált feladatává a kisebbségek védelmének nemzetközi szerződésekre foglalása, vagyis egy direkt kisebbségvédelmi rendszer felállítása. Az azonban elkerülhetetlen volt, hogy kisebbségvédelmi kérdésekkel foglalkozzék. A továbbiakban érdemesnek tartom felvillantani az ENSZ fennállásának első 25-30 évéből azt a néhány képet, amely – érzékelhetően magán viselte a két világháború közti kisebbségi rendszer nyomait. A hetvenes évek végétől napjainkig terjedő időszak már nem mutat ilyen közvetlen hatást.³⁵

Az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az előzetes tervek szerint tartalmazott volna egy kisebbségvédelmi tárgyú cikket, de a tervezet elkészítésével megbízott munkacsoport egyik tagja, Eleanor Roosevelt ellenállása miatt kimaradt belőle. Szerinte a kisebbségi kérdés ugyanis „nem általános jelentőségű” és „csak Európára vonatkozik”³⁶. Roosevelt ezzel a kijelentéssel hozzájárult ugyan a kérdés elhallgattatásához, de a magam részéről bizonyos értelemben egyetérték vele: ha a történelmi eseményeket végiggondoljuk, a klasszikus értelemben vett kisebbségi kérdés – különösen a nemzeti kisebbségeké – valóban európai kérdés. Az általában vett kisebbségi kérdés azonban természetesen nem korlátozható egyetlen földrészre sem. Így ugyanebben az időpontban a Közgyűlés elfogadott egy olyan határozatot is, amelyben kijelentette, hogy az ENSZ számára nem lehet közömbös a kisebbségek sorsa, és felszólította a Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy adjon megbízást egy alapos tanulmány elkészítésére³⁷. A jelentés, amelyet Francesco Capotorti olasz nemzetközi jogász professzor készített el – 1979-ben látott napvilágot³⁸. Nem rajta és nem is az ECOSOC Emberi Jogi Bizottságának kisebbségvédelmi albizottságán múlt, hogy a megbízástól a megjelenésig 31 év telt el. Az államok által tanúsított közömbösségben volt keresendő az ok: még 1972-ben is, amikor az ENSZ Titkársága a kisebbségvédelmet illetően kérdést intézett akkori 132 tagjához, csak 19 kormánytól kapott választ.

A két világháború közti kisebbségvédelem tartalmáról, hibáiról, előnyeiről sokan és sokat írtak az 1920-as, 1930-as években, de 1945 után is. Az ENSZ megalakulása, illetve a versailles-i békerendszer megalkotása utáni hatályáról azonban nagyon kevesen tettek említést. Szintúgy csekély figyelmet szentelt a szakirodalom, különösen a magyar nyelvű szakirodalom annak a tanulmánynak, amelyet az ENSZ Titkársága készített és publikált 1950. áprilisában a kisebbségvédelmi tárgyú kötelezettségek

nyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát”, ld. Halmosy i.m. 79-80.o.

³⁴ Jelen tanulmány semmilyen módon nem vállalkozik arra, hogy akár csak felvázolja az ENSZ keretében zajló kisebbségvédelmi tevékenység szervezeti keretét, eredményeit stb. Csak annyiban – kénytelen érteni, amennyiben az összefügg a Nemzetek Szövetségének égisze alatti kisebbségi rendszerrel, annak utóéletével, utóhatásaival. A magyar nemzetközi jogi szakirodalomban a kérdéssel legrészletesebben foglalkozott Bruhács János, A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ keretében, In: Szalayné (szerk.), A kisebbségek jogi védelme, Pécs 1988, 175-251.o.; Jóó Rudolf, Az ENSZ és a nemzeti kisebbségek védelme, Külpolitika 1976/4.sz.; az idegennyelvű szakirodalomból csak egyet emelek ki: Ermacora, Felix, The Protection of Minorities before the United Nations, RdC 1983/IV., 257-367.o.

³⁵ Más a helyzet, ha csak az európai színteret figyeljük. Ld. ehhez részletesen Kovács Péter, Nemzetközi jog és kisebbségvédelem, Budapest 1996

³⁶ Ld. UN-Doc. SR/A/C.3/161, 726.o., egyetértően Kimminich, Otto, Neuere Entwicklung des Minderheiten-und Nationalitätenkonflikts, In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 1985/43, 16.o.

³⁷ Res. 217 C (III) – Fate of Minorities – „The GA, considering, that the UN cannot remain indifferent to the fate of minorities, considering that it is difficult to adopt a uniform solution for this complex and delicate question, which has special aspects in each State for which it arises (...)”

³⁸ UN-Doc. E/CN.4/Sub.2/384 – Capotorti, F, Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, New York 1979

hatályáról³⁹. És bár egyes – igaz, a 80-as évek elején született – vélemények szerint ma már semmi relevanciája sincs a két világháború közti nemzetközi jogi kisebbségvédelmi kötelezettségeknek (amivel egyébként nem lehet teljes mértékben egyetérteni), a 20. század utolsó éveinek etnikai villongásai mégiscsak érdekessé tehetik azok hatályának kérdését. Az ENSZ-tanulmány szerint a végeredmény a következő: Albánia, Litvánia, Lettország, Észtország és Irak által tett deklarációkat felfüggesztettnek kell tekinteni mindaddig, amíg az ENSZ kifejezetten át nem vállalja a Nemzetek Szövetségének ebbéli feladatát. A második világháború után békeszerződések által kötelezett államok korábbi kötelezettségei megszűnnek, amennyiben az új békeszerződésekbe sem kisebbségvédelmi záradékot, sem olyan nyilatkozatot nem vettek fel, amely a korábbi kötelezettségek fenntartását elismerné. Bulgáriáról, Magyarországról és Romániáról van szó. Lettország, Észtország és Litvánia kötelezettségei továbbá azért is tekinthetők megszűntnek, mivel a Szovjetunióhoz való csatolásukkor – szovjet felfogás szerint – nem következett be a kötelezettségek teljes jogutódlása, és a körülmények ilyen lényeges megváltozása megalapozza a rebus sic stantibus klauzúrára való hivatkozást. Ugyanezt a bizonyítási módszert alkalmazta az ENSZ-tanulmány Danzig és Lengyelország viszonyának értékelésekor. Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia esetében – vagyis ott, ahol a potsdami megállapodás értelmében kitelepítésekre került sor – „okafogyott” szolgáltatásokról lévén szó, a kisebbségvédelmi kötelezettségek megszűntek, miután a védendő személyek megszűntek az adott ország állampolgárai lenni. A potsdami megállapodás jogszerűségéről az ENSZ-tanulmány nem nyilatkozik. Hatályban lévők minősíti Törökország kötelezettségeit, az Åland-szigetekre vonatkozó finn-svéd megállapodást, valamint Görögország Törökországra vonatkozó kötelezettségeit. A megvizsgált szerződések zömére nézve az ENSZ-tanulmány elfogadta a clausula rebus sic stantibus elv alkalmazhatóságát. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a fenti tanulmányát záró megjegyzéseiben kinyilvánította az *emberi jogok mindenhatóságába vetett hitét*, és ezzel olyan hibát követett el, melynek kiküszöbölése még most – a 20. század utolsó évtizedében – is javában tart.

Az első világháború utáni időszakban a kisebbségi kérdés szervesen összekapcsolódott a kelet-és délkelet-európai új államok létrejöttét jellemző alapvető stratégiai hiánnyal. Olyan új többnemzetiségű államokat alkottak meg, amelyek területére zárt földrajzi egységekben élő idegen – helyenként milliós nagyságrendű – népcsoportok kerültek, amelyeket az új határok mesterségesen elválasztottak anyanemzetüktől. A különböző politikai indokokon nyugvó egyoldalú területi kedvezményeket, tehát az önrendelkezési jog gyakorolhatóságát, csak bizonyos nemzetek kapták meg: a lengyelek, a csehek, a románok, és a szerbek. A nemzetközi jog eszközével garantált kisebbségvédelemnek ezt az egyoldalúságot lett volna feladata kiegyenlíteni, de legalábbis valamennyire enyhíteni. A szövetségesek garanciája alatt álló kisebbségvédelmi kötelezettségeket az új államok kormányainak, államuk elismerése fejében és az európai államok közösségébe való bekerülésük érdekében illetve a Nemzetek Szövetségében való tagság fejében vállalniuk kellett. Ez a diplomáciai illetve nemzetközi jogi feltétel a 20. század elején tulajdonképpen nem volt ismeretlen: már 1878-ban, a berlini kongresszuson a Balkán első nagymérvű újrendezésének során alkalmazták. Nem meglepő és nem újdonság ezért az Európai Közösségek Tanácsának 1991. december 16-i nyilatkozata, amellyel az 1990-es évek elején függetlenné vált kelet-európai és a volt Szov-

³⁹ UN-Doc. E/CN.4/367 – 1950.április 7. – Study on the legal Validity of the Undertakings concerning Minorities.

jetunióból kivált államok nemzetközi jogi elismerésének feltételül szabta a kisebbségi jogok elismerését. A két világháború közti kisebbségvédelmi kötelezettségek az új államokat éppen a jogi és pszichológiai szempontból legérzékenyebb pontjukon érintette a legfájdalmasabban: az éppen hogy megszerzett nemzeti, állami szuverenitásukat, a sok esetben régóta áhított politikai álmaik valóra válását. A rájuk kényszerített kisebbségi szerződések nemzeti-állami mivoltukban sértette meg őket, igyekeztek minden lehetséges módon kibújni alóla. Az új államok szuverenitása két irányból is veszélyben forgott: egyrészlől a területükön élő, anyanemzeteiktől elszakított kisebbségek politikai identitása, lojalitása új államukhoz, másrészlől pedig a területi veszteségeket elkönnyvelő államoknak a változásokhoz való hozzáállása potenciális konfliktusforrás volt mindvégig.

A kisebbségvédelmi kötelezettségeket az új ill. területükben megnövekedett államok már csak azért is diszkriminatívnak érezték, mert szerződéses partnereik – a nagyhatalmak – minden olyan próbálkozásnak és kezdeményezésnek keményen *ellenálltak, amely a kisebbségvédelmi kötelezettségeket az általános nemzetközi jog rangjára akarta emelni*. A nemzetközi kisebbségi jogban így kialakított elv szerint kétfajta állam létezett: a kisebbségi kötelezettségekkel nem terhelt nagyhatalmak, amelyek olykor éppen a kisebbségi jog szelleme által sugallt állami magatartással ellentétes magatartást tanúsítottak; másrészlől pedig a kelet-közép- és délkelet-európai államok, mint az anyagi kisebbségi jog kötelezettjei.

Ez a kettőség szükségszerűen oda vezetett, hogy a nagyhatalmak akarva-akaratlan félreértelmeztek alapvető fogalmakat, intézményeket – és ezzel mindennél többet ártottak a Nemzetek Szövetsége keretében megalkotott alaki kisebbségi jog hitelének. A leghangosabb félreértések-félremagyarázások az egész *kisebbségvédelmi rendszer céljával* kapcsolatban merültek fel a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén – felmérhetetlenül nagy bizonytalanságot okozva a kisebbségi jog alkalmazásában. Ezek szerint (Mello-Franco) a kisebbségvédelem célja semmiképpen nem az, hogy a lakosságnak olyan csoportjait alkossák meg, amelyek mindig idegenül érzik magukat a nemzet általános organizmusában, hanem éppen ellenkezőleg, a kisebbségekhez tartozó személyek sérthetlenségének minden oldalról történő biztosítása a cél, annak érdekében, hogy *a teljes nemzeti egység létrejöttének feltételei megteremtődjenek*. Mások, nagynevű politikusok (pl. Sir Austin Chamberlain, megerősítve Aristide Briand által), ha lehet, egy fokkal még félreérthetőbben fogalmaztak: a kisebbségvédelem célja a védelem és az igazságosság olyan fókának biztosítása, amely lehetővé teszi *az állam többségi nemzetébe való beolvadást* (sic!).

A fenti szemszögből nézve, a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmét a kötelezettségekkel érintett, nemzeti szempontból *nem homogén államok politikai stabilizációja* és ezzel közvetve *az európai béke megőrzése érdekében* alkották meg.

A 19. és 20. század végi nacionalizmus természetét vizsgálva, vajon egy nép, egy nemzet csak a saját államában tud önmagával identikus lenni? Képes-e a nemzetközi jog megküzdni egy ilyen pszichológiai jelenséggel? A Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerének tanúsága szerint – nehezen, de a 20. század végén hatályos nemzetközi kisebbségvédelmi garanciák ismeretében: talán mégis.

Hortobágyi Nemzetközi Alkotótábor

A festőművészek célkitűzései között szerepel a Hortobágyi Nemzeti Park páratlan kincseinek művészi megőrkítése mellett, az egyedülálló fauna és flóra, a puszta változó arculatának, mérhetetlen végtelenségének megismertése hazánkban és külföldön egyaránt, a turisztikai kereslet fokozása hazánk és Hortobágy, ezen keresztül természetesen a Hajdúság iránt. Az első hortobágyi művésztelep, a Hortobágyi Kolónia 1928-ban jött létre Boromisza Tibor szentendrei festőművész vezetésével, amelyhez csatlakozott Maghy Zoltán. A puszta régiójának esztétikai értékeit a festők művészi szinten jelenítik meg, ezáltal a térség turisztikai hírnevét és vonzerejét növelve hazánkban és külföldön egyaránt. A Hortobágyi Alkotótábornak a Cívis Hotels Rt. legfőbb támogatója. Az alkotótábor művészei az elmúlt évek alatt számos hazai kiállítóteremben mutatkoztak be. A művészek Franciaország, Hollandia, Németország, de még a távoli Japánban és Amerikai Egyesült Államokban is tanúbizonyságot adtak tehetségükről. A róna művészei állandó kapcsolatban állnak a gyergyószárhegyi, St. Michele-i és Landesborg-i, a szabadkai Bucka-Gányó, az ukrainai Beregvár és a svédországi Lulea-ban megrendezésre kerülő szimpóziumokkal. A hajdúhadházi dr. Földi János Általános és Művészeti Iskola aulájában és folyosóján található 24 pannóképet készítettek a történelem, az irodalom, a tudományok és a népművészet témakörében. Az alkotótábor tagjai közül 15-en vállalkoztak arra a nemes feladatra, hogy a magyarság hányatott történelmét, a múltat és a jelent, a természet és ember kapcsolatát, valamint a Hajdúhadházra jellemző értékeket, népi hagyományokat feldolgozzák saját gondolkodásmódjuk és érzelemviláguk felszínre kerülésével. 1997-ben a művészek újabb nagyszabású pannó-sorozat elkészítésébe fogtak Debrecenben. A Hortobágyi Alkotótábor mecénása, az Rt. országosan egyedülálló kulturális vállalkozása teljességedt márciusban, hiszen a művésztelep zárására elkészült a munka. A 18 pannó készítésében a puszta művésztelepének tagjai vettek részt, honi és határainkon túli magyar festő- és grafikusművészek, továbbá egy szerb alkotó. A hatalmas festmények Debrecen, a cívisváros, valamint a puszta jelképeit örökíti meg. Országosan egyedülálló pannótárlat egy általános iskolában és egy hotelben, amely hírnévteremtője a Hortobágy-nak, művésztelepének, a tábor fenntartójának, valamint Hajdúhadháznak és iskolájának, Debrecennek és híres szállodájának egyaránt. A művészi alkotások azt sugallják, hogy mint a valóságban, a régiónak ezen elemei és elemi értékei már végleg összekapcsolódtak az alkotói képzeletben is. A Hortobágyi Nemzetközi Alkotótábor minden év februárjának közepén kezdi meg munkáját.

Grand Hotel Aranybika

H-4025 Debrecen, Piac utca 11-15.

Tel: (36) 52/416-777 • Fax: (36) 52/421-834

Számunk szerzői

- Pomogáts Béla* író, irodalomtörténész, a Magyar Írószövetség elnöke
Gereben Ferenc szociológus, Pázmány Péter Tudományegyetem (Piliscsaba)
Bodó Barna, szociológus (Temesvár)
A. Gergely András politológus, MTA Politikatudományi Intézet (Budapest)
Vladimir Rosa egyetemi tanár, Komenský Egyetem (Pozsony)
Szalayné Sándor Éva jogász, Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs)

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Európa új nacionalizmusai

Europe's New Nationalism. States and Minorities in Conflict, Richard Caplan és John Feffer (szerk.), Oxford University Press, 1996, 231 oldal.

Ez a kötet tizennégy prominens európai kutató és újságíró esszéit gyűjti egybe. A tanulmányokban az „új nacionalizmusok” jelentését, eredetét és hatását elemzik. A szerzők – akik Európa legismertebb politikai és történelmi szakértői közé tartoznak – olyan témákat dolgoznak fel, mint az értelmiségiek szerepe a nacionalizmus ideológiájának kialakításában, a nacionalizmus hatása a demokráciára, kultúrára és európai identitásra, és a nacionalizmusok okozta konfliktusok. A stílusukban érzelemgazdag és gondolatébresztő esszék új perspektívákat kínálnak, köszönhetően a szerzők eltérő kulturális és nemzeti hátterének.

A tanulmánykötet szerkesztői bevezetőjükben a nacionalizmusok a hidegháború végén Európában megfigyelhető előretörését elemzik. Korábban a volt szovjet blokkban a nacionalizmus a diktatúra ellenében, a nemzeti önrendelkezésért indított eszmei harc, a hidegháború végén pedig az államok és nemzetiségek közötti békés egymás mellett élés fő gátja. Nyugat-Európában egyfelől a kulturális sokszínűség megkopásának ellenszerének, másfelől a az anti-integrációs törekvéseknek és a xenofóbia katalizátorának tekinthetjük.

1989-ben nem volt egyértelmű, hogy a néhány, szabály alóli kivételnek és archaikus eredetűnek vélt nemzeti konfliktustól (Koszovó, Korzika) eltekintve halottnak tetsző nacionalizmusok újjáélednek, vagy „közös európai hazává” (Gorbacsov) válik földrészünk. Nos, Kelet-Európában a győzni tetsző demokratikus-liberális elméleteknek a valóságban szegénységgel és áthidalhatatlan civilizációs különbségekkel kellett megküzdeniük. Egész országok hullottak szét, ahol pedig nem került fegyveres harcokra sor, ott is a nacionalizmus lépett a kommunizmus helyébe. (Kérdéses, hogy a szerkesztők megengedhetnek-e maguknak egy ennyire elnagyolt kijelentést) A szovjet ideológiával való komformitást az ancient regime-mel szembeni különbözőségek néha túlzott kihangsúlyozása követte.

A szerzők szükségesnek látták az európai nacionalizmusok fejlődésének történeti áttekintését, tekintve, hogy a használt fogalmak nem érthetőek meg tágabb összefüggéseik nélkül. A nacionalizmusok fejlődése elemzésének teljes bemutatásától itt eltekintünk, csak a szerzők nézeti megismeréséhez szükséges részleteket emeljük ki. Caplan és Feffer meglátása szerint az első világháború végén megmagyarázhatatlan alapon döntöttek a nagyhatalmak, hogy mely nemzetek nyernek önálló államiságot, és melyek nem. A II: Világháború nemzetek harca volt, még a Holocaust is „ethnonacionális” eredetű volt (meglátásom szerint ez nehezen igazolható tévedés – a náci ideológia fajokról, nem pedig nemzetekről vagy népekről beszél). A hidegháború idején két ideológia szembenállására került a hangsúly, nem pedig a nemzetek különbözőségére. Ugyanakkor a nacionalizmus nem került hibernált állapotba: a liberális kormányzatok a nemzeti sokszínűség, a helyi autonómiák kiterjesztésének céljaira, a kommunista rezsimek pedig saját létszerőségük növelésére használták fel. (Ez utóbbi a jugoszláv-szovjet szakítás után lett igazán jellemző Jugoszláviában.)

Az esszégyűjteménnyel a szerkesztők célja minél sokszínűbb álláspont megismeretése a témában és a legértékesebb, folyamatos vitákat ébresztő témák azonosítása és kifejtése. A nacionalizmus annyiban „új”, hogy – mint azt Mary Kaldor esszéjében

kifejti – Kelet-Európában a kommunizmus végével nem csak egyszerűen feltörték az elfojtott eszmeáramlatok, hanem ezek nagyfokú bizonytalanságot okoztak, melyek egész népcsoportokat késztetett arra, hogy védelmező szövetségeseket keressenek és így a politika egész rendszere a nacionalizmusok diktálta ütemben mozgott.

A tizenhét esszé mindegyike egy-egy külön területet ölel fel a kötet témájában.

Adam Michnik, aki jelenleg a Gazeta Wyborcza c. lengyel napilap főszerkesztője, Tisztelet és Méltóság: Levél egy barátához című esszéjében a jugoszláv háború apropóján, egy belgrádi tudós barátjához címzett levél formájában elmélkedik a szerb és a többi kelet-európai nacionalizmus hasonlóságairól. Értelmiségiek, a populizmus narkotikuma, történelmi előítéletek elemzése és az amerikai demokrácia-modell átültetésének lehetősége a fő csomópontok az írásban.

Valerij Tyiskov, az Orosz Tudományos Akadémia Etnológiai és Antropológiai Intézetének igazgatója Poszt-Szovjet nacionalizmus című esszéjében kiemeli: a nacionalizmus nagy szerepet játszott a szovjet köztársaságok függetlenedésében és végül a Szovjetunió felbomlásában, másrészt háborúk és instabilitás okozójává vált. A hanyatló birodalom koncepciója szerint a szovjet imperializmus visszaszorulására szükségszerű válasz a nemzetek önmeghatározásának erősödése, a nemzeti újjászületés paradigmája pedig a szovjet állam elhibázott nemzetiségi politikáját okolja nacionalizmusok újjászületésében. Tyistov mindkét elméletet túlegyszerűsítésnek tartja, és három fejezetem elemzi a kérést: Akadémikus nacionalizmus, Hegemonikus nacionalizmus, Védekező nacionalizmus és Civil nacionalizmus fejezetekben.

Mary Kaldor Kozmopolitanizmus vs. Nacionalizmus: az új válaszvonal? című esszéjében vitatja Huntington civilizációs összeütközés-elméletét azzal, hogy nem territorialis, hanem kulturális alapon identifikálhatjuk az egyéneket. Az új nacionalizmus a poszt-indusztriális, globalizált világ nacionalizmusa – írja a Helsinki Polgári Tanács elnökhelyettese. Az új nacionalizmus két fő forrásból táplálkozik: a politikai osztályok eltehetlenedéséből és a különösen régiókra jellemző második gazdaságból. (A szerző a második gazdaság létét is az 1989-re „beköszöntő” globalizációra vezeti vissza) Nyugat-Európában a legitimációs deficit nyomán és a Szovjetunióval való szembenállásra alapozott önkép ellehetetlenülése után a nacionalizmus új formákat öltött és hangsúlyos szereppel bekerült a politikai érvek közé. Ugyanakkor a kozmopolitanizmus, mint a nacionalizmus alternatívájaként elterjedt viselkedésforma Nyugaton nagyobb teret nyert, mint Keleten.

Fasiszták, liberálisok és antinacionalizmus címmel Tomaz Mastnak, a Szlovén Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének vezetője a nemzetfogalmat, és ezzel a nacionalizmus fogalmát járja körül azzal a szándékkal, hogy megvilágítsa: mit is jelent napjainkban a nacionalizmus, anti-nacionalizmus és állam. Példaként a délszláv háborút hozza fel, és tételelesen bizonyítja, hogy a háborúk államellenes háborúk voltak a Szerbia részéről, mely sok szempontból nem is tekinthető államnak. A bosnyák állam szétzúzása nem csak Szerbiának, hanem a Nyugatnak és annak kormányokon felüli és kívüli szervezeteinek is célja volt.

Joyce McMillan a Scotland on Sunday újságírónője Skócia csendes nacionalizmusa című személyes hangvételű tanulmányában a skót nacionalizmus visszaszorulását írja le: a skót fiatalok nagy többsége – hogy jelezze különállását az angoloktól – európainak és nem britnek vallotta magát. (Ld. még e számban Ph. Schlesinger: Skócia nyugodt forradalma c. tanulmányát.)

Louis Vos, a Leuven-i Katolikus Egyetem történelemprofesszora Nacionalizmus, demokrácia és a belga állam című esszéjében kifejti azon álláspontját, hogy az az állam, mely befogadja és a többségével azonos jogokat teremt a többség dominanciáját elfo-

gado kisebbség számára, még ha nacionalista alapon is szerveződik, demokratikusnak tekinthető. A definíció alapján mai Belgium három autonóm régiója közül a szerző Brüsszelt és környékét tekinti a legdemokratikusabbnak. Az esszé kissé kilóg a többi közül, amennyiben tömör, de tájékozódásra igen jól használható történelmi áttekintést nyújt a belga állam fejlődéséről.

Ghia Nodia grúz politika-filozófus a Nacionalizmus és a liberalizmus krízise című esszéjében úgy véli, hogy a liberális idea napjainkban nem kínál gyakorlatba átültethető standardokat a felmerülő nemzetiségi konfliktusokra. Az esszé átfogó elméleti áttekintés és fogalommagyarázat, kísérlet a liberális és nacionalista eszmék történeti fejlődésén keresztül bemutatni a jelenlegi helyzetet. Egy rövid fejezetben Nodia elemzi a grúz függetlenedési folyamatot, melyben éppen a nacionalizmus vezetett a függetlenség inflálódásához Oroszországgal szemben.

A kellemetlen balti helyzet című esszé szerzője Alex Grigoievs, a New York University tanára. 1990-93 között lettországi parlamenti képviselő. A multikulturális államokra vetett rövid kitekintés után Grigorievs megállapítja: a lett és észt eltek nem tesznek mást, mint tesztelik, meddig mehetnek el az orosz ajkú népesség kirekesztésében, mivel egyik állam vezetői sem rendelkeznek más megoldással. A jelenlegi „kínos helyzet”-et mintegy mentve, a szerző bemutatja, hogy a balti államokban milyen hagyományai voltak a multikulturalizmusnak és milyen politikai helyzet vezetett a mai konfliktusokkal terhelt szituációhoz.

Jürgen Fijalkovski, a Berlińi Szabadegyetem politológia-professzora, a bevándorlási ügyek szakértője. Agresszív nacionalizmus és bevándorlás Németországban címmel igen gondos és empirikus adatokkal gazdagon ellátott írást tett közzé. Az esszé témája a németországi betelepülés, idegengyűlölet, az erőszakos idegenellenes akciók szociológiai és politikai háttere és következményei. A tanulmány végén a bevándorlási jogszabályok, de elsősorban az eljáró hivatalok szemléletének liberalizálását sürgeti, mivel meggyőződése, hogy az idegengyűlölet credői nem a külföldiek jelenlétében keresendők.

Nacionalizmus és nemzeti kisebbségek a poszt-kommunista Európában című esszéjében George Schöpflin kijelenti: a nacionalizmus a jelzett időben és helyen nem egy, az eszmék szabad piacán versengő nézet, hanem önmeghatározás és kirekesztésre használt attitűd. (Példának Szlovákiát hozza fel a University of London professzora, Kelet-Európa szakértő) Az autonómiáról, mint megoldásról szkeptikusan nyilatkozik: a többség mindig területi veszteségként fogta fel a kisebbség kollektív autonómia törekvéseit. A számunkra kiemelkedően érdekesnek tűnő „Magyarok Szlovákiában” című fejezetben a néhány, a cím tartalmának megfelelő megjegyzés inkább támpontot nyújt egy elméleti diszkusszióhoz.

Szintén régiókkal foglalkozik Andjelk Milic, belgrádi filozófusnő, Szexizmus és nacionalizmus: Kelet-Európa változásban? című esszéjében bemutatja: a kommunista államok az ideológia szintjén a nők egyenjogúságát hirdették, míg a valóság messze állt ettől. Mára a helyzet annyiban változott, hogy a nacionalista rezsimnek csak mint a mindenfajta társadalom alapkövének számító család tagjaként látnak szerepet a nők számára.

Tom Garvin: „Hibernian” végjáték? Nacionalizmus a megosztott Írországban című írásának erőssége az, hogy igen szűk terjedelemben minden a témában releváns nézőpontot és adatot összegyűjtött. Az esszé konklúziója szerint az északír konfliktus csakis a helyi hatóságok megerősítése lenne, hiszen helyi szinten nagyobb esély van a történelmi gyökerű gyűlölet leküzdésére és áthidalására.

Az identitások összegegyeztetése konfliktusokban című esszéjében Dan Smith, az Oslo-i Békekutató Intézet igazgatója a mai nacionalizmust elsősorban háborúkkal (Bosznia, Kaukázus) és a hozzájuk kapcsolódó tárgyalások megegyezések tükrében elemzi, és kiemeli, hogy a nacionalizmusokat meg kell érteni ahhoz, hogy kezelni tudjuk az általuk generált konfliktusokat. A nacionalizmus azért erős, mert jól kommunikálható, és gyakori, hogy a nacionalizmus bizonyos csoportokat anyagi előnyhöz juttathat. A '90-es évek konfliktusai a civilizált emberek számára érthetetlen jeleneteit a békeközvetítőknek és kutatóknak fel kell tudni dolgozni, hogy megelőzésről vagy konfliktus-megoldásról beszélhessünk.

Nacionalizmus és tolerancia a címe Micheal Ignatieff esszéjének, melyben az intolerancia szociálpszichológiai vetületeit, és a nacionalizmust mint annak egyik megnyilvánulási formáját analizálja. Tipizálása során bemutatja a kisebbségi érzésből és az egyéni kontra csoportazonosság-tudatból fakadó nacionalista intoleranciát. Ignatieff az Oxford University kutatója.

A bemutatott kötet hozzáférhető Magyarországon a Parlamenti Könyvtárban, továbbá számos on-line könyvesboltban, 25-40 USD áron. A tanulmányok után a szerkesztők kiváló név- és tárgymutatót készítettek. A kötet különösen hasznos az esszék témáival ismerkedni vágyó kutatók, érdeklődők számára, mivel jól olvasható, tömör és lényegretörő írásokat közöl.

Heiszler Ákos

Regionalizálás az Európai Unióban

Pintarits, Sylvia-Blaus, Wolfgang: Regionalisierung in der EU als koevolutionärer Prozess. = Wirtschaft und Gesellschaft, 24. jg. 1998. 1. 35-56. p.

Az EU tagállamainak régiói a legkülönfélébb történelmi helyzetben és időpontban jöttek létre, így a sokszínűség a szövetség alapvető jellemvonásának minősíthető.

Föderatív államszerkezet jellemző Németországra és Ausztriára. A kilenc osztrák tartomány többsége idősebb az államnál, s már az első köztársaság létrehozásában is részt vett. Alkotmányjogilag szemlélve az osztrák tartományok gyengébbek a németeknél, minthogy kevesebb jogositvány tartozik illetékességi körükbe. Ugyanakkor annál markánsabb politikai szerepük. Az osztrák tartományoktól eltérően a németek genezise az első világháborút követő fejlődéshez kapcsolódik. A mai 16 német tartomány mindegyike államhoz illő jelleggel rendelkezik, s ezáltal az unió legerősebb régióiként jelennek meg (ha a konföderációs jellegű belga államtól eltekintünk). A német példára támaszkodtak az osztrák tartományok is az unióba való felvétel folyamatában: sikerült is helyzetüket (tovább) erősíteni, különös tekintettel a tájékoztatás és az együttes döntések típusaira (eközben az osztrák szövetségi állam belső alakítása – a tartományi szerepyöngítésének irányában – elvételt próbálkozás maradt).

A belga fejlődés egészen specifikus, mivel az utóbbi évtizedek flamand-vallon elmentéinek leszerelési szándéka vezetett az állam konföderációs szerkezetének elfogadásához, így mentve meg az egységes belga államot. 1970 óta ezért következett be négy alkotmányreform. Mindenesetre a belga állam közbülső szerkezeti eleme megkettőzve jelenik meg: egyrészt van három területileg megállapított régió, másrészt létezik ugyancsak három nyelvi közösség. Csupán a flamandok területi és nyelvi közössége esik

egybe. 1993 óta Belgium hivatalosan is föderatív állam, – konföderatív tulajdonságokkal színezve.

Olasz- és Spanyolország bizonyos fokig szintén regionalizált államalakulat; a régiók szerepét az alkotmány rögzíti, sőt törvényalkotási jogkörük is van. Ugyanakkor az állami feladatok megvalósításában nem vesznek részt.

E két ország esetében a régióképződés azokra a tendenciákra épült, amelyek etnikai, kulturális, nyelvi vagy történelmi alapú autonómiákat sürgettek. Spanyolországban a régiókat azért szervezték meg, hogy a katalánok és a baszkok "történelmi nemzetiségként" való öndefiníciója lehetségessé váljék. E két országban a régió hatásköre nincs távol a német mintától, azonban törvénykezési és pénzügyi tekintetben mégis gyengébb nála. Olaszország esetében a dél-tiroli, szicíliai és szardíniai függetlenségi törekvések színezték a történelmi képletet. Ennek következtében az egyes régiók közt eltérések mutatkoznak: 15 régió egységes és meglehetősen gyenge kompetenciát élvez, míg öt ehhez képest különleges, avagy határozottabb hatáskörrel rendelkezik. Spanyolországban régióként különböznek a kompetenciák.

A decentralizált államok – ide tartozik Franciaország, Hollandia, Portugália, Dánia, Finnország és Svédország – esetében a régiók helyzete államjogilag elismert, de hatáskörük – mi tagadás – gyenge. Franciaországban a nyolcvanas évek belső fejlődése tüzte napirendre a hatékonyabb irányítás megvalósulásának céljait követve a régióképződést. A meglévő megyék (départements) bázisán 26 régiót hoztak létre ekkor. A régiók eléggé esendők (bizonyos kivételt képeznek a tengerentúliak és Korzika): a törvényhozó bármikor felszámolhatja az egyiket vagy a másikat, ráadásul pénzügyi vonatkozásban sem nagy az ütőképesség. A 12 holland régió java történelmileg releváns közösség. Hatalmi állásuk a központi kormányéhoz viszonyítva mégis meglehetősen erőtlennek tűnik.

Portugáliában és Dániában a szigetek körében mutatkozik regionális autonómia. A szárazföldi Portugália mindeddig nem mutat regionális szerkezetet, míg Dániában a megyék egyszerű közigazgatási struktúrák. Finnországban és Svédországban is a régiók korlátozott mivoltát lehet megállapítani. Svédországban a 24 lán, Finnországban pedig az 1992-ben átszervezéssel létrehozott 19 régió bizonyos területfejlesztési funkciókat lát el.

Görögország, Írország és a kicsiny Luxemburg mindeddig nem lépett a regionalizálás útjára, az ottani szisztémák csak a közigazgatási egységeket ismernek. Az újabb EU-programok hatására azonban lehetségesnek látszik, hogy a régiók itt is megjelenjenek (pl. Görögországban az „integrált Földközi-tengeri program” ösztönzésére).

Nagy-Britannia és Észak-Írország egészen külön kezelést igényel, hisz itt a parlament hatásköre abszolút jelentőségű, miközben nem létezik írott alkotmány. Van emellett három minisztérium, amely Skócia, Wales illetőleg Észak-Írország fejlesztési kérdéseiben kompetens. Csupán a Munkáspárt legújabb győzelme hozott új fejleményt a népszavazás lehetővé tételével. A skóciai és walesi referendum eredményessége által megteremtődik a két helyi parlament (Skóciában nagyobb részvétellel és határozott többséggel szavaztak rá, míg Walesben épp *hogy* megvolt az 50 %-ot meghaladó részvételi többség, s utóbbiak körében 50,3 % szavazott pozitív módon).

Az EU-prioritások sorában említést érdemel a regionális különbségek csökkentésére irányuló törekvés, a hátrányosabb helyzetben lévő térségek támogatása, az európai identitás nemzetek fölötti dimenziójának erősítése s nem utolsósorban a brüsszeli központ saját szerepének fokozása a tagállamokéhoz és a kormányközi bizottságéhoz viszonyítva.

1988 óta a régiófejlesztés leghatékonyabb eszköze a közös régiópolitika. A projektek kidolgozásától a finanszírozáson keresztül a helyi szervezeteknek a fejlesztés egész folyamatába való bevonásáig igen sokrétű munkáról van szó. Különösen figyelemre méltó az EU közös strukturális pénzalapjainak az államok saját anyagi hozzájárulásával való kiegészítése, hisz ez az együttműködés a partneri viszonyt is ábrázolja. Az úgynevezett Interreg I. és II. programok különösen eredményesek (az első keretében 1989-1993. közt 800 millió ecu, majd az 1994-1999. közti időszakra 2,4 milliárd ecu áll rendelkezésre). E program támogatja az Euro-régiók működését.

Az Európai Régiók Gyűlésébe tömörülő régiók igyekeznek az EU szintjén minél kiterjedtebb jogokat megszerezni. Általános döntéshozó kompetenciát az államok nem kívántak adni nekik, miközben nem jelentéktelen tájékoztatói és véleménynyilvánítási lehetőségekkel gyarapodtak. Az állami szint alatti képviselőt a Regionális Bizottság látja el a maga 222 tagjával. Ez másfelől azt is jelenti, hogy egyes országok azon törekvése, hogy a nemzetek feletti és az állami szint mellett még egy harmadikat is döntéshozó jogokkal ruházzanak fel, egyelőre nem vezetett sikerre. A szintén követelt panaszemelési jog pedig csak azon régiókra terjed ki, amelyek törvényhozási kompetenciákat gyakorolnak. A Regionális Bizottságnak korábban többek között az általános bizottsági jogkört szánták, azonban tartalmi hatásköre egyelőre csak az alábbi területekre, illetve ágazati kérdésekre terjed ki: foglalkoztatás, szociálpolitika, egészségügy, környezet, szakképzés és közlekedés.

A bizottság és annak elnöke, Pasqual Maragall nem értékeli túl az elért eredményeket. Miközben az 1994-es alapítás óta számos fontos vállalkozásban részt vettek, ám úgy gondolják, hogy a kormányzás további decentralizálása, egyben a polgárokhoz való közelebb kerülése a jövőben további erőfeszítéseket kíván tőlük. Ezt a szemléletet képviselte J. Delors is, aki a régiók Európájának utópisztikus képeről való lemondást és a kis lépések reális politikáját ajánlotta a bizottság figyelmébe.

A kiválóan dokumentált, a legfrissebb és legfontosabb szakirodalmat egyaránt felölelő dolgozat a kontinens egyik legperspektivikusabb fejlődési tendenciáját segíti áttekinteni.

Sonnevend Péter

Románia: az 1996. novemberi politikai váltás első száz napja

Maner, Hans-Christian: Rumänien nach den Novemberwahlen 1996 – die ersten 100 Tage der neuen Machthaber. = Südosteuropa-Mitteilungen, 37. Jg. 1997. 2. no.101-123. p.

Romániában az 1996. novemberi választások eredményeként történelmi jelentőségűnek tartható kormány- és hatalomváltás következett be. A leváltott kormánypárt (Szociális Demokrácia Pártja) vereségét már a júniusi helyhatósági választások előrevetítették. (A tanulmány részletesen szól a kormánykoalíció mind szemmel láthatóbb lebomlásáról, a magát újrjelöltető Iliescu elnök fáradt kampányáról, majd a számszerű választási eredményekről.) Az alternatív erőként fellépő Demokratikus Konvenció átfogó szociális és politikai reformprogramja, elszánt és céltudatos szereplése nem téveszthette el hatását a semmitmondó és válságba vezető Iliescu-rendszerrel megcsömörlött tömegekre, sem a Szociáldemokrata Unió pragmatikus programja vagy az RMDSZ-nek a nyílt partnerség jegyében álló, markáns fellépése. A pártcsoportok megmérkőzésénél kiélezettebb

volt az elnökjelöltek küzdelme: E. Constantinescu a Konvenció jelöltjeként csak a második fordulóban győzött a negatív kampányt folytató Iliescu ellenében. Mint az elemzések mindjárt a választások után kiemelték, a győztes Konvenció-szavazatok bázisa Erdély és a Bánát volt, de az Iliescu szekértáboraiként jellemzett túlsó régiók is jelentős részben odaszavaztak. A szavazatok statisztikai megoszlása sok mindent elárul az áthangolódás gyökereiről: az általános elégedetlenség talaján főként a munkásrétegek, az alkalmazottak, a friss diplomások húztak az új erőkhez.

A váltás *alapvető fordulat* jellege az elemzőket történelmi párhuzamkeresésre is vezette. Több „történelmi” választás között mindenekelőtt az 1928-ashoz hasonlították 1996 évit. Akkor ui. az 1918 utáni új kezdet (Nagy Románia) kiforratlan politikai struktúrájának nehezen várt letisztulását eredményezték a választások, akár most a felemás 1989-es rendszerváltását. (A Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt mint a Konvenció résztvevője tudatosan is rájátszott pártelődje egykori váltás-szólamaira.) 1996 választási eredményében sokan Románia tényleges rendszerváltását üdvözölték.

Mint ismeretes, a pozíciók minden fél számára kielégítő elosztása nehéz kompromisszumok árán jutott eredményre. A Parasztpárt jelölhette a miniszterelnököt, és a dinamikus, erdélyi V. Ciorbea személyével („östulkok” helyett) a koalíciós partnerek számára legkedvezőbb ajánlatot tette. A Parasztpárt még kilenc tárcát nyert, a Szociáldemokrata Unió hetet, a Liberális Szövetség ötöt, az RMDSZ pedig kettőt. Miután a 28 tagú kormány lette az esküt, az államtitkári és prefektusi posztok elosztása következett, mely még bonyolultabb feladatnak bizonyult; elég, ha az RMDSZ-nek eredetileg juttatott prefektusi helyek körüli, ismert bonyodalmakra gondolunk. A kormány egy rövid- és egy hosszú lejáratú program jegyében állt fel. A rövid lejáratú *szociális-gazdasági program* a válságkezelés (energia, mezőgazdaság), a szociális szféra teendőit szedte csokorba. A 2000. évig előretékintő *makro-stabilizációs program* az ország „emberi és anyagi tartalékainak” átfogó mozgósítását célozta meg (jogállamiság, piacgazdaság kiteljesítése, felkészülés az európai integrációra, a nemzeti középírték feltámasztása). A hosszú lejáratú program kidolgozásába bevonták a Nemzetközi Valutaalapot.

A „történelmi” győzelem neheze – a *belpolitikában* – persze csak ezután következett. Az új ellenzék részéről tisztogatásnak minősített személycserék és az intézményekben, a vállalatoknál produkáltak néhány olyan esetet, amihez hasonlót az új kormányerők ellenzéki korszakukban megbélyegeztek. („Ideiglenes” új vezető állítása a televízió élére és más esetek.) Konfrontálódott az új kormány a korrupcióellenes kampány lendületében is (ez a téma a választási, majd a kormányprogramban egyaránt nagy súllyal szerepelt): az egyes cégek – Dacia Felix, Caritas stb. – ellen folyamatba tett eljárásokat az ellenzék politikai kiindulású megtorlásnak igyekezett bélyegezni. Az elnök, akárcsak a kormányfő különben minden igyekezetével azon volt, hogy megnyerje az ellenzéknek az együttműködésnek ebben a témában (is) vagy például a szociális normatívák kimunkálásában, ami kiemelt pontja volt valamennyi ellenzéki párt kampányának. Az új parlament egy hetes „sztrájkot” is megért a legnagyobb ellenzéki párt kezdeményezéséből, amely ezzel kívánta demonstrálni, hogy (fogadalma szerint) nemcsak „konstruktív” ellenzék, de „erős” is.

A *gazdaságpolitikában* jelzésértékűnek számított, hogy Constantinescu elnök első külföldi útja éppen a „sokkterápia” bátor alkalmazásáról elhíresült Lengyelországba vezetett. A terápia „atyját”, L. Balceroviczt pedig fogadták Bukarestben. A Ciorbea-

kormány első intézkedései 1997 elején tulajdonképp már jelezték ezt az orientációt. (Drasztikus energiaáremelés, ami a többi szektort is áthatotta.) Követte ezt a „karcúságával” jellemezhető éves költségvetés. A miniszterelnök január végi „helyzetfeltárása” elrettentő képet tárt a társadalom elé a gazdaság állapotáról. Róla kiderült, hogy lényegesen súlyosabb az előző kormány által bevallottnál. (Az államháztartási deficit a korábban közölt háromszorososa.) Ciorbea ezután nyújtotta be *szanalási programját* és bejelentette a reform törvénycsomag előkészítését. A munkálatok a nemzetközi pénzügyi intézmények minden sürgetése ellenére eléggé elhúzódtak, de márciusban a parlament elé vitték a dokumentumot. Főbb pontjaiban a bankprivatizáció, a vámtarifa módosítása, az agrártámogatás, a külföldi tőke behívása szerepelt. Ekkor ütött ki a parlamenti „sztrájk”, miközben a csomagot kormánykörökből is kemény kritika érte. Mozgolódtak a szakszervezetek is. A széles társadalom, pontosabban a kormánykoalíciót választók bizalmát azonban kevésbé ingatta meg a csomag.

Az új kormány reformpolitikájának egyik legkényesebb szelete: a *kisebbségügy*. Az RMDSZ bevonása a koalícióba érzékeltette, hogy e területen is őszintén vállalt új kezdetről van szó. Szimbolikus üzenete volt már annak is, hogy egyik tárcaként az annak előtte Románia egész történetében soha nem volt Kisebbségi Minisztériumot ajánlották fel a magyaroknak. A magyar miniszterek parlamenti meghallgatása ugyanakkor nem volt zökkenőmentes, s nem folyhatott le éles felhangok nélkül. A koalíciós partnerek oldaláról megnyilvánuló ellenérzésektől függetlenül kormány- és elnöki szinten azonban bizalom és szolidaritás fogadta a kisebbségi koalíciós partnert. (Csak egy példa volt a marosvásárhelyi „merénylőként” elítélt Cseresznyés Pál részére az elnöki kegyelem megadása.) A konstruktivitás viszonyos volt: az RMDSZ is mérsékelt erővel lépett elő, s „a radikális hangokat, mint Tökés Lászlóé, – így a tanulmányíró – tudatosan marginalizálta”. A többség-kisebbség viszony normalizálódása, átmodellálása irányába mutatott március 15. zavartalan, mocskolódásoktól mentes megünneplésének lehetősége 1997-ben. Az eseményen innen és túl mind érzekelhetőbbé vált román oldalon a szélsőséges nacionalizmus térvesztése. (L.d. pl. a Funar-esetet.) Egyidejűleg felélénkültek a hivatalos és nem hivatalos kapcsolatok Budapesttel. A magyarokhoz való közeledés a német kisebbség még meglévő maradékának, egyben nyugati hátországának is szólt, még ha ebben nehéz is szétválasztani a féltudatos politikai számítást és az őszinte szándékot.

Az *euro-atlanti integráció* elsőrendű célja valamennyi román politikai erőnek. Ezzel összefüggésben a román külpolitika lendületes mozgásba kezdett. Románia sorolása a csatlakozás várományosai között nem lett ugyan jobb a kormányfordulat után sem, de mai vezetői tudják: e tekintetben a Románia-kép teljes megváltozására van szükség ahhoz, gy a csatlakozási elképzelés hármikor is komolyra fordulhasson, s e kép változása nem varázsütésre megy végbe, hanem teljes erőfeszítéssel kell munkálkodni rajta.

Komáromi Sándor

A jugoszláv puzzle tartós szétesése.

Samary, Catherine: *La réversible dislocation du puzzle yougoslave.* =
Le Monde Diplomatique, 45. vol. 1998. 532. no. 1., 10-11. p.

A rövid áttekintés abból az alkalomból fródott, hogy Athénban 1998. június 23-án a görög és a makedón külügyminiszter először találkozott a koszovói válság kirobbanása óta. Nyugtalanító mindkét fél számára a szerb fegyveresek bevonulása Koszovóba. Félő, hogy a konfliktus Makedóniára is áterjed, ahol a jelentős albán kisebbség önálló státust követel, valamint hogy menekülthullám árasztja el Albániát. Ismét napirendre kerül Bosznia-Hercegovina kétes egyensúlyi helyzete, mely Daytonban egyszer már nyugvópontra jutott. Úgy látszik, hogy a kilenc éve megkezdett szétagulódási folyamat, a nacionalista erők térnyerése, illetve a nemzetközi közösség tehetetlensége miatt megállíthatatlanul tart a volt Jugoszlávia területén.

Koszovóban szerb rendőrök gyilkos fellépésével robbant ki a válság. A háttérben a szerb nacionalista erők álltak. Montenegroban is a radikális Seselj pártja jutott kormányra.

A volt Jugoszlávia szétesési folyamatában bizonyára lezárult az a szakasz, melynek során a szerbek összeesküvést emlegettek, amit a Vatikán és Németország főzött ki (1990-1993). Az azonban már akkoriban is feltűnt, hogy a nemzetközi közösség kétséves és elégtelen módon lépett föl a béke megteremtésére. A II. világháború alatt csakúgy, mint a közelmúltban, megmutatkozott az etnikumok kölcsönös gyűlölködése a térségben. A politikusok mindkét esetben etnikai alapon nyugvó nemzetállamokat kívántak létrehozni. Mitől lettek ezek működőképesek az egyik és válságosak a másik esetben? A legszembeütőbb különbség, hogy a II. világháború alatt a kommunisták általános felszabadító harcot vezettek a külső ellenség, a német fasiszták ellen. A 90-es években pedig nem mutatkozott külső ellenség.

A faszizmus elleni multinacionális egység a föderatív terv mellett döntött: 1948-ban a Sztálinnal való szakítás, az önellátásra való tényleges berendezkedés, 1953-ban pedig a kollektivizálás felszámolása erősítette a szövetségi működést. Ilyen körülmények között sokan voltak büszkéek 'jugoszláv' voltakra, noha megőrizték szerb, horvát stb. identitásukat is. A növekedés a 70-es évek végéig tartott. A demokrácia kezdetleges formában működött: ún. 'hivatalos igazság' volt érvényben. Az egypártrendszer hozzájárult a helyi bürokrácia kiépüléséhez.

A szociális és etnikai feszültségek elnyomásáért egyrészt, a gazdaság decentralizációjáért másrészt drága árat kellett fizetni a 80-as években az egyes köztársaságokban. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem fikciója nem állta ki a próbát a demográfiai és termékstruktúra szempontjából egészen különböző köztársaságokban. A rendszer bukása főleg ezekre a tényekre vezethető vissza. A külső eladósodás, ami 1980-ra 20 milliárd dollár lett, csak fokozta a krízist. De az interetnikai gyűlölködésnek még nyoma sem volt. A koszovói albánokat a II. világháború alatti olasz fűzió kalandja után Belgrád alaposan elnyomta. A 60-as években hiába követelték 'nemzet' státust, Koszovónak pedig 'köztársaság' jogállást (a montenegrói példa nyomán). Az 1974-es alkotmány végül Koszovónak és Vajdaságnak kvázi 'köztársaság' státust biztosított: vétőjogot a föderatív rendszerben, politikai-kulturális intézményekkel, Koszovóban albán egyetemmel is megtévezve. E jogállást szüntette meg Milošević 1989-ben, s ezért tüntettek még a 90-es évek elején is Tito-képekkel a koszovóiak.

A három nemzetiségű Bosznia-Hercegovina és Makedónia nyelvi szabadságot élvezett korábban, ám a szlovén és horvát függetlenség kimondása tragikus dilemma elé állította őket a szerb nacionalista közegben. A volt Jugoszláviában nemcsak az ún. neokommunista nacionalizmus (Slobodan Milošević) kapott lábra, de ennek ellenkezője is, pl. Horvátországban (Franjo Tudjman). Éppen ezért a szerbek valódi ellenfele az a horvát Ante Marković volt, aki liberális jugoszláv nosztalgiát melengetve, fegyveres csapattal vonult be a független Szlovéniába (1991. június). A szlovén és horvát nacionalisták pedig mindenütt saját hatalmukat igyekeztek konszolidálni; nem kívántak többé a szegény albánokkal osztozkodni a javakban. (A csehek hasonló logika mentén bántak a szlovákokkal.) A horvátok pedig nem szóltak bele Belgrád albán-politikájába, hogy az, cserébe a horvátországi szerbek sorsát is belügynek tartsa.

Ante Marković nacionalizmustól rettegő politikája könnyűnek bizonyult a közvélemény mérlegén, amely a szolidaritáshoz, bizonyos protekcionizmushoz már hozzászokott. Ugyanakkor az EK-hoz való csatlakozás reménye és várható feltételeinek teljesítése szintén az önállósulás irányába hatott, egyszersmind az "idegenek" ellen is. Marković bukását a Nyugat gazdasági közömbössége is elősegítette. A multinacionális Jugoszlávia szétesése súlyos ellentmondások elé állította az emberi jogok kérdésében előljáró Nyugatot. S ahelyett, hogy az elmaradt térségeket megsegítette volna, hagyományos rokonszenv alapján a németek Szlovénia és Horvátország mellé álltak, a franciák pedig Szerbia mellé. Képtelenek voltak tehát következetesen kezelni a balkáni nemzetiségi konfliktust. Az önrendkező kérdés itt nem a számukra megszokott kolonialista közegben jelentkezett, s nem tudták eldönteni, hogy a nemzeti-etnikai értelemben vett népek, vagy az államok jogait ismerjék-e el. A kisebbségek ügyével nemigen tudtak mit kezdeni, hiszen ez Tito alatt jóval fejlettebb szinten működött, mint az EBESZ által kidolgozott, különböző nemzetközi normák.

A nagyhatalmak súlyos árat fizetnek tehát reálpolitikájukkal. Azt remélték, ha hagyják Horvátországot megszabadulni szerbeiktől, gátat vetnek a szerb nacionalizmus elé. Belgrád azonban másképp gondolta, s belügyként folytatja Koszovó és Bosznia-Hercegovina békétlen megosztását. Ehhez járulnak még a szabadjára hagyott háborús bűntettek és a nemzetiségi kérdések igazságtalan kezelése, illetve a fejlődés megtorpanásának krónikussá válása. Az EK láthatóan tanácstalan abban a kérdésben, hogyan közelítse egymáshoz a különböző életszínvonalon élő országokat, s hogy miféle egyéni és kollektív demokrácia segítségével tartson fenn egy soknemzetiségű térséget.

Kakasy Judit

Ukrajna nemzeti függetlensége mint történelmi kompromisszum eredménye

Wittkowsky, Andreas: Nationalstaatsbildung in der Ukraine. Die politische Ökonomie eines „historischen Kompromisses“. = Osteuropa, 48. vol. 1997. 6. no. 576-594. p.

Ukrajna politikai stabilitása a nemzeti függetlenség kikiáltása (1991) óta már jónéhány válságot megélt. De ezen nem kell csodálkozni: az ukrán – fiatal nemzet. Az „ezer éves” államiság vagy népiség mítosza talán erősíti az érzelmi kohéziót, ám a történetírás részéről számon tartott előzmények egy, az oroszokkal messzemenően közös „Rusz” körvonalait rajzolják. Hasonló a helyzet a kozák-idők fölemlgetése és mai

folklorisztikus nosztalgiaja körül. Az ukránság nemzetadata nem előbb, mint a múlt század derekán jelent meg, mégpedig kultúrnemzeti (*Kulturnation*) dimenzióban. A rá épülő szuverenitás létrejöttének az első világháború végén, Oroszország szétesésével lehetett volna meg az esélye, ha nem a szovjet alternatíva nyomul előtérbe. Szovjet-Ukrajna szovjet tagköztársasági státusa, az etnikai viszonyoktól részben függetlenül megjelölt hatáiraival, azért „hozomány” is volt, ami gyakorlati adottságként szállt át az új, független államra.

Ukrajna függetlenségének alapjául a „Ruch” által felvállalt ethnonemzeti elv mozgalom, a donyECKI-donbasszi, zömmel orosz nyelvű ipari régió és a nemzeti kommunista hangsúlyra váltó ukrán-szovjet nómenklatúra *történelmi kompromisszuma* szolgált. A nyelv tekintetében a nómenklatúra is kellőképpen vegyes összetételű. Mindazonáltal, a függetlenség kikiáltásának parlamenti előkészítésével a döntő lökés a függetlenség kivívásához éppen az ő érdeme. A csoport legfontosabb vezető személyiségét, L. Kravcsukot népszavazás emelte az államelnöki székbe. Az egykorú közvéleménykutatások szerint a lakosság túlnyomó többsége (közel 80%-a) gyakorlati-gazdasági megfontolásból szavazott igennel a függetlenségre, s csak húszegynéhány százalék nemzetudati megközelítésben. A függetlenség első éveit persze csalódást hoztak, éppen gazdaságilag. Szűk mederben, szervezetlenül haladtak a reformok, rövid idő alatt elhatalmasodott az infláció, zuhanásszerűen csökkent a termelés, esett a teljesítmény. A lakosság az állami szervezetek, a politikusok ügytelenségének tulajdonította a krízist, és egyáltalán nem honorálta, hogy a politikai vezetés most ráerősített a nemzeti demagógiára. Legkevésbé volt ennek sikere a gyakorlatilag orosz nyelvű Kelet-Ukrajnában, a Dnyepertől keletre. Ukrajna a legjobb úton haladt a létrejöttének alapját adó 1991-es konszenzus elvesztése felé. Az elemzők máris „két Ukrajnáról” kezdtek beszélni a Dnyeper két oldalán. 1994-ben politikai örségváltásra került sor. L. Kucsma elnök felgyorsította a reformokat (amiből persze nem következett azonnali javulás), új alkotmányt adott az országnak. De késlekedett az orosz nyelv egyenjogúsításával, s nevezetessé vált az orosz nyelvű tévéadó elleni hadjáratmal kapcsolatos botrány, ahol is egyébként csak az oda összpontosuló reklámbevételek átirányításáról volt szó.

Kelet-Ukrajna – a Donbassz – óriási tét az ukrán függetlenség szempontjából. Két körzetében (a donyECKIben és a luhanszkiiban, azaz a volt vorosilovgrádiban) élő jó 8 milliónyi lakosság zöme ipari foglalkozású, városi lakos. Tetemes részüket a leromlott, elavult technológiával dolgozó bányászat foglalkoztatja (ha foglalkoztatja). Az ukrán függetlenség gondolata megnyerte magának ezt a tömeget. Az akkoriban már jelentkező autonomista-szeparatista orientáció („Intyerdivizsenijje”-front, „Polgári Kongresszuspárt” stb.) még nem hatolt mélyre, viszont átmentődött a nemzeti Ukrajnába is. (Formációikról és programjaikról a tanulmány érdekes részletekkel szolgál.) 1992-re újjászerveződtek a kommunisták is, jelszavaik sorában a többi között a Szovjetunió visszaállításának gondolatával. A régi „szövetség” vágya, más színekben, az előbbieneknél is kísért. A regionális erők az 1994-es helyhatósági választásokon sem értek célt komolyabban: általában a független jelöltek kerültek előtérbe. Közülük való a nemzetközileg ismertté vált V. Scserban, aki a DonyECKI kerület kormányzója lett. Személyében a gorbacsovi évek menedzser-típusa („új gazdasági elit”) került a látómezőbe. Scserban utóbb a szabad piacgazdaságért síkraszállt, egyszersmind a munkaadó-munkavállaló közötti érdekegyeztetést is szem előtt tartó Liberális Párt ill. Liberális Munkapárt elnökeként erős szavú parlamenti frakciót formált. A Scserban-féle párt úgy volt a kormány ellenzéke, hogy száz százalékig a nemzeti Ukrajna talaján állt. A pártelnök azután gazdasági-hatalmi harc áldozata lett: egyik földije az „új elitből”, a

dnepropetrovszki P. Lazarenko mint a független Ukrajna 6. miniszterelnöke állította féltre.

Nem kevésbé sajátos és problematikus régiója Ukrajnának: a *Krím*, az SZKP „ajándéka” az akkori tagköztársaságnak (1954). A korábban orosz köztársasági autonóm területként besorolt, zömmel orosz lakosú és visszatérő tatárjait fogadó félsziget ösztönzövel öröksége most is kedves, egyszersmind kényes ráadásként hullt az új Ukrajna ölébe. Még a függetlenség kikiáltása előtt megtartott regionális népszavazáson a lakosok 93 %-a az autonómia-hagyomány megújítására voksolt – ukrán keretek között, amit az akkori kijevi adminisztráció el is fogadott. Az ukrán függetlenség kikiáltása a Krím-ben ugyanakkor nem aratott osztatlan sikert, s a krími regionális vezetés nemsokára saját „függetlenségi” nyilatkozattal próbálkozott. Ebben azután mégis belekerült: „ukrán nemzeti keretek között”. A kiválás gondolatát az egyes erők, csoportok sokféle motivációból dédelgették és támogatták, csak egyike volt közülük az orosz szimpátia. Csakhamar Oroszország oldaláról is megjelent az érdeklődés, az 1954-es átengedés revízióterve. Jó alkalom volt erre a fekete-tengeri flotta, a kikötőhasználat orosz-ukrán felosztását, valamint Szevasztopol hovatartozását illető tárgyalások megkezdése (1992). Krím 1994-ben azután „elnököt” választott Jurij Meskov, az Oroszország felé tájékozódó „Krím-Köztársaság Párt” vezetője személyében, aki azután a miniszterelnöki székbe is beült, helyettesének pedig a volt orosz gazdasági minisztert, J. Saburovot tette meg, aki nagyszabású gazdasági-pénzügyi és privatizációs programba fogott. A Meskov-éra a kettős hatalom ideje volt: a nemzeti-ukrán folytonosság (melyet az egyidejűleg zajlott parlamenti választások megerősítettek, s így Meskov felhívása a választási bojkottra nem ért célt) és az elszakadásért fáradozó elnöké. Kijev elérkezettnek látta az időt, hogy erővel szerezzen érvényt hatalmának. A maffia-stílusú politikai vezetés keze alatt addigra megindult a krími értékek (a „krími kalács”) kiárusítása (a klientúrának, ill. sok tekintetben Moszkvának), s teret hódított a véres gengszterkedés. Az „új gazdasági elit” tetemes része nem vállalt közösséget ezzel a fejlődéssel. Kucsma elnök különmegbízottat küldött a helyzet rendezésére. 1995 tavaszára, a rend a felszínen úgy-ahogy helyreállt. (A tanulmány a teljes eseménysor rövid összefoglalását adja.) Valódi stabilizálódásról azonban azóta sem igen lehet beszélni. Az élesen egymásnak feszülő érdekek és szándékok a felszín alatt hatnak tovább. Ennek biztos nyomjelzője: az erőszakcselekmények folytatódása. Ezekhez társul a piaci maffiák folyamatos mérkőzése is, amelyben úgyszintén érintettek a vég nélkül visszaköltöző, de szilárd letelepülésüket illetően nem támogatott *tatár csoportok*. (Számuk 1995-ben elérte a 300 ezret.) A Krím Ukrajna egyetlen olyan instabil övezete, ahol a nemzetközi közösség érdekelte a békéltető beavatkozásban.

Mint a krími példa nagyon is világosan aláhúzza, a független Ukrajna léte, melynek megszületése a gazdasági alapú történelmi kompromisszum eredménye volt, a gazdasági konszolidáción áll vagy bukik.

Komáromi Sándor

Makedónia jövője az etnikai viszályok tükrében

Perry, Duncan: Destiny on Hold: Macedonia and the dangers of Ethnic Discord. = Current History, 97. vol. 1998. 617. no. 119-126. p.

Makedónia területéért a múlt század óta vita folyik a szomszédos görög, bolgár és szerb állam között. Jelen évtizedünk azonban a hideg okoskodásé: jobb egy nemzetközi megfigyelők által biztosított kis országot ütközőzónaként beiktatni a különféle balkáni nacionalizmusok közé... Makedónia ezért tartja magát a mai napig, noha az etnikai konfliktusok kirobbanása állandóan fenyegeti.

A helyzetet nem könnyítette, hogy a makedón alkotmány földrajzi kitekintéssel támogatta az észak-görög határon túli, makedón identitású népesség érdekeit. S mivel Athén többszöri – a történelmi múltra hivatkozó – kérését e kitétel visszavonására a kormány figyelmen kívül hagyta, 1992 óta az elszigetelés változatos formái sújtották a fiatal államot (pl. gazdasági embargó az Égei-tenger irányába). Végül az ENSZ áthidaló megoldást talált, s 1993-ban, jelzésképpen átmeneti elnevezéssel ('Makedónia volt Jugoszláv Köztársaság'), tagjai közé sorolta a kis balkáni államot. Ezzel megtört a jég, s több nyugati hatalom is hivatalosan elismerte létét. Igaz Makedónia eközben kemény próbát állt ki, hiszen a görög embargóval egyidejűleg lemondott az örökölt jugoszláv gazdasági piacról is. 1995-ben még zászlaját is hajlandó volt megváltoztatni, s a sérelmezett bekezdést az alkotmányból kiiktatni. Görögország válaszképpen fölordotta az embargót és nagy beruházásokba kezdett szomszédjánál.

Makedónia 2 millió lakosú, több etnikumú ország. Etnikumaira jellemző, hogy saját kultúrájukat őrzik; így a domináns népesség, a makedón szláv és alapvetően ortodox vallású. A második legnagyobb etnikum, az albán nem szláv, és alapvetően muzulmán. Ez utóbbiak szellemi hazájuknak igazából a jelenlegi Jugoszláviához tartozó Koszovót érzik, s vele, valamint a görögországi albánokkal kívánnának közös területi autonómiára lépni.

A makedón kormány egyetlen politikailag erős pártra épül. Aggasztó, hogy gazdaságukat nem képesek menedzselni. Az európaihoz viszonyítva itt a legnagyobb a munkanélküliség: 30%-os, s ráadásul a nem foglalkoztatottak fele albán etnikumú. Az albán diaszpóra a második gazdaságot építi, többségében sosem kapcsolódott be az állami terhek hordozásába.

A független Makedónia megalakulását követően, 1991-ben a lakosság csaknem egynegyedét kitevő albánok 'nemzetiségi' státust kaptak az alkotmányban. Az albán diaszpóra azonban ennél jóval többre vágyott: az 'államalkotó nemzetiségi' státusára, az albán hivatalos nyelvvé tételére, s az albán zászló használatára. Távolilag pedig ún. 'etnikai kantonokba' akar tömörülni. Ezen célok érdekében – a makedón elutasítást követően – etnikai bázisú politikai pártokat szerveztek, a Minden Albánok Hadserege titokban működő szervezete révén beszivárogtak a kormányba, s ezzel egyidejűleg a Koszovói Felszabadító Hadsereg különféle félelemkeltő terrorcselekményeket hajtott végre.

A makedón lakosság állítja, hogy az ország lakói valamennyien makedónok, s nincs szükség második államnyelv beiktatására, még kevésbé egy párhuzamosan kifejlesztett zászlóra. Hivatalos forrás szerint az albán nyelvű közoktatásban résztvevők saját maguk nem szándékoznak albán nyelven felsőfokú tanulmányokat folytatni. Az albán etnikum az iménti állítás cáfolataként 1995-ben illegálisan egyetemet hozott létre Tetovóban, s ezzel reménykedni kezdett esetleges közeli változásokban. A makedón diákok viszont

az utcára vonultak, amikor 1997-ben a Pedagógiai Egyetemen az állam engedélyt adott albán tanárok képzésére. A makedón ortodox egyház pedig kötelezővé kívánja tenni az iskolai hittantánítást.

Talán gyorsabban megoldódnának a problémák, ha az ország nem lenne gazdaságilag romhalmaz. A lakosság ugyan megelégedte a korrupciót, de zömmel még az 1992-ben színre lépett Makedóniai Szociáldemokrata Unió pártját, élén Branko Crvenkovski miniszterelnökkel preferálja. A megerősödőben lévő ellenzéki szerveződések közül a Makedón Forradalmi Szervezet-Makedón Nemzeti Egység Demokratikus Pártja (Ljubco Georgievski), valamint a Liberál-Demokrata Párt (Stoyan Andov, Petar Gosev) a legfontosabb.

Kezdetben a kormánypárt jól ápolta az Albánok Demokratikus Felvirágzás Pártjához (Abdurahman Aliti) fűződő kapcsolatait, de a választásokra tömegestül vesztette el albán szavazóit. Az egyre radikálisabb albán pártok, (pl. a PDP-A – Arben Xaferi, Menduh Thaci) végső soron Nagy Albánia létrehozásáért küzdenek. (Az 1997 májusában a gostivari városházára albán és török lobogót tűzők közül két albánt halálosan megsebesítettek.) Az is tény, hogy Koszovó ürügyén Jugoszlávia destabilizációs politikát folytat a lakosságzámban jóval jelentéktlenebb Makedónia ellen. Koszovó tehát a mérleg nyelve, s tőle függ a fiatal makedón demokrácia függetlensége.

Albánia szerepe nem világos a makedón elszakadás kérdésében. Hivatalosan nem kívánja kiterjeszteni határait. Görög- és Törökország sem szándékozik további területdarabolásokban közreműködni, bár ebben a kérdésben valóban kockázatos jóslatokba bocsátkozni.

A makedón belügyminiszter szerint jelentős albán fegyverkészlet rejtőzik az országban. Az elmúlt negyven évben viszonylagos gazdasági-politikai szabadságot élvező makedóniai albánok egy része viszont attól tart, hogy túlzott követeléseikkel az albán nép az afganisztáni kurdekéhoz hasonló sorsra jut. Lenne tehát még megbeszélni való részlet az albániai, makedóniai és koszovói albánok között.

Ma ugyanis nem kétséges, hogy esetleges szakadás esetén Makedónia Belgráddal fordulna segítségért. Talán egy föderatív szervezésű Makedónia a jelenlegi határok között lenne a kivezető megoldás a fokozatosan kiterjedő válságra. Ehhez elsődlegesen a két etnikum gazdasági és politikai együttműködését, a közös tehervállalást kellene kimunkálni.

Kakasy Judit

Skócia nyugodt forradalma

*Schlesinger, Philip: L'Ecosse fait sa révolution tranquille. =
Le Monde Diplomatique, 45. vol. 1998. 529. no. 11. p.*

Skócia igyekszik mielőbb elhagyni a brit anyaölet, hogy elfoglalja helyét az európai autonóm nemzetek sorában. Csaknem 300 év függőség után a Scotland Act széles körű jogokat ruházna a Skót Parlamentre, amennyiben a brit Alsóház is úgy akarja. A törvényhozási választások 1999-ben lennének, s ha Skócia az Egyesült Királyságon belül marad is, ez mindenképpen nagy előrelépést jelent majd a függetlenség felé.

Az egész kérdés tulajdonképpen Tony Blair munkáspárti kormányával került ismét napirendre, hiszen a konzervatívok elszánt ellenzői voltak a skót önállóságnak. A „New

Labour” számos alkotmányos újjátással kívánja modernizálni a közeletet, így a Skót és a Walesi Gyűlés megteremtésével, az információs szabadságon, valamint az Európai Emberi Jogi Konvenció integrálásán alapuló új törvényhozás szorgalmazásával, valamint a Lordok Házában honos, örökölhető méltóságok eltörlésével.

A tervezett skótéval ellentétben a Walesi Gyűlés nem rendelkezik majd semmiféle törvényhozó hatalommal. Az 1999-ben választandó Skót Parlament tehát egyedül kell, hogy ellensúlyozza a Westminstert: a mintegy 5,1 millió skót nemzeti érzéseit erősítve.

Az 1707-es egyezmény óta Skócia őrzi jogi, oktatási és vallási berendezkedését. 1886 óta pedig a Scottish Office-nak köszönhetően jelentős területi, politikai és adminisztratív jogosítványokkal is rendelkezik, melyeket végső soron az Alsóháznak számot adó, a skót ügyekért felelős államtitkár felügyel. A skótokra kettős identitás jellemző: a skót nemzetiség és a brit állampolgárság együttese, de – úgy hírlík – a skót jelleg erősebb a britnél.

Az 1997. júliusi előterjesztés nyomán, november 11-én referendumot tartottak a Skót Parlament létrehozásáról, no meg a szokásos adóemelésről. Mivel a konzervatívok a '97 májusi választásokon elveszítették minden skót stallumot, nem tudtak ellenállást kifejezni a még mindig Londonban megszülető döntésekkel szemben. A változásokat sürgető koalícióra a Labour, a Liberális Demokrata Párt és a Skót Nemzeti Párt lépett. Mindenki szavazhatott nemzetiségre való tekintet nélkül, kivéve a Skócián kívül élő skótokat.

A választásra jogosultak 60,4%-a jelent meg az urnáknál, közülük 74,3% igenelte a Skót Parlament létrehozását, 63,5% pedig a bizonyos fokú pénzügyi autonómiát. A skót alkotmányos Konvenció hosszas erőfeszítésének győzelme az örökség *Fehér könyve – a Skót Parlament*, melynek érdemi szerzője Donald Dewar, a skót ügyekért felelős államtitkár. A Konvenció eredetileg az Egyesült Királyság keretein belül képzelte el a skót autonómiát. A Konvenció munkájában azonban értelemszerűen nem vett részt a Skót Nemzeti Párt, s a konzervatívok sem.

A Konvenció a skót nemzetnek a status quo-val szembeni ellenállását hangoztatja; a népfeltség elvét a Koronával és a Brit Parlamenttel szemben; s egyáltalán, a skót alkotmányos gondolkozásnak a britektől eltérő vonásait. Érveit alátámasztandó utal az EK-n belül divatos szubszidiaritás elvére. A felvilágosult skót hagyomány éppúgy szerepel érveikben, mint a polgári ellenállás kelet-európai pozitív példái. A jelentős helyi rádió- és tv-csatornákat mind megnyerték eszméik népszerűsítésére. Nyolc év alatt széles körű konszenzust sikerült kialakítaniuk és fenntartaniuk.

Ennek az igyekezetnek a terméke a már említett *Fehér könyv*, valamint a Scotland Bill c. történelmi dokumentum. Skóciában az örökség egyébként azt jelenti, hogy minden téren – leszámítva a Westminsterre tartozó ügyeket – törvényhozó lehetőségük van, úm. az egészségügy, oktatás, helyi kormányzás, gazdasági fejlesztés, szállítás, környezetvédelem, mezőgazdaság, halászat, erdők, sport, kultúra, regionális ügyek terén. A parlamentnek most jogában áll majd összesen 3%-kal változtatni a jövedelemadón is. A testületnek 129 tagja lesz, közülük 73-at többségi alapon választanak meg egy lépcsőben, a Westminsterben jelenleg képviselt választókörzetek keretein belül. További 56 képviselő arányosan kerülhet be a pártlistákról.

Addig is, amíg a Scotland Billt elfogadja a Westminster, új politikai jelszótól hangos az angol-skót határvidék, nevezetesen az „elérhetőség”-től. Ez a Brit Parlamentével némiképp ellentétes gyakorlatot hirdet: lényegében a nyílt konfrontációtól eltérően a hangsúlyt a konszenzusos megoldásokra helyezi. A fő változtatás azonban a médiához való viszonyban fogalmazódik meg: az új, digitális technológiák révén nagyobb átláthatóságot, a közönség közvetlenebb részvételét ígérik a parlamentben. Máris sok be-

fektető jelentkezik a parlamenti ülések közvetítésére, s folyik az edinburgh-i médiabirodalom kiépítése. A British Telecom pl. máris közvetlen, elektronikus kapcsolatot létesített a honatyák számára, hogy bárhonnán részt vehessenek a gyűlés munkájában.

Tony Blair számára Skócia jó ürügy az Egyesült Királyságról kialakult, kissé poros kép elevebbé tételére. Egyfajta fogyasztói nacionalizmus jegyében folyik a kampány, mely nem feltétlenül az önállóságot reklámozza, inkább az üzleti lehetőséget ragadja meg, hogy a hagyományos skót kék színt, illetve a terület nevét minden lehetséges helyen feltüntesse.

A skót örökség most a brit centralista politika lélekarangját húzza. Az angolok máris elismerték az „aszimmetrikus kormányzás” nehézségeit, azonban a skót függetlenség ügye ezzel még koránt sincs lejátszva.

Kakasy Judit

A török külpolitika meghatározói a fekete-tengeri régióban és Közép-Ázsiában

Gumpel, Werner: Determinanten der türkischen Außenpolitik in der Schwarzmeerregion und in Mittelasien. = Südosteuropa Mitteilungen., 38. Jg. 1998. 1. no. 23-32. p.

A kommunista rendszerek, valamint a Szovjetunió mint államképződmény felbomlásával alapvetően változott Törökország helyzete. Megszűnt az északi, észak-nyugati határainál jelentkező politikai fenyegetettség, ehelyett hirtelen hat új, független állammal találta magát szembe, tele új lehetőségekkel és új típusú problémákkal. A Kaukázustól Közép-Ázsiáig létrejött ex-szovjet szuverenitásokkal több-kevesebb részben türk identitású államok egész sora lépett a porondra, az új korszak első mámorában Törökország részéről a „testvériség” apoteózisát váltva ki, ami gyakorlati téren az új államok szempontjából végül nem sokat kamatozott. Ugyanebben az időszakban az ország keleti, déli környezetében is történt egy és más (kurdkérdés új fázisa, öbölháború, Irak és Irán-elleni embargó stb.), úgyhogy figyelmét meglehetősen sok felé kell megosztania. NATO-feladatai lényegében déli-délkeleti irányba toldták át. Törökország felfokozott külpolitikai ambíciókkal reagál a megváltozott helyzetre, minden irányban nyit, tájékozódik, míg az euro-atlanti kapcsolatok nem élvezik már a régi prioritást. Bevallott - be nem vallott törekvése: *regionális hatalmi státus* kivívása - orvosságul tartós belpolitikai kríziseiért vagy azok kompenzációjaként.

Az 1945 óta 58. kormányát „fogyasztó” török állam legnehezebb terhei jelenleg: a kurdokkal kialakult és állandósult fegyveres konfrontáció (határokon túllépő kihatásaiban két- és többoldalú konfliktushelyzeteket is teremtve), valamint a 80%-os inflációs ráta. Biztonsági és gazdasági szempontból egyformán érdeke az új környezet felmérése és kikapasztalása – a külső veszélyforrások (orosz, szír, iraki sakkhúzások) semlegesítése, a produktív együttműködési alkalmak megragadása érdekében. Eszerint alakul a külpolitikai doktrína: erősítse saját pozícióit, de maga ne legyen csendháborító a régióban, tartson egysúlyt az euro-atlanti és a regionális politika között. Kiszélesedő aktivitása során több gazdasági együttműködési kezdeményezés résztvevője, elindítója. Ilyen, a Romániától Oroszországon át Örményorszáig 11 államot egybefogó *Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés* (1992), vagy a talán nagyobb jelentőségű *Economic Cooperation Organization (ECO)*, amely az eredeti iráni-pakisztáni-török társulást

utóbb kibővítette az öt volt szovjet-közép-ázsiai köztársasággal. Törökország 1997-ben nagy meglepetést keltett a Moszkvával kötött együttműködési szerződéssel (földgázszállításra, csőfektetésre a tengerfenéken, a befektetések kölcsönös kedvezményezésére stb.), és „ki is kapott miatta” Luxemburgban. Az ügy később elsimult, de több más összefüggésben mégis problematikusnak alakul viszonya Európával. Ez igen sajnálatos, mind Európa, mind Törökország szempontjából. A török állam nem térhet le az európai politika útjáról mint főirányról, hiszen egy napon Románia vagy Bulgária is – két új egyedi partner – ott lesz Európában, ott lesz a NATO-ban. Éppen így Európa sem fordíthat hátat Törökországnak. Törökország az Európa és Ázsia között összekötő híd szerepének betöltésére s e hídszerep legmagasabb szintű beteljesítésére hivatott.

Komáromi Sándor

A kurd konfliktus török és amerikai metszete

Beriker-Atiyas, Nimet: The Kurdish Conflict in Turkey: Issues, Parties and Prospects. = Security Dialogue 28. vol. 1997. 4. no. 439-452. p.

Gürbey, Gülistan: Wandel in der Kudenpolitik? Die Türkei zwischen Dogma und Liberalisierung. = Internationale Politik 53. B. 1. H. 39-44. p.

Münzing, Ekkehard: Die Kurdenpolitik der USA nach dem zweiten Golfkrieg. = Zeitschrift für Politik 44. B. 4. H. 469-487. p.

A közel-keleti konfliktusok egyik fontos szereplője a kurd kisebbség, legyen szó akár Irakról vagy Törökországról. Kevésbé közismert ugyanakkor, hogy itt egy meglehetősen népes etnikumról – egyes óvatos becslések 20 millióról, mások akár 30 millióról is beszélnek – van szó. A török irodalom összeomlása, az új államhatárok meghúzása után a többségükben szunnita mohamedán kurdok a fenti két államon kívül Iránban, Szíriában és a Szovjetunió kaukázusi köztársaságaiban „találták magukat”. Az elmúlt két-három évtized közel-keleti történéseiben a nagypolitika határmezsgyéjén mindig ott voltak a kurdok. Elég talán egy példa: az 1973-as izraeli-arab háborúba Irak azért sem tudott hadosztályokat indítani, mert a (háttérből a kissingeri kombinációk, s természetesen az izraeliek által is támogatott) kurdok okozta, belső veszély ezt Irak számára legálább is kockázatosá tette volna.

E példa alkalmas arra, hogy kristálytisztán megjelenítse a kurdok tragédiájának világpolitikai vonulatát is: a kurdok mindenkor jól jönnek eszközként a bonyolult közel-keleti konfliktusok elsőszerű tényezői számára, ami azt is jelenti, hogy a nagyhatalmi érdektelenség ugyanolyan józan (cinikus?) számítással áldozatul veti oda a mindenkori regionális szereplők leszámolási törekvéseihez, ha a „mór megtette kötelességét”, avagy a kurd ambíciók és akciók túllépik a nagyok játékában nekik leosztott mozgáskört. Az indoeurópai, a perzsával közeli rokonságban álló nyelvet beszélő kurdoznak még soha nem adatott meg az önálló államiság. Függetlenségi próbálkozásait leverték a törökök az első világháború idején, az irakiak a hetvenes években, s Irán az 1979-es forradalmat követően. Irak, Irán, Szíria és Törökország sok kérdésben egymás riválisai, ám a kurd probléma megítélésében és lefojtásában – azaz: kurd állam pedig ne legyen! – nem csupán egyetértenek, de láthatóan együttműködni is készek.

Legközvetlenebbül mégis a török és iraki fejlemények befolyásolják a kurdok sorsát. Előbbiket foglalják össze ankarai és berlini szerzőink, utóbbiak tekintetében – az 1991-es drámai események amerikai „kezelését” ismertetve – Münzing írása igazít el.

Az utóbbi évtizedben a kurd probléma olyan méreteket öltött, hogy a korábbihoz viszonyítva egyértelműen nemzetközi súlyú kérdéssé vált. Nem csupán a tömegkommunikációban megjelenő brutális népiirtások okán, hanem a mind növekvő, már milliós nagyságrendű menekültáradat következtében is. Beriket-Atiyas a török állam területén 20 ezer halottat, háromezer település lerombolását, három millió ember elmenekülését említi. A költségek pedig már csillagászatiak: az állam éves kiadásai szerinte elérik a 8 milliárd dollárt, míg a kurd felkelőké – a kommunista irányzatú, szíriai befolyás alatt tevékenykedő Kurd Munkaspárt (PKK) – a 3 milliárdot. Ráadásul utóbbi forrása jelentős mértékben a kábítószer kereskedelemből származik, állítja Beriket-Atiyas. Az iráni-iraki- szíriai-török határtérségben a kurdok mindenesetre jó kétharmados arányt képviselnek a lakosság körében, így ez az egyébként ritka népsűrűségű vidék sok szempontból stratégiai jelentőségű övezetnek számít.

Az elhúzódó válság komolyan veszélyezteti a török rendőrséget (korrupció stb.) illetve katonaságot. Utóbbi körében az amerikaiak által „vietnami szindrómának” nevezett tünetcsoport legalább minden negyedik katonánál fellép.

A fent említett hatalmas kiadások aláássák a kormány teljesítőképességét. Az éves költségvetés kiadási oldalának mintegy harmada a konfliktussal kapcsolatos, következménye pedig az állam hatalmas mértékű eladósodása, meg a 80 % körüli infláció. A szociális háló korábban sem volt túl fejlett Törökországban, most pedig egyre jobban szakadozik. Emelkedik a munkanélküliek száma. A veszélyes régiókból menekül, ki merre lát, s ez csak tetézi az állam gondjait.

A konfliktus közvetlen kihatással van a török demokrácia állapotára. Nem csupán arról van szó, hogy az erószak mindenütt jelen van, illetve a láthatatlan korrupció aláássza az állami intézmények iránti bizalmat, hanem arról is, hogy az alkotmányban meglévő, a gondolatszabadságot korlátozó cikkelyt ilyen helyzetben nem sikerült eltörölni. Az emberjogi helyzet visszasságaira számos civil szervezet hívja fel a figyelmet, s ez – tetéztve a ciprusi kérdéssel – egyértelműen gátja az ország Európai Unióba való felvételének.

Ezzel elérkezünk a kurd konfliktus nemzetközi szintjéhez török aspektusban is. Hiszen a török külpolitika egyre inkább e konfliktus foglyává, más szóval igen egysíkúvá válik. A szomszédos államokhoz fűződő kapcsolatok és szerződések kiinduló pontja ugyanis mindig az, támogatja-e és mennyire az adott ország a PKK-t. De még a török-szír vízmegosztási kérdést is színezi a kurd konfliktus állapota, a PKK szíriai támogatása. Gyakran vádolják török források Oroszországot, Görögországot és Örményországot is a kurdok támogatásával. Kihat a kérdés a török kisebbség görögországi és bulgáriai kezelésére is.

Ha e kérdés ennyire átjárja a török valóságot, akkor érdemes differenciáltan megvizsgálni az egyes tényezők szerepvállalását. A fegyveres erők egyértelműen úgy fogják fel a konfliktust, hogy nekik az ország integritását, egységét kell biztosítaniuk, ahogy ez az 1919-1923. közti függetlenségi háborúban történt. A közel másfél évtizedes PKK-elleni harc nézetük szerint csak fegyveres győzelemmel végződhet, semmiféle békés megoldás törvénytelen lenne, ahogy a kurd nyelv bármiféle elismerése is alkotmányellenesnek minősítendő. Ha viszont az alkotmányban jogokat kapnának, az fokozatos újabb jogok követeléséhez vezetne részükről, hogy végül az elszakadásba torkolljon. A katonaság gazdasági eszközökkel szeretné fellendíteni a konfliktusos régiót, hogy ezáltal a fokozódó jólét mentén stabilizálódjon.

Szulejmán Demirel miniszterelnök egyik 1991-es beszédében elismerte a „kurd realitást”, ám már 1993-ban minden kulturális-nyelvi engedményt úgy minősített, hogy az csak a terroristák malmára hajtáná a vizet. Amikor 1994-ben köztársasági elnök lett,

eleinte úgy nyilatkozott, hogy a török állam lépéseket tehet a nemzetállamiságtól az emberi jogokon alapuló állam felé, ám 1996-tól mereven elutasított minden kapcsolatot a PKK-val. A pártok körében nagy változatosság tapasztalható a konfliktus lényegét illetően. A szélsőjobboldali MHP szerint egyszerűen kívülről (görög, örmény, szír stb.) táplált tűzfészekről van szó, ha a külső erők abbahagyják e mesterkedéseiket, a kurd kérdés azonnal lekerül a napirendről, minthogy nincs is külön kurd etnikum. A Jólét Párt (RP) a vallási egységet hangsúlyozza, más szóval a muszlim testvériséget, következőképp rasszista megközelítésnek minősíti az etnikum fontosságának hangsúlyozását. A balközép DSP a feudális maradványok mielőbbi felszámolására helyezi a hangsúlyt, miközben a konfliktus sújtotta régióban a hadsereg fokozott szerepvállalását sürgeti. A baloldali IP szerint az egész kérdés, annak kieleződése az amerikai imperializmus javát szolgálja, ezért a legfontosabb a velük való szembenállás lehet. Egyedül a török gyáriparosok és üzletemberek befolyásos egyesülete, a TUSIAD hangsúlyozza a terrorizmus és a jogos kisebbségi követelések közti különbségtétel fontosságát, s nem zárkózik el a kurd identitás elismerésétől.

Az utóbbi években néhány fontos közvetítési kísérletre került sor a szembenálló felek közt. Ennek török oldalról előfeltétele, hogy legalább elviekben képesek legyenek a kurd identitás valóságának elismerésére. Erre vonatkozóan az első kísérlet Turgut Özal – a későbbi miniszterelnök és államelnök – nevéhez fűződik, aki 1989-ben az „olvasztótégely” török változatának érvényesítését sürgette (halála előtt egyszer bealotta, hogy egyik nagyanyja kurd asszony volt). Az első közvetlen közeledési kísérlet főszereplői Erbakan miniszterelnök (1996 júniusában lépett hivatalba) és az emigráns kurd parlament végrehajtó bizottságának elnöke, Nacar volt. Erbakan megbízottja, Erbas többször találkozott Nacarral, s maga eljutott odáig, hogy pártbeli társainak javasoljon néhány rugalmas döntést (kurd politikai foglyok szabadon bocsátását, az elemi iskolákban a kurd nyelv engedélyezését stb.). E szerény próbálkozások nem cáfolják, inkább alátámasztják azt a megállapítást, hogy a török politikai elit még korántsem kész a kurd konfliktus megoldásának intenzív keresésére. Az iraki háború és a közvetlenül utána következő események csak még jobban megmerevítették ezt a helyzetet.

Az iraki elleni amerikai csapás 100 óráig tartott. 1991. február 27-én éjjelkor Bush elnök kiadta a parancsot a harci cselekmények beszüntetésére. Az iraki hadsereget sikerült kiűzni a kuvaiti területről, s ráadásul Irak területének mintegy 15%-a is a szövetséges haderő ellenőrzése alá került. Irak hadereje komoly veszteségeket szenvedett: becslések szerint létszámának 10%-a, vagyis 100 ezer ember esett el, az életben maradtak oly mértékig demoralizálódtak, hogy feltételezések szerint jó ideig nem lehettek képesek komolyabb hadműveletre.

Február 28-án felkelés tört ki Szaddam Husszein rendszere ellen a déli országrészben, Basra közvetlen közelében. Meglepő módon előbb a szunniták kezdték, azután terjedt át a tűz a siiták által lakott vidékekre. Az első felkelő csoportok a katonák közül kerültek ki. Amikor a kormányzat északról reguláris csapatokat vezényelt a felkelés körzetébe, átterjedt a lázadás az északi, kurdok lakta régióra is. A spontán kurd lázadás március 20-ra az összes ottani városban credményes volt. Erős volt a remény, hogy most végre a meggyengülő diktátor országából kiszakadhat egy független Kurdisztán. Azonban ez nem csupán Irak érdekével ellenkezett, hanem csaknem ennyire az USA-éval is, akik mögött e tekintetben fel kell ismerni az izraeli aspirációkat is. Sem Amerika, sem Izrael nem kívánta, hogy Irak meggyengüljön vagy széthulljon, ugyanis akkor a keletkező vákuumot Irán vagy Szíria tölthetné be, s ezáltal a regionális egyensúly jelentősen felbomlana.

Szaddam seregei azonban nem estek szét. A kormányhű csapatok szinte napok alatt szétzúzták a déli lázadást, minek következtében menekültek tízezrei igyekeztek az amerikai zónába meg a szomszédos Iránba. Lehetek volna többen is, ha a kormánycsapatok nem zárták volna körül szinte hermetikusan az ostromlott városokat, ahol így a lakosság bennszorult. A déli sikerek után a diktátor gárdája az északi kurdokra csapott le, brutálisan irtva többek között helikopterről is a lázadókat. Az amerikaiak uralták ugyan Irak egész légtérét is, de szlogen szerű elvük („you fly, you die”, azaz: aki felszáll, halálfia) a gyakorlatban nem terjedt ki a helikopterekre. Innen már százezer számra indultak menekültek (800 ezer Iránba, 1,5 millió Törökországba).

Az amerikai adminisztrációt előbb meglepte a lázadás és a kurd felkelés, ami azzal magyarázható, hogy semmi kapcsolatuk nem volt ezekkel az erőkkal, utána pedig lázasan keresték az elfogadható megoldásokat. A kuwaiti hadművelet végén Bush elnök támogatottsága meghaladta a 90%-ot, az iraki polgárháború eseményei azonban ezt jelentősen csökkentették. Ráadásul a megkérdéztet amerikaiaknak mintegy a fele úgy vélekedett, hogy szárazföldi csapatokkal kellene támogatni a felkelőket. A média közvetítette a menekültek végtelen kiszolgáltatottságát, s ez hatott a maga módján a kormányzati gondolkodásra is. Másfelől a török szövetséges is mindent inkább kívánt, mint ekkora kurd menekültáradatot. Felmerült az újabb ütközőzóna létesítése, ezúttal északon, az iraki-török határ térségében. Április közepére az amerikai szenátus is magáévá tette ezt az elképzelést, mint ami elősegítheti a probléma értelmes kezelését. Erre a kormányzat előbb pénzt kért (április 25-én 150 millió USD-t segélyakciókra), majd a Biztonsági Tanácsban kezdeményezett határozattal Irakot felszólították, hogy segítse elő a humanitárius segítségnyújtást. Május 7-ig több lépésben összesen mintegy 3600 km²-nyi ütköző zóna létesült északon is, ahol közel 22 ezer szövetséges katona – csaknem felerészben amerikai – biztosította az emberbaráti ténykedés körülményeit, s nem különben a kurd menekültek legalább részleges visszatelepülését. Május közepére már létrehozták az első hatalmas menekülttáborot közel 20 ezer ember számára. Az amerikai kongresszus május 22-én jóváhagyta a pénzügyi támogatást (320 milliót a katonai intézkedésekre, míg 236 milliót, tehát a kértnél jóval többet humanitárius célokra). Egészében a katonai akciót követő polgárháborús körülmények közt is teljesültek az amerikai célok, ráadásul ENSZ-égész alatt, vagyis az amerikai kockázat – a részvétel nemzetközi jellege miatt jelentősen csökkent, másrészt viszont lecsillapították a médiában megfogalmazott követeléseket. Ugyanakkor Törökország szempontjából is sikeresnek minősült az ütköző zóna megteremtése. Török szempontból ugyanis lehetővé vált, hogy iraki területen is lecsaphassanak a kurdokra, s ezáltal jóval hatékonyabban sakkban tarthassák „saját” kurdjaikat.

Kurd szempontból újabb leckét jelentett az iraki próbálkozás, mert a diktátor elleni lázadásba kapcsolódva sem számíthattak érdemi segítségre. Emberi jogi követelésekkel Törökországban semmire sem jutottak, a PKK közel másfél évtizede folytat változó sikerű harcot a török rendszer ellen, s most Irakban is katasztrofálisan elbántak velük. A kilencvenes évtized tehát elveszni látszik számukra.

Egészében így a „pax american” érvényesül kurd vonalon is, amihez sikerrel társul a szövetséges Törökország, miközben a regionális egyensúlyban érdekelt közeli és távolabbi államok változatlanul bábuként kezelik a kurd népet.

Sonnevend Péter

Az újjáformálódó Közép-Ázsia

Halbach, Uwe: *Zentralasien: eine Weltregion formiert sich neu.* = *Internationale Politik und Gesellschaft.* 1997. Nr. 3. 305-323. p.

A Szovjetunió felbomlása során függetlenné vált, majd a FÁK körébe bekapcsolt közép-ázsiai tagköztársaságok sorsa, jövője ázsiai szempontból hasonló horderejű kérdés, mint a levált kelet-európai csatlósállamoké Európában. Az odafigyelés egyszerre három aspektusból is fontossá vált úm. a *geostratégia*, a *konfliktusirányok*, és a „*kultúrakonfliktus*” (S. Huntington elméletében) *nézőpontjából*. A legelső vélekedések, még vagy ezt, vagy azt a megközelítést választva, többnyire melléfogtak. Az eltelt 5-6 év távlatában most már tapasztalatok állnak rendelkezésre. Ezek értékelése is elég nehéz, bonyolult feladat, ám minél szélesebb spektrumban vizsgálódunk, annál megbízhatóbb eredményeket kapunk.

Öt új állam – *Kazahsztán, Kirgizisztán, Tadzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán* – állt hirtelen, valódi függetlenedési szándék-előzmény nélkül az önálló államiság megteremtésének feladata előtt. Igen kevésbé álltak rendelkezésre a nemzeti identitás belső, táj- és etno-földrajzi, regionális-történeti, néphagyományi feltételei (mivel multietnikus régiókról van szó a cári, majd a szovjet közigazgatási tagolódás és körzetesítés szerint egy-egy *névadó etnikummal*). Az egymáshoz képest is igen eltérő gazdasági adottságok féloldalasak voltak, a szovjet tervgazdaság munkamegosztási diktátuma szerint kiosztott prioritások terhelték őket. *Üzbegisztán* mint táji, gazdasági és urbanizációs tekintetben egységesebb és homogénebb alrégió rendelkezik konkrétabb hagyományokkal is: területére esett a középkori mongol birodalom centruma (Buhara, Szamarkand), ezt a hagyományt igyekezett is kamatoztatni aktuális önmeghatározásában. Világos jelentése volt a 600 éves évforduló kapcsán megrendezett Timur Lenk-ünnepségeknek, nem kevésbé a Marx helyére emelt Timur-emlékmű felállításának. A sor másik végén a leggyéresebb helyi hagyományokkal rendelkező Tadzsikisztán áll. A környező arab és perzsa kultúra kisugárzásából valamelyest mindegyik állam identitásalkotó törekvése részesült.

Az *alkotmányok* kidolgozása és elfogadása sebes iramban megtörtént 1992-93-ban (a bevezetéssel Kazah- és Kirgizisztánban 1995-ig, illetve 1996-ig vártak). Szövegük messzemenően egybehangzó, ami az európai mintáknak megfelelő civil társadalmi jogok felsorolását, a pluralitás-elv, a hatalommegosztás meghatározását illeti, de az elnöki hatalom előtérbe állításával is. Az *elnöki rendszer* struktúrája – ármlyati eltérésekkel – mindjárt le is árnyékolja a civil jogokat, melyek valóságos gyakorlása nagyon szűk határok közé szorul. Az öt új közép-ázsiai államban gyakorlatilag *tekintélyelvű* hatalom és politika kapott teret, amely a törzsi elvű kollektivitást avatja ideológiává és ezt váltja át társadalmi akcióegységre. E struktúra legtapinthatóbb formáját példázza a türkmén rendszer – a „türkménbasi” („fönök”) abszolút tekintélyével és mindenhatóságával. Türkmenisztánban a csfájában fojtottak el minden alternatív, ellenzéki kezdeményezést. Alig marad el e mintától Üzbegisztán. Az üzbég elnök (Karimov) előszeretettel magyarázza, indokolja az egyeduralom ideológiáját a fiatal állam stabilitási követelményével, a szükségszerű „átmenettel” az „átalakítás” adott szakaszán, mely nem téveszti szem elől a demokratikus jogállamiságot mint távolabbi célt. Úgy gondolja: az „átmeneti” szakasz hatalmi struktúrája nem másra, mint a „törzsi demokrácia” hagyományaira épít, ezzel a polgári társadalomba vezető sajátos „üzbégi utat” járja. Az alkotmányos alapelveknek relative leginkább megfelelő politika Kirgizisztánban jutott szóhoz (Alijev

elnök). A fejlődésmenetek azonban változékonyak, hullámzóak: a liberálisabb kezdetek időközben bekeményednek, esetleg fordítva fejlődnek.

A tekintélyelvű politikák alaphivatkozása: a *stabilitás*, a realpolitika fő elve: a *stabilizálás*. Ez jelentheti önmagában a hatalomgyakorlás stabilizálását (a győztes klán uralma, az elnöki megbízatás önkényes, választások nélküli meghosszabbítása stb.), vagy az „átalakítás” menetének tényleges védelmét a krízis fenyegetésével szemben. Közép-Ázsiában legfeljebb az apró reformlépések óvatos politikája érvényesül. A stabilizálás célfogalma: a *biztonság*, abban a kitágított (comprehenshive) értelemben, ahol, a status quo-tól a demográfiai, társadalmi, gazdasági szférán át az ökológiáig, minden beletartozik. Nagyobb hangsúlyt kap ebben az etnikai konfliktusveszély, a gazdasági katasztrófa lehetősége, a kiszámíthatatlan vagy éppen illegális migráció vagy a határokat átlépő bűnözés (kábitószer-maffiák). Tipikus viszont a veszélyek célzatos felnagyítása a „stabilizáló” eszközök eszkalált bevetésének érdekében. A biztonságot különösen terhelő *szociális és demográfiai* kérdések: a szovjet korszak második felétől megugrott népességnövekedés, a népesség egyenlőtlen területi, életkori megoszlása, a tömeges szociális leszakadás, az etnikumok ütközése, az emigrációk folyamata (ebben az orosz elem jelentős mérvű kivonulása).

A tényleges stabilitás megteremtéséhez sok minden hiányzik, és sok minden torz alapokon nyugszik. Ezekben az államokban mindenekelőtt meg kellene teremteni a stabilizálás intézményességét. Jellegzetes módon csökevényesek a pártstruktúrák is: gyakran tömegbázis nélküli kláncsoportok csupán, melyek arculatát nem programok, hanem személyek adják. Nem véletlen, hogy a fordulatban az SZKP-utódpártok jutottak főszerephez („demokratikus”, „népidemokratikus” stb. néven). S a másik leglényegesebb elem minden bizonnyal a *gazdaság*. A volt szovjet Közép-Ázsia egyszerre „gazdag” és „szegény”: gazdag nyersanyagban (olaj, földgáz, urán, alumínium stb.), energiaforrásokban és természeti adottságokban (bár az ökológiai pusztulás is jelen van: Aral-vidék), a kiaknázás, hasznosítás, értékesítés tekintetében viszont feltétlenül szegény. Ennek okai: a még szovjet gyökerű elmaradottság, fejlődési egyenlőtlenség, a régi termelési prioritások integrálhatatlansága, a politikai átállás új keletű nehézségei, zavarai. A gazdasági folyamat mindenütt súlyosan visszaeső, sorvadás-jellegű; a legdrámaibb formában Tadzsikisztánban, ahol gazdasági-szociális-etnikai krízishalmazódás a teljes szétesés szélére sodorta a társadalmat. Az átalakítás, a privatizálás, a piacgazdaság felszabadítása, az eszköztelenség, a korrupció, a koncepciózavarok, a kezdetleges infrastruktúra okán nehézkesen, lassan és visszaesésekkel nyújtja azt, amit nyújtania kellene. Sokterápiát sehol sem alkalmaznak. A fejlődés távlata az eseti előrelépések szintjén alig fogható meg.

A politikai, gazdasági mozgásteret behatároló tényezők: a FÁK-integráció, az orosz „külső határok” védelme, dél felé nyitás pozitív kihívásai, egyszersmind veszélyei (afgán konfliktuszóna stb.) s nem utolsósorban az USA-val, Oroszországgal, Kínával illetve Japánnal meghatározható geopolitikai tér. Mindez bonyolult igazodási kényszereket és (vagy) lehetőségeket rejt magában az új Közép-Ázsia számára, melynek öt állama még egymáshoz való viszonya tekintetében sem alakított ki stratégiákat. A próbálkozások, kezdeményezések kiolvashatók a hírekből, jelentésekből: „Dél-Eszak”-tengelyen (FÁK.) a kapcsolatok pillanatnyi lazítása (Türkmenisztán, Üzbegisztán) vagy éppen erősítése (Kazahsztán) Moszkvával, regionális együttműködés egymással („Közép-ázsiai Gazdasági Övezet”: Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, 1994) stb.; „Dél-Dél”-tengelyen pedig inkább csak tájékozódás, az ajánlkozó partnerek „letapogatása”. A FÁK-on túli erősebb államok mindegyike is keresi a lehetőséget a befolyásra Közép-Ázsiában: Irán, Szaud-Arábia egyelőre inkább vallási, ideológiai téren (ám kevés siker-

rel), Törökország, Pakisztán főképp geopolitikai motivációkkal. Déli irányban számos globális (döntően amerikai-japán) elgondolás érintheti a közép-ázsiai régiót (pl. olaj- és gázvezetékek Afganisztánon, Iránon, Pakisztánon és Kínán át). Hogyan hasznosulhatnak a távolabbi lehetőségek a szóban forgó államok számára? Visszatér-e a régi orosz-brit versengés a régióért, esetleg részben más résztvevőkkel (USA, Kína)? Ezt nem láthatjuk előre. Az öt új állam útja nehéz és iránya egyelőre kialakulatlan.

Komáromi Sándor

Vendégmunkások örvényben

*Nair, Shanti: Migrants in a Maelstrom. =
The World Today, 54. vol. 1998. 3. no. 66-68. p.*

Az ázsiai gazdasági válság első számú áldozatai az immár hajdanvolt „kistigrisek” vendégmunkásai. Kényszerű otthonmaradásuk súlyos politikai, gazdasági és szociális kérdéseket vet fel úgy otthon, mint a vendéglátó országban. A vendégmunkások helyzete a pusztán gazdaságának álcázott válság humán vonatkozásait tárja fel.

A hazájukon kívül munkát találó munkások milliói hosszú időn át képesek voltak biztosítani a felfelé ivelő növekedést Kelet- és Dél-Kelet Ázsiában. Malaysia, Thaiföld és Dél-Korea azonban a gazdasági válság beálltával hazaküldte őket a csaknem biztos munkanélküliségbe, nyomorba. Hat millió ázsiai állt alkalmazásban hazáján kívül, 50%-uk a szóban forgó térségben. A „lebegő munkaerő” a válság következtében gazdaságilag és szociálisan egyaránt sújtja a vendéglátó és a kibocsátó országot, ám a veszteség mértékét egyelőre még felbecsülni sem lehet.

A vendégmunkások hazaautalt keresetének elmaradása alapvetően változtatja meg az otthoni szociális struktúrát (pl. a Fülöp-szigeteki munkások bankszámla egyenlege az ország harmadik külkereskedelmi forrásának számított). Nemcsak a nélkülözés szintjére jutott egyes családokról van tehát szó. A biztonsági háló általános hiánya most mutatkozik meg igazán. A munkásokat exportáló országok nem készültek fel semmilyen vonatkozásban erre a helyzetre. A számos feszültségforrás közül az egyik, hogy külföldön sokakat szakképzettséget nem igénylő munkakörben foglalkoztattak. Pl. a tanári, titkárnői képesítésű filippinó nők 90%-a háztartási alkalmazottként dolgozott az ázsiai térségben. Nyilvánvaló, hogy odahaza nincs szükség erre a „tudásukra” sem.

Különösen az illegálisan foglalkoztatottakra leselkedik az adósság csapdája. Márpedig a be nem jelentett munkások igen szépen hoztak a konyhára (5-7 milliárd USA dollárt évente). Most többségük kábítószer-kereskedéssel, prostitúcióval, pitiáner bűnözőként próbálja kiegyenlíteni adósságait.

Etnikai, vallási diszkrimináció áldozata lett a hazaküldött munkások egy része. Pl. a Burma visszatérő 1 millió munkaerőt otthon nemcsak kényszermunkával büntetik, hanem kényszersorozásra küldik az etnikai felkelések leverésére rekrutált alakulatokhoz. Hasonló bánásmódban részesül a Kínába visszakényszerített, egyébként koreai etnikumú 150 ezer munkavállaló.

A vendégmunkások hazaáramlása átstrukturálja a munkaerőpiacot. A mezőgazdaságban, építő- és textiliparban, egyes szolgáltatásokban a „piszkos”, „nehéz és veszélyes” munkakörben leginkább foglalkoztatott külföldi munkaerő helyét most a hazai „feketegallérosok” is szívesen átvesszik. Az olyan porózusnak titulálható határokkal

rendelkező országok számára, mint Indonézia, Malajzia a korábban láthatatlanul kivándorolt munkaerő visszaáramlásának regisztrálása jelent újabb nehézségeket.

A kelet- és dél-kelet ázsiai térség sajátosságai közé tartozik, hogy a tőkekonzentráció csak a központosított hatalommal karöltve, bőséges munkaerő közreműködésével jön létre. A mostani válság pedig számos megtorló intézkedéssel jár együtt. Az ún. „szemet szemért” diplomácia jegyében a munkaerejüket korábban exportáló országok most gazdasági bojkottal sújtják a hajdani fogadó országot. (Malaysia pl. 850 ezer indonéz, bangladesi, filippínó munkást repatriál, Thaiföld pedig 1,5 millió burmait küld haza.)

A hajdani „kistigrisek” és a munkaerejüket exportáló országok között nem születtek bilaterális egyezmények a munkaerő kérdésében. Az ENSZ-nek a vendégmunkások jogait érintő konvenciója csak a polgári és szociális jogokra vonatkozik, a politikaiakra nem.

A világ más részein is végbemenő „népvándorlás” növekedése a térség gyors gazdasági átalakulásával jár együtt. A gazdasági migráció megdőbbentő helyzete, mely a gazdasági hanyatlással függ össze, egyben nyílt vádirat a gazdasági-politikai vezetés ellen. Végre figyelembe illenék venni, hogy a munkaerő nem pusztán árucikk. A GATT homlokegyenest másként vélekedik erről, mint a Nemzetközi Munkaügyi Központ. A humán és szociális kiadások a széles skálán mozgó gazdasági migráció esetében nem költséges faktorok, de figyelembe kell venni őket, különben később a rabszolgák és jobbágyok tömegeivel kell szembenéznünk. A kérdés tehát az, hogy a gazdasági globalizáció humanizálható-e még?

Kakasy Judit

Gejza Vámoš, az első szlovák nyelven alkotó zsidó író

Mračok, Viliam: Židovskí spisovatelia v slovenskej literatúre. 1. č. = Slovenské pohľady, 1998. 2.no. 64-72.p.

A szlovák irodalomtörténet egyik feltáratlan témája, amelyet különféle okokra visszavezethető hallgatás övez, a zsidó írók szerepe a szlovák literatúrában. A „jobb nem beszélni róla” attitűd fő oka a szégyenkezés az 1939 és 1945 között kiirtott szlovák zsidóságra emlékezve.

A másik ok módszertani természetű. Ennek a következő kérdésekkel kell – kellene – megbirkóznia: egyáltalán ki a zsidó származású szlovák író: az-e, aki vérségileg zsidó, avagy csak az, aki tudatos hordozója a zsidó kulturális és vallási hagyományoknak? És továbbmenve: ide tartoznak-e a fél-, illetve negyedrészt zsidók is, a vallási és kulturális konvertiták, valamint a zsidónak tekinthető írók – teljes oeuvre-je zsidó-e – vagy csak a kimondottan zsidó problematikával foglalkozó műveik ilyenek?

És egyáltalán, a szlovák irodalom felől nézve van-e, létezik-e benne speciális „zsidó fenomen”, vagy pedig a zsidók által írt alkotások csak egy más kultúra által előidézett, létrehozott idegen testként vannak jelen a szlovák irodalmi köztudatban?

A valóság az, hogy a zsidók szlovák irodalmi jelenléte két kultúra és irodalom soha nem szűnő találkozását testesíti meg. Ez akkor is így van, ha a két üldözött és lenézett nép a történeti sorsfordulók miatt korántsem tudta társadalmi és irodalmi „találkozásait pozitív irányban kibontakoztatni és tartósítani.

Gejza Vámoš (1901-1956), az első szlovákul író zsidó személyiség sorsában és műveiben szemléletesen jelenik meg a két kultúra érintkezése. Hogy egy zsidó egyáltalán részt vegyen a szlovák kultúrában és irodalomban, lényegében csak 1918-at, az első Csehszlovák Köztársaság létrejöttét követően vált elképzelhetővé. Addig az ország mai területén élő zsidóság lenézte a szlovákságot, s azon kívül, hogy németül vagy magyarul kommunikált és művelődött, gyakorlati célokból legfeljebb a szlovák „konyhanyelvet” sajátította el.

1925-ben Edit szemecskéje (Editino očko) c. novelláskötettel debütált, ami a szlovák falusi irodalmi témák környezetében előzmény nélküli volt. E mű kísérlet volt arra, hogy – modernista módszerekkel – feltárja a századelő székspszizmusának gyökereit. Az Isten atomjai (Atomy boha, 1928) c. regénye elmélyítette első kötetének filozofikus mondanivalóját, ám naturalista részletei, az epikai arculat széthullása, a szokatlan nyelvhasználat miatt mindmáig bírálják. A regényben Vámoš megkísérelte annak a lelki vákuumnak a kitöltését, amely a zsidókban az istenhit elvesztése nyomán keletkezett. Ehhez ideológiailag és nemzetileg el nem kötelezett „tudományos világnézetet” ajánl.

Következő regénye a Letört faág (Odlomená haluz, 1934). Benne a magyarországi zsidóság életének intellektuális és erkölcsi kiürültségét ábrázolja már-már mazochista módon. A történet azt a frusztráltságot tükrözi, amely a zsidó értelmiségiek legmélyében átélte egzisztenciális problémája volt a gettók elhagyása után. S ezt a problematikát korántsem csak politikai nyomások motiválták, hanem a belső feszültségek is.

Vámoš radikalizmusa eredeti személyiségről tanúskodik. A szlovák irodalom ilyesfajta gazdagítását mindmáig nem értékeli és becsüli eléggé. Az 1918 utáni valóban demokratikus gyakorlat csak néhány évig tartott, s ez kevés volt ahhoz, hogy a szlovák publikum „megszokja” és „elfogadja” Vámoš különös egyéniségét és művészetét. Ám azóta sem alakult ki egy olyan olvasói réteg, amely méltányolná művészetét.

Az önálló szlovák állam létrejöttét követően nyomban, még 1939 márciusában Vámoš emigrálásra szánta el magát. A faji üldözéstől való félelme, sajnos, nem volt alaptalan, hisz a „keresztény” Szlovákia zsidó lakosságának 70 %-a a hitleri légerekben lelte halálát. Az 1945 utáni helyzet a zsidó származású irodalmárok debütálása számára kezdetben kedvezőnek, sőt problémánélkülinek látszott. Részben azért, mert a koncentrációs táborokban elszenvedett megpróbáltatásokat és a partizánharcok során tanúsított hősiességet akkoriban az állam jelentős politikai és gazdasági pozíciókkal honorálta, hanem azért is, mert a két etnikum alapvető érdekei – végre – közöseknek látszottak. Ám csak addig, amíg 1948 februárjában nem következett be a kommunista hatalomátvétel. Ekkor kiderült, hogy minden remény csalóka volt.

Az átmeneti „szélsendsben” mindenesetre viszonylag sok zsidó fiatal, az ún. „felkelő generáció” kapcsolódott be a szlovák irodalomba. Közéje tartozott Egri Viktor, Agneša Kalinová, Peter Karvaš, Leopold Friedmann-Lahola, Katarína Lazarová, Ladislav Mňačko, Štefánia Pártošová, Ján Rozner, Juraj Špitzer, Helena Friedmanová-Volanská, Juraj Herczog-Váh. További sorsukat a szocialista állam művelődéspolitikai, olykor cionistaellenes gyakorlatára határozta meg.

Futala Tibor

Regionalitás és irodalmi nyelv **Egy bács-szerémi ruszin nyelvkönyv tanulságai**

Jobbágy-Zsáros, Marija: Vitajce u nusz! 15 lekcii bacsivanszko-szrimszkogo ruszkoogo jazika – Nyíregyháza, 1998. 353 c.

A török kiűzése után a történelmi Magyarországon a XVIII. század első két harmadában a lakosság nagyarányú vándorlása zajlott le, amely elsősorban a két évszázados megszállás során elnéptelenedett délvidékre tartott. E belső migrációs folyamatba illeszkedik be a ruszinoknak Bácskába, nevezetesen Keresztúr és Kocura községekben történő megtelepedése. Az első felvidéki ruszin telepések 1745-ben jelentek meg Bácskeresztúron. Az áttelepülők a ruszin etnikai terület nyugati részéről, elsősorban Zemplén, Abaúj, Sáros és Ung vármegyékből származnak. Az 1991. vajdasági népszámlálás adatai szerint a Vajdaság területén 17652 ruszin és 4565 ukrán él. A ruszinok zöme elsősorban Keresztúr (5073) és Kocura (2462), a magukat ukránoknak vallók Kula (1380) és Verbasz (1089) területén élnek.

A különböző nyelvjárási telepések viszonylagos egy tömbben való élése és az interetnikus kapcsolatok körülményei egy nyelvi subsztrátum létrejöttéhez vezettek, melynek bázisán létrejött a tizenharmadik szláv irodalmi nyelv egyik változata – a bács-szerémi ruszin. Tükröződnek benne a keleti szláv lemák nyelv archaikus nyomai, a kelet-szlovák nyelvjárás, a magyar nyelv és a déli szláv, elsősorban a szerb nyelv elemei. Napjainkban szembetűnő a ruszin értelmiség egy részének arra irányuló törekvése, hogy megőrizték a szűkebb pátria kulturális értékeit. E mozgalom eredményeképpen e kis népcsoport már-már egy fejlett etnikum kritériumait abszolválja. Ennek legfontosabb jele kétségtelenül az itt kialakult irodalmi nyelv, mely nemcsak tükrözi a nép anyagi és szellemi kultúráját, hanem segíti is annak kiteljesedését. A századunk első évtizedeiben kialakuló irodalmi nyelv elsősorban H. Kosztelnik tevékenységének köszönhető, aki 1904-ben megjelentette az első helyi nyelven írott verseskötetet, majd 1924-ben kiadta a bácskai orosz nyelv nyelvtanát. E nyelv most, a XXI. század küszö-

bén virágkorát éli. Ékes bizonyíték rá az a tény is, hogy Magyarországon a Miskolci Egyetem tanára megjelentette a bácskai ruszin irodalmi nyelven írott *Ismerjenek meg minket!* című tankönyvet.

Jobbágy Mária könyve túllép a hagyományos társalgási nyelvkönyv keretein (mint amelyen például az 1988-ban Újvidéken megjelent angol – ruszin társalgási zsebkönyv volt) és az orosz nyelv mint idegen nyelv oktatásának módszertanilag jól bevált tankönyveire épít. (Elegendő itt megemlíteni Sz. A. Havronyina „Gavaritye po-russzki” című tankönyvét, mely számos kiadást ért meg a világ különböző országaiban)

A nyelvkönyv szerkezetében nem tér el a hagyományos nyelvkönyvektől. Anyagának elsajátításával a nyelvtanuló olyan lexikai és grammatikai ismeretek birtokába jut, melyek alkalmassá teszik ezen a nyelven az egyszerű beszédre. A nyelvi szövegek az adott téma alapvető szókincsét tartalmazzák. A témák mindegyikéhez dialógusok és rövid ruszin–magyar szótár kapcsolódik, ugyanakkor magyarázatok segítik a magyar anyanyelvű hallgatót, a ruszin grammatika és lexika sajátosságainak elsajátításában.

Külön részben ismerteti a szerző a témához szorosan kapcsolódó frazeológiai egységeket és a leggyakrabban használt kifejezéseket. Mindegyik leckeéhez különböző típusú gyakorlatok sorozata tartozik. Az olvasmányokat a szerző közmondásokkal, találós kérdésekkel, anekdotákkal, megenésített versekkel, sőt még ruszin nemzeti ételek receptjeivel is kiegészítette.

A kimondottan nyelvi ismeretek és a ruszin nyelvtan elemein kívül Jobbágy könyve jó kézikönyv lehet azok számára, akik általános ismeretekre törekszenek a ruszinokról. Számos hasznos információ található a nyelvkönyv szerkesztője, a magyarországi ruszinisztika legtermékenyebb művelője, Udvari István professzor bevezetőjében. Országismereti szempontból fontosak a nyelvkönyvet záró részek. (A mi vidékünk, A mi egyetemünk, Görög-katolikus ünnepek stb.) A Nyelvi etikett c. részben ismerkedhet meg a nyelvtanuló a kulturált társalgás szabályaival, melyek a ruszin nyelvben a keresztény világkép hatását tükrözik pl: *Daj Bozse dobre rano; Szlava Iszuszu Hrisztu, Modlim; (Adjon Isten jó reggelt; Dicséértessék a Jézus Krisztus; Kérem).*

Nem véletlen, hogy a szerző külön oldalt szentel a görögkatolikus ünnepeknek, hisz a ruszin társadalmi gondolkodás alakulásában jelentős szerepe volt a görögkatolikus egyháznak, különösen a XVIII.-XIX. században, amikor a vallás majdnem egyedüli fenntartó és fejlesztő erőként szerepelt a bács-szerémi ruszinság életében.

Ismeretterjesztő és információs értékű közlések: a leggyakoribb ruszin női és férfi nevek; ebben a részben a hivatalos formák mellett jelen vannak a kicsinyítő formák is: *Hancsa, Helenka, Mizso, Irinka, Leszja*, és a leggyakoribb foglalkozásnevek és fejezetek: pl. *apatikar, szugyjija, godzinkar, drukar*, és a rokoni kapcsolatok c. fejezetek: *djido (v.gyido), ocec, sztriko, braca, sogor, unuk*.

Mindazok számára akik részletesebben szeretnék megismerni a bács-szerémi ruszinok kultúráját, értékes segítséget nyújthat a kötet végén a sajnos szakasz cím nélkül készített magyar nyelvű tudományos munkák bibliográfiája, bár ezt talán célszerű lett volna kibővíteni más nyelveken írott munkák adataival is.

Az első Magyarországon megjelent ruszin nyelvű tankönyv nemcsak a jugoszláviai ruszinok nyelvének oktatásában és kutatásában jelentős, de figyelemre méltó a ruszin lakosság tömbből kiszakadt déli nyelvszigetnek az egységes ruszin irodalmi nyelv hiányában a regionális norma koodifikációjára tett kísérleteként is.

Medvigy Katalin

Nemzeti konszolidáció vagy európai integráció: A nyelvkérdés Szlovákiában

Harlig, Jeffrey: National Consolidation vs European Integration: The Language Issue in Slovakia. = Security Dialogue, 28.vol. 1997. 4.no. 479-491.p.

Manapság a nyelv – pontosabban a nyelvek közötti verseny – etnikai és nemzeti konfliktusok fontos forrása és szimbóluma a világban sokfelé. A volt szovjet blokk országokban a nyelvet a nemzeti identitás és összetartó erő kifejeződésének tekintik. Ugyanez mondható el Nyugat-Európa olyan országairól, mint Franciaország, Spanyolország vagy Nagy-Britannia, azzal a különbséggel, hogy Közép-Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban a nyelveket gyakran fenyegették más nyelvek, melyeket külső hatalmak kényszerítettek az egyes nemzetekre a politikai elnyomás mellett. Egy olyan államban, mint Szlovákia a nyelv volt történelme túlnyomó része során a nemzethez tartozás egyetlen kifejező eszköze. A szlovák nyelv helyzetét illető érzékenység ezért ért el olyan magas fokot, amelyet nehéz mérsékelni, de amely talán nem helyénvaló a mai Európában.

A nyelvi bizonytalanságot tükrözi az olyan nemzeti-nyelvi törvényhozás, mely meghatározza a hivatalos államnyelvet, miközben közvetetten korlátozza a kisebbségi nyelvhasználatot az országban. Ezt testesíti meg a szlovák államnyelvről szóló 1995. november 15-én elfogadott törvény.

A szerzőnek, az Indiana Egyetem professzorának célja, hogy ábrázolja azt a meghatározó kulturális és politikai hátteret, amelyben a törvény megszületett, és bemutassa: miért van értelme Szlovákia kormánya számára e törvénynek. Emellett azt is bizonyítani kívánja, hogy minden külső kritika ellenére sem valószínű, hogy a közeljövőben visszavonnák a törvényt, annak kisebbségi származású, elsősorban magyar ellenzői, a szomszédos kormányok és az euroatlanti szervezetek szószólóinak elvárásai ellenére sem.

A határ két oldalán élő tudósok nemzeti/etnikai hovatartozásuk szerint ítélik meg a törvényt – vélekedik a szerző – és elmulasztották megvizsgálni a törvény szociálpolitikai hátterét.

A korlátozó nyelvi törvényhozásnak olyan meghatározói vannak, melyek nyelvészeti, szociológiailag, pszichológiailag és talán morálisan is megkérdőjelezhetőek. Mégsem lehet a szlovák nyelvtörvényt vagy bármely másikat csak a rossz szándék szülőttének tekinteni. A nyelvi törvényhozás az azt megelőző etnikai konfliktusok eredménye, amelyek valószínűleg tovább élnek, mint a törvény maga, különösen, ha annak visszavonását külső nyomás tenné szükségessé. Szlovákia lakossága 5363676, melyből 10.6% vallja magát magyarnak. A szlovákiai magyarok többsége a magyar határral párhuzamosan húzódó sávban él. Sok kisvárosban és faluban van többségben a magyarul beszélő lakosság.

A X. század elejétől az I. világháborúig a mai Szlovákia jelentős része a magyar államhoz tartozott. Van néhány olyan történelmi esemény, amely a szlovák és a kisebbségi magyarság vezető rétegében kialakult bizalmatlanság és sértődöttség okozója lehet. Amikor a szlovák nacionalizmus éledezni kezdett az 1800-as évek vége felé, a magyar kormány mindent megtett, hogy elnyomja, beleértve a szlovák nyelvű oktatás és a szlovák nyelv közügyekben történő használatának korlátozását. Trianon után több százezer, talán egymillió magyar maradt Csehszlovákia területén, majd Hitler segítsé-

gével a II. világháborút megelőzően Magyarország visszaszerezte e terület egy részét, de kb. 70.000 magyar maradt az első független szlovák államban is, melyet szintén a tengelyhatalmak beavatkozása hozott létre. A háború után nagyszámú magyart telepítettek ki Csehszlovákiából Magyarországra. Így tehát hosszú története van a Szlovákia területe fölötti dominancia váltogatásának és az ottani magyarokkal és szlovákokkal való rossz bánásmódnak.

A szerző szerint bár a történelem fontos, annak hosszas tárgyalása ellentétes hatást válthat ki. A visszás történelmi eseményeket csak azért vázolta fel, hogy bizonyítsa, miért képtelen a szlovák elit és a magyar kisebbség jóhiszeműen tekinteni egymásra.

A csehszlovák „bársonyos forradalom” után 1989 végén a szlovák kormány nagyfokú autonómiát ért el. 1990 októberére elfogadták a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről szóló törvényt. A törvény a szlovákat és a csehét nevezte meg hivatalos nyelvekként. Korlátozásokat vezetett be a kisebbségiek személyneveit és a helységnevtáblákat, utcatáblákat illető kisebbségi nyelvhasználatban. Az ún. „név, illetve táblaháború”-ban a magyar értelmiség nagyobb közéleti szerepet követelt a magyar nyelvnek, míg a szlovák kormány a szlováknak még a korábbiánál is szélesebbet – átfogóbbat. Miközben a magyarok több autonómiát (kulturálist – a szerk.) követeltek, a szlovákok a csehtől akartak függetlenedni. Az 1992 októberében ratifikált alkotmány a szlovákat jelölte meg hivatalos nyelvként, bár némi védelmet biztosított a kisebbségi nyelvek számára. 1992 novemberére felbomlott Csehszlovákia, és 1993. január 1-jén létrejött a Szlovák Köztársaság. Ezalatt az etnikumok közötti konfliktus tovább nőtt, ami a szlovákiai politikai pártok etnikai alapú elkülönüléséhez vezetett, és ez kizárta a magyar pártokat a szlovák pártokkal való lehetséges együttműködésből. A Meciar által vezetett Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és koalíciós partnerei, miután legyőzték Jozef Moravčík mérsékelt kormányát, hatalomra kerülve elfogadták az általunk most tárgyalt nyelvtörvényt. De rajtuk kívül minden nem magyar ellenzéki párt is támogatta – a Kereszténydemokrata Mozgalom kivételével.

A nyelvtörvény sérti a szlovák alkotmány emberi jogok védelmére vonatkozó 11. és a hatóságokkal folytatott kommunikációban a kisebbségi nyelvhasználatot biztosító 34. 2. b törvénycikket.

Az új törvény 1996. január 1-jén lépett hatályba, és az általa előirányzott pénzbírságok elméletileg 1997. január 1-jétől vannak érvényben. A legjelentősebb „eredmény” az egynyelvű (szlovák) bizonyítványokra való áttérés volt a magyar iskolákban, amit éppen akkor kezdtek el, amikor a bírságok kivethetővé váltak. Ez nagy felzúdulást okozott. A magyar kisebbség, a magyar kormány, az EU, NATO és az USA valamennyien nyomást gyakoroltak Szlovákiára, hogy fogadja el az ígért kisebbségi nyelvtörvényt. 1997 elején Max van der Stoep, az EBESZ kisebbségügyi főbiztosa, Hans van den Broek, az EU külkapcsolatokért felelős biztosa, John Kornblum, az USA helyettes államtitkára mind-mind sürgették Szlovákiát, hogy hozza meg a kisebbségi nyelvtörvényt. Ilyen törvény azonban nem született meg.

Miért fogadták el a nyelvtörvényt?

A nyelvtörvények szimbolikus jelentőségűek. A szlovák kormány egyértelmű nyilatkozatot akart tenni a nyelvtörvénnyel. Számos a nyelvtörvényre vonatkozó szlovák írás világosan állítja, hogy a szlovák olyan nemzet, melynek a nyelvét mind a magyarok, mind a csehiek elnyomták. Ezúttal a kormány a szlovákat mint „kultúrnyelvet” kívánta bemutatni. Ez a szemlélet hasonlóságot mutat a francia nyelvtörvények szemléletével. Továbbá azt sugallja, hogy a Mečiar-kormány Szlovákiát egynyelvű modern

állammá akarta változtatni. Ez esetben Szlovákia olyan nagy demokratikus hatalmak sorába emelkedhetnék, mint az USA, Franciaország, Nagy-Britannia, melyek számára a történelem lehetővé tette, hogy a regionális és őshonos nyelveket teljesen kiűzze a közéletből.

A szlovákok ki akarták nyilvánítani, hogy megszabadultak a csehektől és Csehszlovákiától. Ez hasonlatos ahhoz, ami a korábbi szovjet köztársaságok Oroszországhoz fűződő viszonyában történt. Csak hogy Szlovákiában 5-600000 magyar is él, valamint néhány más kisebb etnikai-nyelvi csoport. A szlovákok viszont úgy határoztak, hogy a kisebbségeket nem foglalják bele a szlovák nemzetbe. Nyíltan kimondják, hogy a szlovák az egyetlen államalkotó etnikai csoport Szlovákiában. A szerző véleménye szerint azonban e ponton a szlovák politikusok taktikai hibát követtek el: bár a magyar kisebbség túlnyomó része készséges állampolgára a szlovák politikai államnak, a kormány elhatározta, hogy „szlovákosítja” őket. Szlovákiából ily módon „etnikai demokráciát” kíván teremteni, mely a lakosság egy bizonyos részének felsőbbrendű státuszt ad, a nem domináns csoportokat viszont nem tekinti teljesen lojálisnak.

A szerző összehasonlítást tesz a volt szovjet köztársaságokban hozott nyelvtörvények és a szlovák között. Végül arra a következtetésre jut, hogy a szlovák törvény a feje tetejére állítja azt a helyzetet, amely a volt szovjet köztársaságok (továbbiakban: VSZK) nyelvtörvényeit motiválta. A magyarok ugyanis nem bevándorlók a mai Szlovákia területén; ők nem gazdasági előnyökért vagy a terület etnikai homogenitásának feloldására vándoroltak oda. A magyarok nem élnek az egész ország területén, csupán a teljes lakosság egy kis részét alkotják, szemben a VSZK orosz népességével. Míg az oroszot mindegyik VSZK-ban a legalsóbb szinttől a kormány szintig használták, addig a magyart nem használják kormány- és közügyekben országos szinten, és még az a veszély sem áll fenn, hogy valaha is ilyen szerepe lesz.

Mégis a szlovákok szemében a magyarok a történelem folyamán ugyanazt a szerepet töltötték be, amit az oroszok a VSZK-ban. Nyugati szemmel nézve persze óriási a különbség a VSZK-ban a közelmúltbeli orosz politikai és katonai jelenlét, illetve a szlovákok felett 80 évvel ezelőtt megszűnt hasonló magyar dominancia között. A szlovák politikai elit számára azonban vajmi kevés különbség látszik. Jan Slota, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke szerint a szlovákok Dél-Szlovákiában úgy érzik „mintha Magyarországon élnének”. Elterjedt nézet továbbá Szlovákiában, hogy Dél-Szlovákiában a többségi nemzetnek kell félnie az asszimilációtól és nem a kisebbségeknek.

Valójában bármilyen fenyegető veszélyben is érzi magát egy felemelkedő nemzet, legyen az a probléma reális, mint a balti államok esetében, vagy „nem olyan reális”, mint Szlovákia esetében, a többségi nemzeteknek ezekben a független államokban a „noblesse oblige” elvét kellene alkalmazniuk a kisebbségek irányában – eltekintve attól, hogy korábban milyen „fenyegetést” jelentett az a kisebbség.

Miért lenne nehéz megváltoztatni ezt a törvényt?

Még a nemzetközi nyomás sem bizonyult hatásosnak. Az EU és az európai integráció más intézményei (továbbiakban: EII), valamint a magyar kisebbség azon az állásponton van, hogy a szlovák kormánynak a nemzeti konszolidációra való törekvését alá kellene rendelnie annak az óhajának, hogy nemzetközi „legitimációt” nyerjen és bekerüljön az euroatlanti integrációba. Úgy tűnik azonban, hogy ez több okból sem fog bekövetkezni. A szlovák kormány mint új, független, kis állam kormánya végtelen bizonytalanságot áruel Szlovákia „nemzeti” voltát illetően. A kritika és külső nyomás csak növeli a bizonytalanság érzését és feltehetőleg a haragot is amiatt, hogy az ország

politikai vezetőinek nem akarják megengedni, hogy úgy vezessék az országot, ahogy akarják. A nemzetközi kritikákra a szlovák kormány szóvivői különféleképpen reagáltak, de valamennyinek az volt a lényege, hogy a kormány nem fog olyan változtatásokat tenni, amelyeket nem akar megtenni. Háromféle stratégia létezik: 1. kifejtteni, hogy Szlovákia betartja a nemzetközi kisebbségi jogi konvenciók előírásait; 2. kinyilvánítani, hogy a magyar kisebbség helyzete kedvezőbb, mint bármely más kisebbség Európában, és 3. hangsúlyozni gazdasági fejlődését, és az EII-t képmutatással vádolni, amiért kettős mércét alkalmaz Szlovákiával szemben más jelölt országok javára, melyek szintén kisebbségi problémákkal küszködnek. Az 1997-es NATO-referendum alkalmával a kormány tudatos manőverezéssel akadályozta meg annak sikerességét, hogy ezzel is kifejezésre juttassa: a NATO nem diktálhatja a szlovák kormány politikáját. 1997 júliusában mind a NATO, mind az EU visszavonta Szlovákia tagsági meghívását, hivatkozva a korábban már sokszor kifogásolt politikai és emberjogi hiányosságokra. Ezáltal a magyar kisebbség és Magyarország nem számíthat többé az USA és az EII támogatására. Nem hivatkozhatnak továbbá különféle nemzetközi konvenciókra többé, mint amik kényszerítő erővel bírnának Szlovákiára.

A szlovák Alkotmánybíróság 1997. szeptember 9-én alkotmányellenesnek ítélte a nyelvtörvény azon előírását, hogy a hatóságokkal bármiféle érintkezés csak szlovák nyelven történhet. A kormány azonban eddig nem tett semmit, hogy az Alkotmánybíróság döntését végrehajtsa. Újra csak szembe találjuk magunkat a kormánykoalíciót politikája megváltoztatására ösztönző politikai következmények nyilvánvaló hiányával – mind nemzetközi, mind hazai szinten. Egy négyéves ország, mint amilyen Szlovákia erőtlen a nemzetközi kritikával szemben. Szlovákia vezetői semmit sem tudnak tenni, hogy megmutassák nemzeti „crejüköt” és nemzetépítő elszántságukat azontúl, hogy szorosabb pórázra fogják a saját kisebbségeiket (és a politikai ellenzékét). A külvilág minél inkább tiltakozik, ők annál inkább szükségesnek érzik, hogy így tegyenek.

A fentiekből az következik, hogy a szlovákok egy olyan törvényt hoztak, ami legalábbis szükségtelen – egy alaposan meggyökeresedett nemzeti nyelvet „véd” egy viszonylag gyenge kisebbségi nyelvvel szemben, melynek a lehetőségei arra régen megszűntek, hogy fenyegetse a szlovák nyelvet. De szándékát tekintve nem különbözik sokban más, létező nyelvtörvényektől. Mindazonáltal a kisebbségi képviselők feladata az, hogy tiltakozzanak minden lehetséges fórumon jogaik sérelme ellen, még akkor is, ha ez további káros következményekkel jár. A nyelvészek feladata pedig észrevenni, megvizsgálni és ha szükséges, panaszt emelni minden nyelvtörvény ellen. A nemzetközi szervezetek feladata az, hogy következetesen legyenek a nyelvi és emberi jogi normák alkalmazásában. Mindemellett sok EU- és NATO-ország is erősen hisz abban a szuverén jogában, hogy maga szabályozhatja az országában folyó kommunikáció nyelvét. Három kérdés marad hátra: 1. az EII-k ki tudnak-e dolgozni egy hatékonyabb politikát, hogy Szlovákiát visszaterejlék az akolba? 2. A szlovák szavazók jutalmazni fogják-e a kormányt a felmutatott függetlenségért, vagy az elszigeteltség arra fogja ösztönözni őket, hogy olyan kormányra szavazzanak, amelyek betartják az EII-k politikai és emberi jogi követelményeit a gazdasági fejlődésért és nemzetközi presztízs megszerzéséért cserébe? 3. Végül, hogyan fogják a magyar kisebbségi politikusok feloldani azt a konfliktust, ami a teljes kisebbségi jogok iránti vágyuk és az ország bénult gazdasági és diplomáciai potenciálja között feszül? (A 2-3. kérdésfelvetésre éppen jelenleg pozitív válaszok kezdenek utat törni.)

A „saját etnikum” és az „idegen etnikumok” szerepeltetése a szlovák folklórban

Droppová, L'ubica: Reflexia „svojho” a „inych” etnik v slovenskom folklóre. (Kotázkam etnickej identity Slovákov.) = Slovenský národopis, 46. roč. 1998. 2. no. 147-162. p.

Az etnikai identitás napjainkban is az alapvető emberi csoportidentitások egyike. A szlovák folklórban sem ismeretlen a „saját etnikum” megkülönböztetése más etnikumoktól, illetve a „saját etnikum” összehasonlítások nélküli minősítése. Nem ismeretlen, de a 19. század vége és a 20. század eleje óta csak kivételesen keletkeznek (inkább csak aktualizálódnak) újabb dokumentumai (azok is főként az adomák-vicek műfajában).

A referált cikk szerzője – konkrét példák bemutatásával – az alábbiak szerint csoportosítja az etnikai identitást érintő vagy kinyilvánító műfajokat:

- I. A szlovák megkülönböztetése „mások” között, illetve „másokkal” szemben: etiológiai legendák, anekdoták (adomák-vicek), parémiák (összehasonlítások-szembeállítások), népdalok.
- II. Szlovákok önmagukról (másokkal való összehasonlítások nélkül).

A cikk legbehatóbban a népdalokkal foglalkozik. E kategórián belül megkülönbözteti a köznapokról, az emberközi kapcsolatokról szóló, a saját falusi környezetet tükröző dalokat, valamint azokat, amelyekben a szlovák ember más etnikai elemekkel találkozik, mégpedig saját otthonán kívül és korántsem hétköznapi körülmények között. Ez utóbbiak között vannak drótos-, szezonmunkás, cselédlány, kivándorló és katonadalok. A bemutatott és jellemzett anyagból szerzőnk következtetése az alábbiak:

1. A szlovák folklórban az etnikai identitás témája meglehetősen ritkán bukkan fel, különösen ami a népdal, a parémiák és a népmese műfaját illeti. Gyakoribb említés csupán szűkebb tematikai csoportokban figyelhető meg, ott, ahol történetileg hiteles háborúkról vagy kivándorlásról van szó. A kis gyakoriság tételét dokumentálja, hogy A.P. Zátarecký 13 ezer szlovák szólás-mondást, közmondást és mondókat tartalmazó gyűjteményéből (Prága, 1897) mindössze 67 vonatkozik a cigányokra, 21 a zsidókra, 16 a németekre, 15 a szlovákokra, 9 a magyarokra, 6 a lengyelekre, 3 a törökökre, 2 az oroszokra – ruszinokra, egy-egy a tatárookra, franciákra, olaszokra, angolokra.
2. Más európai népekhez (pl. a lengyelekhez, magyarokhoz, németekhez, dánokhoz, finnekhez, svédnekhez stb.) képest a szlovák folklórban az etnikai képek és sztereotípiák viszonylag kevésbé intenzíven manifesztálódnak. „Legszelédőbbek” a népdalok, ennél valamivel határozottabbak a más népi műfajok. Az anekdoták között olykor kimondottan elítélő és gúnyos darabok is előfordulnak. Egészében véve azonban a szlovák folklór nem egyértelműen negatív más etnikumok megítélésében, inkább ambivalens, miközben elismerő megnyilvánulások sem hiányzanak belőle más etnikumok iránt. Ez a megállapítás a zsidók és a romák szereplésére is érvényes, pedig más folklórok e két nép vonatkozásában a legkíméletlenebbek.

A szlovák folklór kisebb mértékű etnikai hangsúlyainak, történeti és geopolitikai okai vannak. Nevezetesen:

1. Közép-Európa, amelyhez Szlovákia is tartozik, multietnikus, multikulturális térség. E felettébb vegyes „halmaznak” nincs állandó alakja és kontúrja. Belső (gazdaságfejlődés, belső migrációk, művelődés stb.) és külső (államok és államhatárok változásai) körülmények egyaránt hatottak rá.
2. A szlovákok mint e történelmi térség részesei évszázadokon át érintkeztek más etnikumokkal, mégpedig korántsem csak élesen elválasztó nyelvhatárok mentén, hanem keveredve velük, egyszerre két-három nyelvet is beszélve, sajátos „etnikum feletti” kultúrát alkotva. Ennek nyomai ma is megvannak.
3. A szlovákok évszázadokon át hozzászórtak a különböző hivatalos nyelvekhez (a latinhoz, némethez, magyarhoz), a vallások szerint különböző egyháziakhoz (a katolikusok a latinhoz, az evangélikusok a bibliai csehhez), sőt a más és más tannyelvekhez is (ezek azonosak a Felső-Magyarország-i hivatalos nyelvekkel). Nem csoda, hogy a bemutatott anyagban szlovák-magyar és szlovák-német versek is előfordulnak.
4. Szlovákia mint önálló geopolitikai egység az első világháború végéig nem létezett. A magyarok Felvidéknek, a szlovákok Horné Uhorskonak hívták, anélkül azonban, hogy e földrajzi megnevezések konkrét határai lettek volna.

A cikkben közölt minták szövegében ezért szerepel a történeti Magyarország, amelynek szlovák megfelelője: Uhorsko, szinte következetesen a szlovákok „hazája”, „szülőföldje” és „otthona” szinonimájaként. A cikk írója így zárja mondanivalóját: „A szlovákok etnikai/nemzeti elvű önidentifikálásának viszonylag bonyolult és hosszan tartó folyamatából csak néhány feltételt villantottunk fel.

A folklór anyag elemzése is lehetőséget biztosít számunkra, hogy tudatosítsuk magunkban e folyamat sajátosságait a hajdani szlovákság körében, s egyszerűsített meghatározott kiindulási pontokat is kínál a jelennel való összehasonlításhoz.”

Futala Tibor

Az eperjesi görög katolikus tanítóképző intézet centenáriuma

Rudlovčák, Olena: Svätla tíni Istorij Prašivs'koigreko-katolic'koj preparandij. 1-2.č. Duklú, 1998. 3. no. 56-65. p.- 4. no. 46-56.p.

Az eperjesi tanítóképző intézet 1895. október 1-én nyitotta meg kapuit vadonatúj épületében. Akkori elnevezése: Eperjesi királyi görög szertartású katolikus kántortanító-képző-intézet.

Az intézmény szükségességére az Eperjes környéki ruszinok, velük az egész magyarországi ruszinság legjobbjai már 80-90 évvel korábban felhívták a figyelmet. Többen próbálkoztak azzal, hogy Eperjesen a ruszin szellemű és orosz nyelvű tanítóképzés

mielőbb gyökeret verjen. Látták és vallották, hogy az anyanyelvű oktatás a magyarországi ruszinság nemzeti öntudatának kulcskérdése, melynek általánosság tételéhez mindenekelőtt a tudományokban jártas és nemezi öntudattal felvértezett tanítók kellenek.

A kiegyezés körüli években a ruszinok körében, főként a görög katolikus vallásúak között intenzív magyarosítás kezdődött. Ennek – hivatkozva II. Rákóczi Ferenc kijelentésére, miszerint a ruszinság számára a „gens mea clementissima” – két sarkköve volt. Az egyik a görög katolikus szertartás magyarrá tétele, a másik pedig olyan átfogó népoktatás felváltása, amely hungarus tudatú tanítóságra és értelmiségre támaszkodik. A magyarosítás érdekében olyan renegát ruszinok, mint amilyen Szabó Jenő (eredeti neve: Éne Sabov) is volt, nyíltan, széltében-hosszában agitált.

Egyházi téren az eperjesi egyházkerület 1882-től negyedik püspöke, Vályi János (1837-1911), eredeti nevén Joarm Valij volt a fő magyarosító. Azon kívül, hogy elérte a magyar nyelvű szertartás bevezetését, amelynek kivívása érdekében XIII. Leóhoz zárandoklatot is vezetett, s aktívan vett részt a liturgiai szövegek magyarrá fordításában is, különös gondot fordított a görög katolikus iskolák fejlesztésére és magyarrá tételére. Iskolaügyi erőfeszítéseiben a tanítóképző intézet létesítése volt a központi kérdés, minthogy a belőle kikerülő tanítóknak kellett a szaporodó elemi iskolákban a kis ruszinokat, ha nem is közvetlenül magyarrá nevelniük, de magyar hazafivá annál inkább. Egyetlen iskolatípus, mely iránt nem mutatott érdeklődést, a gimnázium volt, mivel akkor Eperjesen már két egyházi (evangélikus és királyi katolikus) magyar tannyelvű gimnázium működött. Ehelyett további aspirációi polgári és tanonciskolák létesítésére vonatkoztak. Korántsem csak új iskolaépületek emeléséről gondoskodott, hanem magyar szellemű internátusokat is létesített, sőt az árva leányokról sem feledkezett meg, amikor (régebbi gyűjtemek pénzét is felhasználva) otthont teremtett számukra. Vályi befolyását egyesületeken keresztül is erősítette (Magyar Görög Katolikusok Társulata, Keresztelő Szent János Társulat), bár éppen az egyik „ellenegyesület”, a Nagy Vaszilij Társulat keretében szervezkedett leginkább hazafias ellenzéke. Nem elégedett meg szigorúan vett egyházi hatalmával és befolyásával, a világi élet is érdekelte. Így ő volt Eperjesen a magyar nyelvű sajtó (Felvidék) kezdeményezője és támogatója. Erdemeiért 1903-ban valóságos titkos udvari tanácsos lett.

Summázként elmondható, Vályi nagy formátumú, tehetséges és szorgalmas személyiség volt, akinek egyaránt volt átgondolt stratégiája és célszerű taktikája. Egyik méltatója nem is akarja őt „odaadni a magyaroknak”, mondván, hogy „Vályi püspök nem adta meg magát a magyarosítás előtt”, ami a fentiek fényében megalapozatlan állítás.

Az új tanítóképző intézet élére mindenesetre tehetséges ember került Kornelij Kovalic'ko személyében, aki igazgatóskodásának 7 esztendeje alatt felettebb színvonalas intézménnyé fejlesztette a kezdetben sok minőségi buktatóval küszködő képzőt. Át követte Gerbery Sándor (eredeti ukrán nevén Oleksandr Gerverij), aki egészen 1920-ig állt az iskola élén. Becsülttségét és népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a levélzón, amit az első világháború frontjairól kapott volt tanítványaitól.

A tanári kar jelesebb képviselőinek egy része ruszin tudatú volt és maradt, (Oleksandr Sedlak, Ivan Kizak stb.) másik része pedig „magyarizált” (Széman István, Szuhij Emil stb.). Miközben az oktatási nyelv a magyar volt, a ruszin és az egyházi szláv is szerepelt a tantárgyak között, hiszen az intézet végzettjeit ruszin elemi iskolákban folyó tanításra képezték ki. E tantárgyakat speciális ruszin-magyar tankönyvből tanulták az intézet hallgatói, nem utolsósorban valláserkölcsei felkészítés célzatával.

A tanítóképző különben a korszerű pedagógiai módszerek műhelye volt, s kitünt zene- és énekkaraival, önképzőköreivel. Korántsem csak Eperjes környékének pedagógusigényeit elégítette ki, hanem a teljes Felső-Magyarország-i igényeket is.

Futala Tibor

A nemzeti kultúra újrafogalmazása kereskedelmi szellemben

Varney, Wendy: Barbie Australis: the Commercial Reinvention of National Culture. = Social Identities, 4.vol. 1998. 2.no. 161-176. p.

A játékbabák az önazonosság fontos forrásai a kislányok számára (Wilkinson, 1987. 19-29.p.). Így a babákba oltott, a nemmel, fajjal, nemzetiséggel, stb. összefüggő kódok meghatározóak és meggyőzőek a számukra, különösen, hogy a kislányok egész kicsi koruktól fogva találkoznak e babákkal olyan körülmények között, melyek azt sugallják, hogy a társadalom által általánosan elfogadott szerepeket és identitást hordoznak.

A Barbie baba, mely 1999-ben ünnepli 40. születésnapját, különösen erős identitáshordozó, mert bár különböző változatokban jelenik meg, mégis mind ugyanazt az identitást jelentik meg még akkor is, ha különféle nemzetiségeket képviselnek. 1993-ban egy ausztrál változatot is piacra dobtak. Ez volt a huszonhatodik a Barbie Babák Világgyűjteménye sorában, melyet 1980-ban alapítottak. Az ausztrál Barbienak nevezett baba pamutvászon kosztümöt visel, melyet csipke szegély díszít a szoknyáján. Tüsarkú lábellenke azért mulatságos egy kisé, mivel a csomagoláson az áll, hogy a baba „messzi kalandrára indul”.

Barbie egy paradoxont képvisel, nevezetesen azt, hogy egy nemzeti kultúrát pontosan meg lehet jeleníteni egy globális árucikkkel. Mi a kapcsolat a Barbie, a „globális játék” és a Barbie Babák Világgyűjteménye egyes darabjai között, melyekről azt állítják, hogy bizonyosságát adják a hatalmas kulturális különbségeknek egy olyan világban, melyet egyre inkább globális imázsok urálnak? A Világ-Barbie-k egyes darabjai vajon elősegítik-e a kulturális különbségek megértését és megbecsülését, vagy ahogy Ann du Cille kifejtette, egyszerűen csak fogyaszthatóvá teszik a kulturális különbözőségeket?

A szerző szerint az Ausztrál Barbie és a Barbie Világgyűjtemény más darabjai arra szolgálnak, hogy elkendőzzék a kulturális erózió folyamatát. Paradox módon összekeverik, és az ausztrál Barbie esetében nyilvánvalóan rosszul értelmezik a kulturális különbségeket, helyet adva a kereskedelmileg meghatározott ábrázolásnak, melyben a sztereotíp elemek keverednek a marketing elemeivel. Később ezeket mint identitásokat találják és azok befogadására ösztönöznek. Globális kultúránk termékei nem tükröznek sajátos nemzeti vagy regionális kultúrákat, hanem újrafogalmazzák őket, hogy egy tagoltabb kép látszatát adják a globalizációs folyamatnak.

A Barbie megfelelő példa erre, köszönhetően világméretű népszerűségének. Egy-millió Barbiet adnak el hetente, ennek felét az USA-n kívül. Azért is jó példa, mert a baba meggyőző erejű mintául szolgál a kislányoknak egyfelől a megjelenés fontosságáról, másfelől pedig azokról a feltételekről, melyek között jól betölthetik női szerepüket. A következőkben nem csupán a Barbie kritikáját fejti ki a szerző, hanem figyelmeztetni is szeretne egy globális jelenségre, melynek a Barbie csak egyik – kis – része.

Először is a Barbie gazdasági és kulturális jelentőségéről szóló állítás megállja a helyét. A Barbie mint globális játék ereje a baba gazdasági sikerességében és abban áll, hogy sok ország (leány-) játékipiacát dominálja. Ahogy uralja a babapiacot, úgy uralja

sok kislány kultúráját is. Eltekintve a babáktól maguktól, Barbie-divat is van a kislányok számára: Barbie hajkeféktől elkezdve az ékszereken át a make-upig. Mindezek tetejében létezik Barbie magazin és Barbie Klub is, de lehet Barbie-reggelit is enni vagy Barbie-vidékat nézni. Ennyire beleivódott már a Barbie az USA kultúrájába.

Mi több, már nemcsak a kislányok, hanem az asszonyok számára is szerep-modell értékűvé vált, amit bizonyít a Barbie szépségverseny, melynek a győztese az, aki a legjobban hasonlít Barbie-ra és megvalósítja a Barbie-egyéniséget. A kulturális átfedések által azonban ez a jelenség nincs pusztán az USA-ra korlátozva.

Az amerikai piac telítettsége ösztönözte a Barbie fokozottabb exportját, amit az utóbbi évtizedekben előmozdított a játékipar kapcsolata más iparokkal. Ez az USA játékipacának világméretűvé válását eredményezte, kontinenseket ívelve át, beleértve Ausztráliát is.

Az 1970-es évekre sok játégyár nagy társaságok részévé vált, miközben elsősorban az élelmiszeripar vette át irányításukat. Figyelemre méltó a párhuzam nemcsak a játékok és az élelmiszerek marketingjében, de a "játék mint segély" gondolata is nagyon hasonló az élelmiszer-segélyéhez. Például a Mattel Corp. divatjamúlt Barbie-kat gyűjt össze ingyenes szétosztás céljából a világ szegény gyermekei számára. Igencsak ironikus, hogy olyan Barbie-kat osztanak ki, melyek tartozékai között jacuzzi, "egy csodálatos kastély", síház és sífelszerelés, stb. van, melyekről ezek a gyerekek talán még nem is álmodtak volna eddig.

A Toys R Us egy olyan bolthálózat, amelynek kínálata sokkal inkább a globális, mint a helyi játékokhoz igazodik. A boltlánc szigorú szabályokat követ a kínálatát és a bolt elrendezését tekintve. Együttműködve a McDonald's láncolattal, a másik ízlést homogenizáló hálózattal, sikerült betörnie még a japán piacra is.

A Barbie-k tehát, melyek nagy előnyre tesznek szert a Toys R Us hálózat kiterjeszkedéséből és a reklámok internacionalizálódásából, hatásukban világméretűek. Nem csupán a termék importálódik, de annak sajátos kulturális identitása is. Igaz-e tehát – teszi fel a kérdést a szerző – amint azt a Barbieről mondják, hogy "egy sikeres játéknak nincs nemzetisége"? Nem – adja rá rögtön a választ. Sok bizonyíték van arra, hogy a Barbie határozottan amerikai baba, uralkodó amerikai értékekkel felruházva. Éppen ebben áll az ellentmondás, amikor különböző nemzetiségeket adnak neki. A Barbie-kat leginkább az "összamerikai" kifejezéssel szokták jellemezni. Ez is jelzi azt a törekvést, hogy egy domináns fogyasztói kultúrát rákényszerítsenek más népekre. Még a nevei sem hagynak kétséget a nemzetisége felől: "All-American Barbie, California Dream, Malibu Barbie, stb. De vannak Barbie-k úrhajósruhában, babaméretű USA zászlóval és egy nagyobb zászlóval a kis tulajdonos számára.

A Mattel Corp. szerint Barbie az álmokat, reményeket és a jövőbeli realitásokat tükrözi a kislányok egy egész nemzedéke számára, akik még mindig ugyanazt az amerikai álmot látják megtestesülni benne, amit a baba születésekor, 1959-ben. Szerinte a gyerekek vágyai és játékszokásai a világon mindenütt egyformák. Hogyan lehetnének érzékenyek a gyártók a helyi kultúrák különbözőségére, ha még csak el sem ismerik azok létét, csak mint marketing stratégiájuk részét?

Mennyire autentikus az ausztrál Barbie? Mennyire fontos egyáltalán a hitelessége a piac szempontjából? Nem nagyon. A piac egy sztereotípiát kíván, amit a baba közvetít. Egy baba, mint az ausztrál Barbie is, elsősorban a Barbie imázsát kell hogy felmutassa, mert az ausztrál kalapja alatt ő mégiscsak globális játék. Az ausztrál Barbie árasztja magából a gyártók érdektelenségét, ami az ausztrál társadalom összetett kultúráját illeti. Azok az értékek, amelyeket a Barbie közvetít, alapvetően a piac elveire épülnek, és nincs kapcsolatuk a kultúra gazdag közösségi forrásaival. A Mattel Corp. kihasználja a

kulturális felszínességet, és világméreteken a tömeggyártás szolgálatába állítja. Az éppen a globalizáció miatt erodálódó különféle kultúrák adják ironikus módon a lehetőséget az olyan vállalatoknak, mint a Mattel, hogy a kulturális különbségeket mint fogyasztási cikkeket adják el. A marketing stratégia tehát abból a helyzetből húz hasznot –vagyis a homogenizálódásból –, melynek létrejöttében neki magának döntő szerepe volt. Egyszersmind el is próbálja kendőzni ezt a folyamatot. A baba, mint sok más világti piacra dobott fogyasztási cikk, "identitást" kínál, hogy segítse kitölteni azt az űrt, ami a közösségi kultúrák pusztulásából fakad. A hiteles kulturális identitások alapja abban a közösségben rejlik, amelyből származik, míg az árucikkek részeként eladott "identitások" alapját a kereskedelmi érdekek által meghatározott képzetek adják.

Az ausztrál Barbie esetében a megjelenés a fontos, a hitelesség egész addig nem lényeges, amíg a terméket hitelesnek fogadják el a vásárlók. Ezáltal veszélyeztetik azt a kultúrát, amelyet állítólag képviselnek. A baba természetesen elfedi azt a törekvést, amit az őslakos nők folytatnak saját kultúrájuk megjelenítéséért. Az ausztrál Barbie egyszerűen elrejtja a kulturális küzdelmeket, és nem vesz tudomást egy harmonikus, békés ausztrál kultúra kialakulásának reményéről.

Kincses Ágnes

Délkelet-Európa mint feladat

Althammer, Walter: Was ist zu tun in Südosteuropa? = Südosteuropa Mitteilungen, 37. Jg. 1997.nr. 2. 84-94. p.

A vasfüggöny korszakbeli „Kelet” mára tagoltabbá vált. Az ex-szovjet-csatlós szféra a Magyarország-Románia vonaltól északra közép-, esetleg kelet-közép-európai kategóriaként jelenik meg, ettől délre pedig mint Délkelet-Európa. A két említett ország tehát leginkább rajta áll a vonalon. Ez az elhatárolás nagyjában a régi római-bizánci limest követi, s ez asszociálja a kérdést: hogyan is viszonylanak ma ezek az övezetek a nyugati súlypontú Európához? A „Nyugatot” egykor a római hódítás hozta létre, s még vereségeiben is rómaizált utódkultúrát hagyott vissza, mely az első ezredvégtől kezdve nagyívű folyamatban vezetett reprezentatív korszakokon át (reneszánsz, felvilágosodás stb.) máig, miközben túlterjedt önmagán – más kontinensekre, s világbirodalmakat hozott létre. Mindebből azután a „Kelet”, mégpedig messze a római-bizánci limes fölött is, rendre kimaradt, s eközben török-, tatár- és egyéb vészek közepette levált a nyugati fejleményekről. Végül a nyugati hatalmak egymás közötti vagy Oroszországgal való vetélkedésének tárgyaként kerültek új kapcsolatba e fejleményekkel. Kétségkívül, ezeknek a népeknek egyszer vissza kell kapniuk elvesztett évszázadaikat. Most, az utolsó alávettetésből szabadulván, éppen el is érkezett ez az idő. Hogyan kapják vissza...? Ez a mostani új ezredvég nagy kérdése.

Délkelet-Európa ma egyetlen összefüggő és szövevényes krízisövezet, alrégióként más-más összetételű problematikákkal. S a problémák, bizony, átlépi észak felé a régi limest. Odalent délen pedig a régi Molochból kisorozzlánná vedlett *Törökország* is belelóg az övezetbe: folyvást kiújuló helyi vitája Görögországgal veszélyes Európára, ha mihamarabb nem rendeződik. Törökország nem csúszhat vissza sötét múltjába. Ma megelégszik egy talpalatnyival a kontinensből, ám mély gyökerű, csak a felszínen modernizált világa újra forrong. Egy nagy lépéssel odébb: *Albánia* – Európa valódi „szegényháza”. Hosszú távon rá van utalva a fejlett államok támogatására (Olaszország legközelebb eső felelősségével), ami többet és mást is igényel, mint békéltető NATO-egységek kivezénylését. S akkor még nem is szóltunk Jugoszlávia és Macedónia irányából fenyegető etnikai konfliktus veszélyéről. Apropos, *Macedónia*: kicsiny, új „nevesincs ország” (ha elvitatják tőle ezt a nevet) a görög, szerb, bolgár identitások és szuverenitások közé szorulva. A macedon identitást, mely a népesség 2/3-át adja s az albánal együtt él, most már tiszteletben kell tartani, elhárítva bármiféle kísértést a kihatásra vagy kiszorításra (mint ez utóbbival Görögország próbálkozott a blokád révén). E kis állam gazdaságát is nyugati segítséggel kell rendbe hozni, akárcsak Albánia esetében.

Bulgária: a saját lábán is megáll, de a szovjet típusú rendszer összeomlásával előállt, új távlataihoz magának is fel kell nőnie. Az első rendszerváltó kormányok bajra halmoztak (elhibázott agrárreform stb.). Talán az 1996/97 fordulóján teret nyert demokratikus tömegmozgalom hozta meg itt is az igazi rendszerváltást. Integrációs téren is érdekes a helyzet: 1990-ben természetesnek hatott volna Bulgária részéről is az EU- és NATO-orientáció, de ez igazából elmaradt, sőt a posztkommunisták végül már orosz húrokat pengettek. Ennek mostanra ugyan vége, de nem kell megvárni, míg a volt „baráti” államok integrálódása végén Bulgária ott marad egyedül a szélen. Egyszerre gazdasági és politikai segítséget kell nyújtani az országnak.

Románia: jelen politikai fejlődése nagyjában a bolgár analógia szerint értékelhető. 1996-ig még nem igazán dőlt el a rendszerváltás, az ekkor felállt új erőknek kellett és

kell folyamatosan a sok mulasztást pótolniuk, baklövést helyesbíteniük. A távlatra szóló konszolidáció lényeges eleme az erdélyi *magyar kisebbség* partnersége, amit a jelenlegi kormány végre igényel és lefordítja a konkrétumok nyelvére. A zömében eltelepült erdélyi, bánáti *németség* irányába tett barátságos és békéltető gesztusok (egy időben a cseh-szudétanémet vitahullámmal) ugyancsak bizalmat kelt. A hiánytalan piacgazdasági átalakítást követően az ország bizonyosan az ipari államok termékeny befektető piaca lehet majd.

Magyarországot történeti hagyományai legalább annyira kötik a Dél-Kelethez, mint a Nyugathoz ill. Közép-Európaéhoz. Társadalmi a rendszerváltás pillanatában az utóbbi mellett tett hitet, a határokon túlnyúló etnikuma iránti felelősségben ugyanakkor állandó gondja – a többi között – Romániához és a jugoszláv utódállamokhoz fűződő viszony. Magyarország az új várományosok első körében, Cseh- és Lengyelországgal együtt csatlakozik a NATO-hoz, majd az EU-hoz. Saját belátásból is törekszik a korrekciós kisebbségi politikára. Az itt egy fokkal kevésbé fájó totalitarista múlt csendes nosztalgiái közepette föl sem merül a parlamenti demokrácia, a jogállamiság és a szabadpiaci gazdaság eddig kialakult gyakorlatának megkérdőjelezése. Magyarországra fontos *hídszerep* vár a jövőben, éppen a Dél-Kelet irányába.

Szlovákia is föl tudott volna sorakozni Magyarország mögé a rendszerváltás utáni jövőépítésben. De már a csehekkel közös államból történő kiválás – népszavazás nélkül – megingatta irányában a bizalmat, miközben e lépéssel gazdaságilag is csak vesztett. Egyebekben a világos demokratikus struktúrák hiánya, az új korszak kezdetén pozícióba került párterők (és külön a miniszterelnök) demagóg populizmusa, a magyar kisebbség elleni represszív politika és propaganda – főképpen ezek állnak Szlovákia és Európa közé. Szerencsés volna az ország szempontjából egy olyan alapvető politikai fordulat, mint amilyen legutóbb Romániában és Bulgáriában bekövetkezett.

A *jugoszláv utódállamok* természetesen minden Dél-Kelet-elemzésben a középpontban állnak. Először is: *Szlovénia* – az eminens példájával. Aránylag csekély megválasztások árán kiválván a már végképp áldatlan délszláv szövetségből, jobb sorsra méltó nemzeti etnikuma történetében először, elnyerte szuverenitását. Hagyományos kötődése Ausztriához (mint Magyarország esetében is) nagy segítségére volt a nyugati tájékozódásban. Gazdasági és politikai konszolidációja várhatóan gyors befejezésével biztos jelölt az EU-csatlakozásban. Amiért az előkészítés halasztást szenvedett, nem igazán lényegbevágó és bizvást kiküszöbölhető: az olasz kisebbség, illetve emigráció irányában diszkrimináció, jogsértő alkotmánycikkely a külföldiek földtulajdonszerzésének tilalmáról, amiért is Olaszország vétót emelt, mert útjában áll a megígért kárrendezésnek. Ezt a nehézséget maguk a szlovének tudják feloldani.

Horvátország, ha nehéz küzdelmébe és nem kevés idejébe került is, visszaszerezte a szerbek által megszállt területeit, és konszolidálta függetlenségét. Mindez, a nemzetközi közreműködéstől eltekintve, történelmi tett volt Tudjman elnök és pártja részéről. A folyamat közben és főként a végén viszont előtűntek a demokratizálás komoly hiányosságai, melyek csak ideig-óráig voltak menthetők a katonai helyzettel. Megtörtént az Európa Tanács történetében példátlan eset, hogy a tagállamok visszavonták szavazatukat Horvátország felvételénél. Az ügy végül elsímult, de jelzi a horvát instabilitást az európai követelmények szemszögéből. Messze nem egyértelmű még mindig a kisebbségi téma kezelése sem az új szuverenitációs államban: megfelelő törvények ugyan születtek, ezek természetesen vonatkoznak a szerbekre is. Ennek ellenére képesek a kilátások, pl. a krajnai szerbek tömeges hazatelepülésének esetleges megvalósulását tekintve. Féltő ui., hogy a kölcsönösen elkövetett bűnök terhével csak újraéledne az etnikai

konfliktus. Meggondolandó, hogy nem a végleges szerbiai letelepedést kellene-e ajánlani és segíteni az esetükben.

Kis-Jugoszlávia, azaz a kis Montenegróval párban maradt *Szerbia* igen nehéz terep. Két nagy regionális konfliktus után [időközben egy harmadikkal elfoglalva – K. S.] is a veszett presztízse után fut. Haragban áll a világgal, külön Horvátországgal, és különösen az agressziók okán szankciókat érvényesítő és kényszerítő eszközökkel élő Nyugattal. Ősellenségévé kiáltotta ki Németországot és a Vatikánt is. Ha a nemzetközi közösség mindent, ami diplomáciával és kényszerítéssel megtehető, megtett s jelenleg is tesz Szerbia megfékezésére, ez nem egyjelentésű sem Szerbia kitisztásával, sem a szerbség megbélyegzésével. Szerbiának azonban fel kell nőnie önmagához, fel kell emelkednie a politikai tolerancia és a demokratikus gondolkodás szintjére ahhoz, hogy közeledhessék Európához. Az 1996-os önkormányzati választások eredményét megvédő demokratikus mozgalom példája mutat ebbe az irányba.

Bosznia-Hercegovina. A tragikus boszniai háborúnak számos, helyi és általános érvényű tanulsága van. Az egyik ilyen tanulság: az európai közösség nem volt képes megakadályozni a népirtást, hancm Amerikának és a NATO-nak kellett beavatkoznia a tomboló pusztítás és öldöklés megállítására érdekében. A rend és a status quo helyreállítása során kezdett azután kitűnni, micsoda bonyolult struktúráról van szó ebben a koncentráltan multikulturális övezetben, mennyire tisztán etnikai alapon épült szinte az egész balkáni társadalom, s hogy az egyén általában a csoportidentitás foglya. Láttuk: a boszniai választásokon kizárólag etnikai elvű pártok kaptak szavazatokat. Egyéb áttételekben is nyilvánvaló: az etnikumok elvi alapon álló, demokratikus együttműködése a federalizált-kantonizált Bosznia-Hercegovinában lényegében, legalább is egyelőre, elérhetetlen. A nemzetközi közösség védnöki-jószolgálati jelenléte nem tartható fenn a végletekig, s féltő, hogy amely pillanatban a békefenntartók kivonulnak, az etnikai egotizmus újra felgyújtja a régiót. Nemzetközi részről meggondolandó volna: ne a csoportelkülönítés elvét helyezték-e előtérbe a szakértők – mint balkáni realitást? Vagyis: csendben vegyék tudomásul a horvát és muzulmán területek Horvátországgal, a szerbek Szerbiával történő federalizálását. (Esetleg lakosságcserekkal.)

Látnivaló: Délkelet-Európa és különösképp a Balkán belátható ideig konfliktusövezet marad, amíg csak az államok közötti etnikumok közötti antagonizmusok és feszültségek föl nem oldódnak. Ennek segítése – érdekkeltés, jószolgálat, no meg az európai csatlakozási tárgyalásokon a szigorú követelménytámasztás útján – Európa, az USA és nemkülönben Oroszország nem szűnő feladata és felelőssége. Az integrációba törekvő államok számára ma már világos: parlamenti demokrácia, jogállami viszonyok, szabad piacgazdaság nem az összes feltétel. Ugyanennyire lényegbevágó a szomszédokkal fennálló viszony teljes körű normalizálása. Ennek eleme nem utolsó sorban a kisebbségi jogok tisztességes rendezése. Jelenleg mintaadó Magyarország és Románia kapcsolatrendezése. Hasonlóra van szükség mindenekelőtt Szerbia és Horvátország között. Ezt kívülről is folyamatosan szorgalmazni kell, egyszermind demokratikus kormányváltások erejéből realizálni és legitimálni. Egy ilyen fejlemény – Belgrádban, illetve Zágrádban – segítené a bosznia-hercegovinai konszolidáció elmélyítését is.

Az előttünk álló évek fejleményeként lehet számítani a balkáni muzulmán-identitások megerősödésére, s négy-öt államot is felsorolhatunk ennek terepeként. A Közel- és Közép-Keletről sugallt és pénzelt fundamentalizmus már ma is elhat e régióig. *Törökországról* ennek kapcsán elsősorban mint e muzulmánosság politikai támaszáról kell szólni, s e szerep is feltétlenül erősödik majd. Csak a fundamentalizmus ne hassa át Törökországot. Egy ilyen eshetőség okán végképp nem közömbös, mi történik Törökországgal pl. az EU-csatlakozás ügyében. Ha várományosként még továbbra is bi-

zonytalanságra lesz kárthatva, esetleg visszafordíthatatlanná válik a máris tapasztalható fundamentalista befolyás.

Végül, de nem utolsósorban meg kell találni *Oroszország* helyét is Európában. Ehhez először is az tartozik, hogy ne alakulhasson valamiféle új köztes zóna nyugati határainál. Mint ahogy nem akarjuk a régi limest Kelet-Közép és Délkelet-Európa között, *Oroszország* esetében sem kívánjuk ezt, hiszen csak új feszültségeket programoznánk be vele az európai folyamatba.

Komáromi Sándor

Hol tart Szlovénia, Horvátország és Szerbia az európai integráció útján?

Reuter, Jens: Slowenien, Kroatien und Serbien – wie gross ist der Abstand zur Europäischen Union? = Südosteuropa, 47. Jg. 1998. 5-6. H. 189-205. p.

(A bonni Bundeszentrale für Politische Bildung megjelenés alatt álló Európa-kézikönyvének egyik fejezete.)

Az itt szerepeltetett három állam a hajdani Jugoszlávia legfejlettebb régiója volt. Ezt az előnyt azonban a kiválás után nem egyformán kamatoztatták, s Európához való viszonyukban is eltérő képet mutatnak. Egyébiránt az egykori szövetségi állam, noha európai csatlakozása az „el nem kötelezett” státusz következtében elvileg fel sem merülhetett volna, egyszer már elindult az Európához vezető úton. 1980-ban jött létre együttműködési szerződés az EU-val, ami számos kedvezménnyel járt a jugoszláv gazdaság számára, s a kedvező tapasztalat az évtized végére alapjában kérdőjelezte meg a jugoszláv elnemi kötelezettségi eszmét. Az integrációs politika elvi támogatottsága mind nyomatékossabbá vált. Jugoszlávia 1989-ben megfigyelői státuszt kapott az Európai Parlamentben, ugyanekkor kérte felvételét az ET-be és az EU-ba is. Belgrád ettől kezdve minden lehetséges módon kinyilvánította elhatározottságát. A szövetségi parlament deklarálta a politikai pluralizmusra és a piacgazdaságra való áttérés szándékát. Mindeközben azonban egyre problematikusabbá vált a szövetségi és a tagköztársasági realitások összhangja. Köztársasági szinteken erőteljes ellenzéke volt a kitűzött gyakorlati reformoknak, illetőleg mindenütt helyi elképzelésekkel közelítettek hozzájuk. Legfőképp a pártközpontok húzódoztak az együttes irányváltástól; még Horvátországban és Szlovéniában is általában ez volt a jellemző. A szlovén reformkommunisták aránylag mégis nyitottnak bizonyultak. A Kommunisták Szövetsége 1990. évi, 14. pártkongresszusán azonban nyílt kenyértörésre került sor az egyes centrumok, illetve a fundamentalisták és a reformerek között. A szövetségi állam politikai, gazdasági viszonyainak EU-kompatibilis átalakításának a lehetősége ezzel kútba is esett. Ezen a ponton dönt el Szlovénia és Horvátország kiválása a szövetségből. A folyamat első pillanatra felfoghatatlannak és Jugoszlávia európai integrációs célkitűzésével összeegyeztethetetlennek tűnt a Nyugat szemében, így egyre csak halogatta a két új szuverenitás elismerését is.

Szlovénia mint „éllovas”

Az 1991-ben függetlenné lett kis államnak egyszerre kétirányú váltás nehézségeivel kellett megküzdenie: a piacgazdaság felépítésével és a regionális gazdaság nemzetivé integrálásával. Előnyt jelentett a jugoszláv korszakban a földrajzi helyzetből adódó

legközvetlenebb tapasztalat a nyugati piacokkal. Rövid három év alatt létrejött a társulás a nemzetközi pénzügyi intézményekkel. 1994-ben ratifikálták a GATT-szerződést. Szlovénia akadálytalanul haladt az EU-társult tagság felé, s csak az olasz vétő nyomán húzódott el a folyamat 1996-ig. Ekkor viszont a szlovén ratifikálás akadt el, mégpedig a külföldi ingatlan- és földtulajdon ügyében hajthatatlan parlamentben. Ez a nehézség egy éven belül rendeződött, s ezt követően megindulhattak a csatlakozást érintő tárgyalások. Szlovénia viszont kimaradt a NATO keleti bővítésének első köréből. Az EU-csatlakozás is sok témában ad még feladatot (bankzector, adó- és nyugdíjbiztosítási rendszer, jogalkotás átalakítása). Ugyanakkor a gazdasági felkészültség ma már vitathatatlan: a külkereskedelmi forgalom 2/3-a a Nyugattal bonyolódik, a bruttó belföldi termelés értéke Görögország vagy Portugália szintjén mozog (egy főre kb. 9000 USD esik), a nemzetközi pénzügyi hitelképesség kifogástalan, és a nemzeti valuta szilárdsága teljes mértékben megfelel a maastrichti kritériumoknak. Negatívum: az elhúzódó privatizáció, a rendkívül magas bérköltségek (83%), a teljesítményekhez mérten eleve túl magas bérek, a kellenél lassabban csökkenő infláció (1997-ben: 9,1%), a 14%-os munkanélküliség. Feltétlenül pozitív viszont Szlovénia konszolidált pártpluralizmusa: a szociál-, keresztény- és liberáldemokratákkal, valamint a zöldekkel kiformálódott spektrum nem esik messze a nyugat-európai demokráciákétól (középal-közép-középjebb). A szélsőséges pártok kevéssé érik el a parlamenti küszöböt. Az Európában egyedülálló 1992-es nagykoalíció sikeresnek bizonyult. Az 1996-os választásokon kiugró liberálisoknak az abszolút többség hiányában gyakorlatilag hasonló, bár kevésbé stabil felállás maradt. Kučan elnök újraválasztása 1997-ben szintén fontos eleme a kiegyensúlyozott kontinuitásnak és az egyenes vonalú fejlődésnek.

Horvátország – bukácsolva az úton

Az 1990. évi szabad választásokon hatalomra került *Horvát Demokratikus Közösség* és az ennek éléről államelnökké választott F. Tudjman máig megingathatatlannak látszó hatalma a kétes értelmű „állandóság” elemét viszi a horvátországi viszonyokba. A hatalmi struktúra idézi a kommunista államszerkezetet (a vezérpárt és állam szimbiózisát). A politikai gyakorlat nem kevésbé emlékeztet a múltra: a pluralitás érvényesülésének hiánya, monopolizált tömegkommunikáció stb. Mindezt legfeljebb átmeneti jelenségként lehetne elfogadni – a háborús helyzettel indokolva. Tudjman pártja, mint nacionalista gyűjtőpárt ex-kommunistákból, kereszténydemokratákból és jobboldali szélsőségesekből áll. Valódi legitimitása a nemzeti függetlenség biztosításának határáig terjed. Ennek felel meg heroikus ideológiája is. A gyakorlati politika – konszolidált távlatokban – természetesen feszegeti a kereteit, s csak az erőskezű vezér kérdése az egység. Tudjman taktikázásairól sok-sok történet ismert. A „Közösség” mindmáig fennáll, és igen kritikus viszonyokat teremt ellenzékének „ellenség”-státuszba szorításával („nemzetellenes elemek”, „a nemzet ügyének árulóí”). A horvát politikai ellenzék 1995-ig, a háborús helyzet megszűnéséig, valóban alig jutott levegőhöz, de szétforgácsolttságával, valódi tekintélyt élvező politikai személyiségek híján azóta sem mutatható fel sokat.

A független Horvátország természetesen az első pillanattól Európa felé tekintett. A függetlenség elismerését követően rövid idő alatt elfoglalhatta helyét jó néhány nemzetközi szervezetben. Ugyanakkor az ET-tagságra 1996-ig kellett várnia, a Kis-Jugoszláviához fűződő viszony ellentmondásai miatt. (Kiújult konfliktus 1995-ben: a Krajina-offenzíva!). Ennél problematikusabbak egyelőre magával az EU-val kapcsola-

tos horvát kilátások. E téren a horvátok még olyan együttműködési szerződésig sem jutottak el, mint amelyet 1980-ban Jugoszlávia kötött, vagy pl. Makedónia és Albánia is elért. Ugyan az EU e közbenső fázis nélkül is társult taggá fogadhatná a horvát államot, amennyiben a követelményeknek egyébként megfelelné. A fennakadás oka a következő kérdésekben rejlik: a gazdaság megfelelő válságkezelése, a gyökeres demokratizálás, a kelet-szlavóniai szerbek kisebbségi jogainak garantálása, az elüzlött, illetve elmenekült krajainai szerbek visszafogadása. Az utóbbi témát Tudjman például csak hathatós nemzetközi nyomás alatt iktatta programba. Az erre vonatkozó 1998. júniusi kormányhatározatot Brüsszel és Washington végül Horvátország európai integrációja „döntő lépéseként” üdvözölte, amivel máris elhárult a fő akadály az együttműködési szerződés előkészítése előtt. Eképpen nyílt meg az út Horvátország számára a PHARE-programba történő bekapcsoláshoz is. Ha krajainai visszatérők ma még kevesen is vannak, a horvát kisebbségi politika tétje nagy. Ugyanis a kelet-szlavóniai szerbek az elképzelt tömeges menekülés helyett zömmel helyben maradtak a horvát szuverenitás 1998. eleji helyreállításától.

Problematicus egyelőre Horvátország Bosznia-politikája. A horvát parlament Hercegovina-lobbyja a bosznia-hercegovinai egység tiszteletben tartásával ellentétes aktivitást fejt ki, így például kívívta, hogy a hercegovinaiak horvát útlevelet, továbbá horvátországi szavazati jogot kapjanak. A gazdaság szanalása komoly eredményeket is felmutat, de jelentős deficitjei is tetten érhetők (fizetési mérleg hiányai, fokozódó eladósodás stb.). Az EU-tárgyalások 1995-ben indultak meg, de megakadtak a krajainai offenzíva miatt. A folyamat ma újra aktív, de a több ponton akadozó konszolidálás és demokratizálás jelenleg is gyenge előfeltételeket kínál. Most minden figyelem az 1999. évi parlamenti választásokra, az eredményekből folyó esetleges változásokra irányul. Emellett a nemrégiben újraválasztott elnök betegsége, esetleges utódlásának időpontja és mikéntje is előtérben álló téma.

Helybenjárás: Szerbia

Negatív kontinuitással a szerb átalakulás nem kevésbé jellemezhető, mint a horvátországi. A kommunistából különösebb tartalmi változások nélkül „szocialistává” átkelesztett, immár egy évtizede hatalmon lévő kormánypárt és konok vezére csak csepegteti és lehetőleg formálisan kezeli a reformokat; napi alkotmányértelmezés mellett regnál, demokratikus ellenzékének a lehető legszűkebb mozgásteret szánja. Bár a legutóbbi választásokon koalícióra kényszerült Šešelj szélsőjobbos („radikális”) tömörülésével, a kép lényegében nem változott. Maradéktalan demokratikus arculata egyébként az ellenzéknek sincsen, általában jobbról próbálja előzni a szocialistákat. Az „Együtt” elnevezésű választási szövetségük keretében első ízben kísérelték meg az együttműködést egymással, de az 1996-os önkormányzati választásokat megnyervén (és az eredményt szívós küzdelemben megvédve a kormány taktikázásával szemben), nem tartottak ki a további együttműködés mellett. Így a politikai vagy gazdasági sikerekben nemigen tobzódó kormánypártnak nincs komoly ellensúlya. A szocialisták támogatottsága mögött egyébként a régi nómenklatúra és kliensei túlélési ösztöne látszik rejleni.

A gazdaság mély válságában folytatódott a volt jugoszláv kül- és belpiac szentesése, megtévezve a háborús események miatt életbe léptetett nemzetközi szankciókkal. Miloševićék az adott évek bruttó termelésének 20%-ával finanszírozták (informális utakon) pl. a boszniai háborút és a krajainai ellenállást. A deficitet fedezet nélküli bankjegybicobcsátással pótolták. Az ebből fakadó elképesztő méretű infláció 1994-ben már

ott tartott, hogy a lakosságnak napi 65%-os árszintnövekedéssel kellett küszködni. A hiperinfláció az 1994-re amúgy már 3/4 részben lebonyolított privatizációt is teljesen elérte. A romlás együtt járt a drámai méretű munkanélküliséggel és a szaképzett munkaerő tömeges kivándorlásával. Ettől az időszaktól a lakosság mintegy 2/3-a sorolható „szegény” kategóriába a szociológiai felmérések tanúsága szerint. 1994-ben a stabilizációs program úgy-ahogy megfékezte az inflációt, kitérésre azonban nem adott módot.

A boszniai háború befejeződése nyomán a külföld feloldotta az embargót, de ez még kevésnek bizonyult a javuláshoz: nem éltek a kapcsolatok a nemzetközi intézményekkel, illetve az újrakezdet tárgyalásokat egyre-másra megakasztotta Belgrád merev magatartása, pl. a régi Jugoszláviától örökölt adósság kezelésében (melynek 80%-os elengedését kérte), a valódi reformok elutasításában stb. A legújabb, a koszovói fegyveres fellépés pedig gyakorlatilag újra be is csapta a kapukat mindenféle további tárgyalás előtt, és újra beköszöntött a szankciók korszaka. Szerbia számára a közeljövőben változást remélni tulajdonképp alig lehet, s arra sincsenek fogózkodók, hosszabb távon mi módon képzelhető visszatérése az integrációs útra.

Komáromi Sándor

A szlovén sikertörténet

Ramet, Sabrina P.: *The Slovenian Success Story*. = *Current History*, 97. vol. 1998. 617. no. 113-118. p.

Szlovénia a legkisebb területű és lélekszámú ország a kelet-európai posztkommunista államok között. Mégis bizonyos értelemben a régió legsikeresebb országa. Bár a Cseh Köztársaság, Lengyelország és Magyarország jóval gyorsabban hajtják végre a privatizációt, a régió egyetlen országa sem veheti fel a versenyt Szlovénia 1997-es 11.200 dollár/fő GDP-jével. Szlovéniában magasabb az egy főre eső nemzeti jövedelem, mint Görögországban vagy Portugáliában.

Szlovéniát több nemzetközi szervezetbe is felvették azután, hogy 1991-ben elszakadt Jugoszláviától (EBEÉ, ENSZ, ET, EFTA). És bár nem került be a NATO-bővítés első körébe, 1996-ban az EU-val társulási megállapodást írt alá, ami végül teljes jogú tagsághoz fog vezetni.

Szlovénia tehát nem gazdasági vagy diplomáciai téren kell hogy szembenézzen a legnagyobb kihívásokkal. Bár a szlovének ígéretes kezdeti lépésként egy igencsak liberális alkotmányt fogadtak el, Szlovénia többpárti demokráciájának stabilitását jócskán próbára tették Janez Jansa és a Szociáldemokrata Párt populista manőverei. Mi több, a szlovéniai intézményi reformok, a szabad választások lefolytatása és a független polgári kezdeményezések megkapó növekedése ellenére évekre telhet, amíg a szlovén állampolgárok teljesen hozzászoknak az új rendszerhez.

Gazdasági helyzetkép

Jugoszlávia összeomlásával Szlovénia elvesztette piacai 70%-át. Ennek következtében 1987-92 között 23%-kal csökkent a szlovén GDP. 1998-ra azonban már 5%-os növekedés van előirányozva. Eközben az infláció, mely 1989-ben 1306%-os volt, mára kb. 7,5%-ra csökkent.

Az új piacok szerzése elsődleges fontosságú volt a szlovén gazdaság helyreállítása szempontjából. 1997 végén Szlovénia exportjának 70%-a irányult az EU országokba: fele Németországba, Ausztriába és Olaszországba. Az egy főre eső külföldi tőkebefektetések száma Szlovéniában magasabb, mint bárhol másutt Kelet-Közép-Európában.

A privatizációban Szlovénia elmarad a régió más országai mögött, ráadásul e folyamatot a bűnözés és a korrupció növekedése kíséri. Az olasz maffia is behálózta az országot. A korrupciós esetek közül kiemelkedik az a pénzügyi botrány, ami 2 milliárdtól, azaz 12,9 millió dollár elsikkasztása és az ENSZ embargó dacára a bosnyák hadsereg számára szállított fegyverek körül robbant ki.

Politikai helyzetkép

Bár Szlovéniának mind a négy szomszédjával tisztázni kellett bizonyos kérdéseket, Olaszországgal és Horvátországgal volt a legnehezebb dolga. Magyarországgal 1992 novemberében írtak alá egy megállapodást a szlovén illetve a magyar kisebbség kölcsönös védelméről. A szlovén kormány gazdasági megállapodásokat is aláírt Magyarországgal és Ausztriával, az utóbbival védelmi egyezményt is kötött.

Olaszország azonban meg akarta akadályozni Szlovénia csatlakozását az EU-hoz. Felevenítette azoknak a rablásoknak a kérdését, melyeket 1945 után a jugoszláv kommunisták a Jugoszláviai Szóvinista Köztársaság területén élt olaszok otthonai ellen követtek el, és követelte: a lakóhelyeket adják vissza eredeti, olasz tulajdonosaiknak. Csak a Berlusconi-kormány bukása után, 1994 őszén kezdtek el javulni a kapcsolatok. A szlovén külügyminiszter, Zoran Thaler kezdeményező gesztusai után, a következő év márciusában az olasz külügyminiszter, Susanna Agnelli bejelentette: Róma kész elejteni a vétőt Szlovénia EU-tagságával szemben.

Szlovéniát ugyanakkor felkérték: olyan értelemben módosítsa az alkotmányát, hogy az tegye lehetővé külföldiek ingatlan vásárlását az országban. Miután Szlovénia elkötelezte magát e lépésre, az EU-val társulási szerződést írt alá 1996. június 10-én. Romano Prodi olasz miniszterelnök 1997 márciusában szlovéniai látogatása alkalmával erős támogatásának adott hangot Szlovéniának az EU- és NATO-bővítés első körében történő felvételét illetően.

A Horvátországgal kialakult viták között elsődlegesek voltak a határt, a tengerhez jutást, a Ljubljanska Banka bezárt zágrábi fiókjának adósságait illető, és a krskoi nukleáris erőmű jogi státuszát illető kérdések. 1994 októberében Horvátország tiltakozott, hogy Pira törvényhatósági területén három falut Szlovénia tövényileg "annektált". Lojze Peterle szlovén külügyminiszter egy nappal a horvát tiltakozás után lemondott. A szlovén-horvát területi viták a szlovéniai Koper kikötőjének elhelyezkedéséből fakadnak, mely egyfajta "zsákutcában" fekszik, miközben a horvátok és az olaszok a környező vizekre támasztanak igényt. 1992-94 között újabb és újabb halászati "incidensekre" került sor az Adria északi részén; 1995 nyarán azonban Janez Drnovsek szlovén miniszterelnök bejelentette, hogy a problémákat "majdnem elsimították". Ez vonatkozott a horvátokkal közösen felépített krskoi atomerőműre is, melyet a szlovén hatóságok a közeljövőben kívánnak bezárni. 1997 áprilisában a horvát és a szlovén külügyminiszter, Mate Granič és Zora Thaler gazdasági- és vámegegyezményeket írt alá, valamint megállapodott a vízumkényszer kölcsönös eltörlésében. Bejelentette továbbá: a Ljubljanska Banka zágrábi fiókjának adósságait és a határt illető kérdések végső rendezése jó úton halad.

Szlovénia 1989-ben kezdte megalapozni függetlenségét, amikor egy sor alkotmánymódosítást hajtott végre. Az új választási törvény alapján 1990 áprilisára írtak ki többpárti választásokat. A módosítások második fordulójában megszüntették a kommunista párt monopóliumát, majd a harmadik fordulóban tovább növelték a Szlovén Köztársaság autonómiáját. 1991-ben az alkotmánymódosítások utolsó fázisában megteremtették Szlovénia teljes szuverenitását. 1991. június 25-én Szlovénia kinyilvánította függetlenségét. Ezután a jugoszláv hadsereg rövid időre bevonult Szlovénia területére, de októberre visszavonták a csapatokat. A szlovén függetlenség tehát megszületett.

Eközben a kommunistaellenes kormánykoalíció megkezdte az új alkotmánytervezet előkészítését. Horvátországtól és Szerbiától eltérően, melyek "nemzetállamoknak" nyilvánították magukat, a szlovén alkotmány kimondja: "Szlovénia minden állampolgára számára állam".

Az alkotmány különleges védelmet biztosít a lakosság 0,4%-át kitevő magyar és a 0,2%-ot kitevő olasz nemzeti kisebbség számára. E közösségek tagjai szabadon használhatják anyanyelvüket a helyi hivatalos életben. Mindkét közösség egy-egy képviselője helyet foglal a nemzetgyűlésben, és megvethozhatják azokat a törvényi rendelkezéseket, amik kizárólag a magyar, illetve az olasz közösség érdekeit és jogait érintik.

Két kérdés okozott nagy vitákat az új alkotmány megalkotásakor. Az egyik az abortusszal volt kapcsolat, amely éles bal- jobboldali ellentétet váltott ki. A másik magának a parlamentnek a felépítését érintette. Míg a közép- és baloldali pártok általában a kétkamarás rendszer mellett voksoltak, a centrista Zöld Párt és a jobboldali Nemzeti Liberális Párt az egykamarás rendszert támogatta. Végül egy 90 fős nemzetgyűlés és egy 40 fős államtanács felállítása mellett döntöttek.

1990-92 között ideiglenesen visszaesett a jobboldal, amit annak 1992-96 közti konzolidációja követett. 1996-ban a Néppárt, Marjan Podobnik energikus vezetése alatt, a szavazatok 19,4%-át szerezte meg az 1992-es 8,7%-kal szemben. Még szembeszökőbb Janez Jansa Szociáldemokrata Pártjának előretörése az 1992-es 3,3%-ról 16,1%-ra. Jansa általában offenzív magatartást tanúsít. 1994-ben, miután felmentették védelmi miniszteri posztjáról a polgári rend veszélyeztetése vádjával, ötezer fős korrupcióellenes nagygyűlést szervezett Ljubljana belvárosában. 1997 decemberében pedig Lojze Peterlével, a kereszténydemokrata vezetővel szervezett közösen egy gyűlést, ahol olyan kemény átvilágítási törvényt követelt, amelyet ha elfogadnak, Kucan elnöknek és Drnovsek miniszterelnöknek és sok korábbi kommunistának le kell mondania.

Kisebbségi kérdések

A horvátok, szerbek és muzulmánok közti fegyveres és propaganda háború utóhatásai minden kétséget kizáróan hozzájárultak az idegengyűlölet növekedéséhez. A Helsinki Monitor 1995-ös jelentése szerint a legtöbb emberi jogi sérelmet a nem-szlovén nemzetiségű állampolgárok ellen követik el Szlovéniában. Míg 1986-ban a szlovének 12,4%-a, 1993-ban 28,5%-a ellenezte a nem-szlovének bevándorlását a köztársaságba. 1993-ban a megkérdezettek 93%-a ellenezte, hogy a bevándorlók saját politikai szervezeteket hozzanak létre. Még szembetűnőbb az az adat, miszerint a fiatal szlovének fele kedvezően ítéli meg az "etnikai tisztogatás" bevezetésére utaló kérdést.

1993 novemberében a nemzetgyűlés a szlovén állampolgárság feltételeit megszigorító törvényt fogadott el. 1994-ben egyes képviselők a horvát Isztria egy részének anektálása mellett szólaltak fel. 1995-ben pedig a jobboldali pártok mintegy 20 ezer

aláírást gyűjtöttek, népszavazást követelve a nem-szlovén nemzetiségűek szlovén állampolgárságtól való megfosztásáról.

A közvéleménykutatások szerint a szlovének túlnyomó többsége támogatja a többpárti demokráciát és a nyugat-európai politikai modellek követését. Ám a demokrácia megnövekedett támogatása nem járt együtt a tolerancia növekedésével, ami a liberális demokrácia elsődleges feltétele. A tolerancia-elv tiszteletének hiánya szorosan összefügg az egyenlőség elvének alacsony presztízsével. Egy 1991-es felmérés szerint csak a megkérdezettek 52%-a gondolta úgy, hogy a demokrácia velejárója a társadalmi egyenlőség, és csak 76% látta úgy: a szabadság elválaszthatatlan a demokrácia elvétől. Más szóval, csak a szlovének egy kisebb része ért egyet John Locke, Immanuel Kant, James Madison és John Stuart Mill. klasszikus liberalizmus elméletével.

A jelenlegi politikai kérdések

1996-ban a jobboldali pártok koalíciója (Néppárt, Kereszténydemokrata Párt és a Szociáldemokrata Párt) szerezte meg a szavazatok 45%-át. Ezek a pártok aláírtak egy megállapodást, amit Szlovén Tavasznak neveztek el, és biztosak voltak abban, hogy végül kormányt alakíthatnak. Azonban, mivel a liberális demokráciák szerették a legtöbb szavazatot, Kučan elnök a gyakorlatnak megfelelően Drnovseket kérte föl kormányalakításra. Két kormányalakítási kudarc után a Szlovén Tavasz pártjai azt javasolták Kucannak: forduljon Podobnikhoz, a Szlovén Néppárt elnökéhez, a Szlovén Tavasz miniszterelnök-jelöltjéhez. Végül február 16-án Podobnik pártja otthagya a Szlovén Tavaszbeli partnereit, koalícióra lépett a liberális demokráciákkal és Nyugdíjasok Demokratikus Pártjával. Drnovsek miniszterelnök maradt, Podobnik pedig a helyettese lett. A rendszer túlélte az első politikai válságát.

Az új kormány a közvélemény 64%-os támogatása mellett kezdte el a munkát, a liberális demokráciák pedig csak növelték népszerűségüket az 1997 június végi közvéleménykutatások szerint. Ezt erősítették meg a novemberi választások, amikor Kucant újraválasztották 55% szavazattal Podobnik 18%-ával szemben.

Az antiliberális demokrácia veszélye

Szlovénia jól példázza, hogy egy diktatúrából demokráciába átalakuló társadalomnak milyen kihívásokkal kell szembenéznie még optimális feltételek mellett is. Szlovéniának nem kellett elszenvednie háborút, mint sok szomszédjának. Nem fulladt tömegdemonstrációkat okozó gazdasági káoszba. Nem volt tanúja a hatalmi ágak birtoklásáért folytatott küzdelemnek. Nem győzött belső korrupció. A szlovén hatóságokat sosem vádolták választási korrupcióval. Macedóniával, Szlovákiával és Szerbiával ellentétben, Szlovéniának nem kellett diplomáciai elszigeteltséget vagy gazdasági embargót elszenvednie. Valójában gazdasági, diplomáciai és politikai téren is Szlovénia viszonylag zökkenőmentes átalakuláson ment át.

De Szlovénia útja nem mentes a csapdától és akadályoktól, ideértve az idegengyűlölet fellobbanását is, mely kiterjed mindenkire, aki "más". Janez Jansa az antiliberális bajnokaként tűnt fel "populista demokrácia" értelmezésével.

A demokrácia ugyan létezhet tolerancia, egyenlőség és az egyéni különbségek és preferenciák tisztelete nélkül, de az antiliberális demokrácia nem más, mint demokrácia szabadság nélkül, azaz népuralom zsarnoki módon.

Van-e helye Törökországnak az EU-ban?

*Soll die Türkei EU-Mitglied werden? = Internationale Politik und Gesellschaft. 1997. 4. H. 443-450. p.
Benne: Kramer. Heinz: Die EU-Mitgliedschaft der Türkei ist wichtig für Europas Stabilität und Sicherheit;
Faul, Erwin: Eine Aufnahme der Türkei untergrübt die Legitimität und die innere Sicherheit der EU.*

1998 elején az Európa-Bizottság hat közép-, kelet- és dél-európai állam esetében adott zöld utat az EU-csatlakozási tárgyalások elindítására. Ezen a hatos listán nem szerepel Törökország, noha időtlen idők óta NATO-tag, és a gazdasági felzárkózásban is összehasonlíthatatlanul előbbre jár a mostani jelöltekénél. A Bizottság csupán a Törökországhoz fűződő „kapcsolatok” javítását ajánlotta az Európa Tanácsnak az előző év óta bekövetkezett elbizonytalanodás után. Valóban, elbizonytalanodás lépett fel, nem sokkal az EU-országokkal 1996 januárjában kötött vámunió érvénybe lépését követően. Török oldalon a mellőzés kellő megütközést is keltett, miközben EU-körökben nem kevésbé problematikusnak tartják Törökországot mint NATO-állam periferiára szorulását, akkor, amikor a NATO-t magát éppen kelet felé bővítik. S annak tartják az egységülés azon elvéből következően, miszerint az európai integráció biztonságpolitikai eleme egyenrangúan helyeződik a gazdaságpolitikai mellé.

A referált forrás folyóirat „vita” rovatában két teljességgel ellentétes vélemény kapcsolódik a témához. Ezek a főcímbe kendőzetlen formában feltett kérdésre ellenkező értelemben válaszolnak. Az első megszólaló válasza a feltétlen „igen”, a következő gondolatmenettel alátámasztva: Egy egész sor európai vagy nem európai, de a kontinens szempontjából rendkívül veszélyes válságövezet stabilitását lehetetlen kimunkálni Törökország konstruktív közreműködése nélkül. Ezt a szerepet azonban csakis az európai biztonsági építmény részeként töltheti be európai igénnyel. Európa Törökországgal nemcsak veszítene egy partnert, de akár új válságócot is teremtené, ha magára hagyná. Nagyon átgondolatlan az az újabban felvett kétértelmű magatartás, amelyik egyrészt szavakban folyamatosan „hitet tesz” Törökország mint „fontos” európai biztonsági tényező mellett, másrésztől nem kívánja Európa részének tekinteni. Nem lehet csodálkozni, ha ezek után Törökországon belül is kétségek fakadnak az eddig szem előtt tartott európai út helyességét illetően. Európai részről nem szabad megvonni a biztos csatlakozási perspektívát Törökországtól, és részesévé kell tenni mindama konzultációknak és előkészítő tárgyalásoknak, amelyek a frissebb jelöltekkel már folynak, méghozzá a Bizottság által propagált „intenzív közelftési” stratégiával. Az természetesen világos, hogy mindennek megfelelő török szándékokkal, és, ami a fő, készségekkel is találkoznia kell. A jelöltnak érdemben kell felkészítenie magát, őszintén szembesülnie a sok tekintetben jogos európai bírálatokkal (demokratikus értékek, hadsereg szerepe az államban, vallás és politika viszonya stb.). De tisztán látni kell, hogy egyedül, csak a saját erejéből ezt az önfelkészítést nem tudja elvégezni, vagy túl hosszú időre volna szüksége rá.

Az ellenkező értelmű vélemény az integrációs politika bírálatával kezdi, vagyis korántsem csak Törökországgal van baja. Álláspontja szerint az európai integráció célkitűzés rendszeréből útközben valahol kimaradt maga az Európa-tartalom, s a koncepció hovatovább teljesen egysíkú gazdasági-funkcionális profilt ölt, amely egy abszolút kultúrasemleges struktúra kiépítésén fáradozik, nem pedig „integrációt” szervez. Más-képp fogalmazva: „a népek identitásából fakadt kultúrák együtt cselekvő közössége helyett egy technokratikus elvű összerakójáték hamis esetlegességeiből készíti formát”, aminek jelentése, célja bizonytalan. Ám ezt soha, sehol nem vitatták még meg magukkal a már csatlakozott és az ezután csatlakozandó nemzetekkel. Mármost, ami Törökor-

szág európai befogadását illeti, e vélemény szerint az az európai integráció-eszme végét jelentené, az Európa-tartalom maradékának megsemmisülését. S itt következnek a részletes ellenérvek a kurdkérdéstől (amit máris behurcoltak Európába) a szegénységi küszöbön át (Anatólia!) az iszlám jegyű túlnépesedésig, mely addig soha nem látott migrációs áradat megjelenésével fenyegethetné Európát. Ezen túl a cikkíró ízekre szedi vitapartnere érvelését, a többi között kimutatva benne az amerikai globális stratégiákból átemelt, absztrakt, nem európai szemszögű biztonság- és gazdaságstratégiai elemeket.

Komáromi Sándor

Az etnikai konfliktusok fokozatos kiterjesztése

Carment, David – James, Patrick: Escalation of ethnic conflict. = International Politics, 1998. 35. no. 65-82.p.

A szerzőpáros vizsgálódásai azt mutatják, hogy míg az egyik többnemzetiségű országban heves, egyre fokozódó viták zajlanak a különböző kisebbségek között, addig valamely más, hasonló adottságú állam keretein belül békesség honol. Az okok nyilvánvalóan a történelmi múltban gyökereznek, de a jelenbeli konfliktusok eredőjét az adott állam általános jellemzőiben, illetve az állam keretein belül zajló, valamint kifelé irányuló interakcióiban is érdemes keresni.

Néhány jellegzetes körülmény, ami etnikai konfliktushoz vezet:

- a hatalmat gyakorló állam belső erőviszonyai megváltoznak, intézményei gyorsan átalakulnak;
- politikailag egyetlen etnikai csoport dominál, a többinek gyenge reprezentánsai vannak, vagy nincsenek is;
- az állam kiemelt előnyökben részesít egy etnikumot a közösen megtermelt javak elosztásakor;
- a kisebbség saját érdekeit alig, vagy nehezen képes csak artikulálni a politikai küzdőtéren;
- egyetlen etnikumhoz kötődik a honvédség, stb.

A felsorolás nem teljes; a megemlített körülmények általában nem egymástól függetlenül, hanem kapcsolatosan jelentkeznek, sőt, egy részük prognosztizálható.

Az elemzőknek alaposan ismerniük kell a várható etnikai konfliktus megjelenési szintjét, formáját, ha használható valószínűségi modellt kívánnak készíteni. Pl. Sri Lankán mérsékeltebb összecsapások várhatók az etnikumok között, mint – mondjuk – Etiópiában és Szomáliában, ahonnan menekültáradatok indultak útnak a szomszédos területek felé. A ruandai válság pedig – emlékszünk – egészen szélsőséges méreteket öltött. A volt Jugoszlávia esetében is a konfliktusforrások közül legalább három működött egyidejűleg.

A politikai elemzőknek tanácsos az esettanulmányokat, az országspecifikus információkat, valamint a statisztikai becslésen alapuló előrejelzési technikákat együttesen alkalmazniuk.

Az etnikai konfliktus dinamikus természetű, legalább öt fázisa különböztethető meg:

1. a látens fázis, melynek során a csoportok közötti nézeteltérés alig vehető észre;
2. a robbanás előtti állapot;
3. a csúcspont, ahol a csoportok közötti konfrontáció legkülönbélebb válfajai jelennek meg;
4. a deeszkalációs fázis – itt többnyire egy harmadik fél közreműködése várható;
5. a befejező szakasz, melyben a konfliktus vagy megoldódik, vagy átalakul valamely más típusú konfliktussá.

Az etnikai konfliktusok időbeli lefolyása igen változatos: pár hónaptól akár évtizedekig is terjedhet (pl. az arab-izraeli kérdés, a ciprusi válság, Sri Lanka esete).

A politikai elemzők kulcsszerepe éppen abban lehet, hogy felismerik a megfelelő pillanatot, fordulópontot, a konfliktus eszkalációját és azonnal jelzik a „politika csinálóinak”, miként szükséges színre lépniük. Így lehetséges pl. nemzetközi nyomást gyakorolni a szembenálló felekre, hogy hozzáállásukon változtassanak.

Párhuzamok keresése, a tudományos számbavétel is segíthet egy-egy válság fokozatos kiterjedésének a megakadályozásában. Ehhez ad eszközt a Michael Brecher nevéhez fűződő *Nemzetközi Válságkezelő Program* (International Crisis Behavior Project), amely az 1918-1988 közötti időszakban lejátszódott konfliktusokat különböző szempontok szerint csoportosítja (pl. földrajzi távolság, a résztvevők száma, a kiváltó ok, stb. szerint). Brecher arra a következtetésre jutott, hogy az etnikai konfliktusok sokkal gyakoribbak autoriter irányítású államokban. Ez emlékeztet a korábban elősorolt lehetséges konfliktusforrások elméletére, tudniillik, ha egy etnikum válik dominánssá, a katonai és szellemi erőket egyedül képviseli, stb. A válság kiterjedése várható, ha a 7-8 felsorolt tényező földrajzilag szomszédos területeken egyszerre jelentkezik. Ilyen esetekben érzelmi motivációk, etnikai különbözőségek, tüntetések, stb. erősítik a földrajzi közelségben élő etnikumokat. Egy harmadik fél, illetve további közreműködők késleltetik, elnyújtják a konfliktus megoldását. Sőt, egy harmadik fél jelenléte egyenesen ösztönző lehet további résztvevők jelentkezésére. Végül azt a következtetést is levonta Brecher, hogy a hevesen kirobbanó válságok rendszerint összecsapásokkal, háborúkkal folytatódnak.

Kakasy Judit

Bosznia működőképességéért Egy amerikai főtiszt kritikai megjegyzései Dayton után

Boyd, Charles G.: Making Bosnia Work. = Foreign Affairs, 77.vol. 1998. 1.no. 42-55.p.

Helyszíni riport

Charles G. Boyd nyugalmazott tábornok 1992 novemberétől 1995 júliusig az USA Európai Parancsnokságának főparancsnok-helyettese volt. Az alábbiakban az ő véleményét közöljük rövidített formában.

A múlt nyáron, a csapatvisszavonásról szóló tárgyalások kezdetén, visszatértem Boszniába több mint két év után először. A Clinton- adminisztráció tisztségviselői olyan beszámolót készítettek, mely az 1995 novemberi daytoni egyezmény sok-sok eredményét ecseteli, miközben az ellenzők szorgalmasan gyűjtögettek annak bizonyítékait, hogy egy integráns, több nemzetiségű boszniai állam kialakulása még nagyon messze van. A kormányzati politika támogatói – szem előtt tartva, hogy a Kongresszus által meghatározott határidő, amikor az amerikai alakulatok finanszírozása megszűnik 1998 júniusa – azt állították, hogy bár a fejlődés jelentős, a béke még törekeny és csak az amerikai erők folyamatos jelenlétével lehet fenntartani. Néhány szkeptikus – a balkáni kisebbségek történelmi gyűlölködését ismerve –, a területi felosztás gondolatáig is elment.

Augusztus végén és szeptember elején ismét belevetettem magam a boszniai ügybe. Az új Bosznia-Hercegovinai Köztársaságban – melynek szerves részét képezi a Föderáció, azaz egy muzulmán-horvát entitás és a Szerb Köztársaság – nagy számú muzul-

mánt, horvátot és szerbet kérdeztem meg, az elnököktől kezdve a taxisofőrökig. Találkoztam idősebb katonai és diplomáciai tisztségviselőkkel is a koalíció főbb országaiból, akik a daytoni egyezmény végrehajtásáért felelősek. A céloom az volt, hogy tisztázzam magamban az olyannyira polarizált, belső gyűlölködés és külső manipuláció által töredezté vált képet.

Amit Dayton hozott

Gyakran hangoztatják, hogy a daytoni egyezmény állította meg a küzdelmet Boszniában. Valójában azonban csak tartóssá tette az ingatag tűzszünetet és megakadályozta az ellenségeskedés folytatását a 60 ezer főnyi amerikai és koalíciós csapat segítségével. Most 34 ezer főnyi csapattal a terepen, mely továbbra is jól fel van fegyverezve – bár pontosan körülhatárolt utasításai vannak a fegyverhasználatra – a béke még tart. Azonban azok közül, akik ismerik a boszniai helyzetet, gyakorlatilag senki sem hisz abban, hogy a béke túl fogja élni a júniusi koalíciós csapatkivonást. Azok, akik részt vettek a szerződés kidolgozásában, valamint azok, akik nem is olvasták a dokumentumot, azonos meggyőződéssel állítják, hogy a végrehajtás sikertelensége esetén a háború újra ki fog robbanni. A legutóbbi boszniai látogatásom során világossá vált számomra, hogy az egyezmény végrehajtásának a jelenlegi módon történő folytatása szintén a háború folytatásához vezethet, vagy legalábbis a koalíciós csapatoknak erőszakkal kell majd összetartaniuk ezt a boldogtalan országot. Annak érdekében, hogy a boszniai államot fenn lehessen tartani a jelen formájában, az USA-nak és koalíciós partnereinek jelentősen meg kell változtatniuk a végrehajtási stratégiájukat.

Dayton kitűnően megalkotott egyezmény volt arra nézve, hogy támogasson egy megkérdőjelezhető célt: olyan nemzetegység megteremtését, ahol a megszokott értelemben vett nemzet nem is létezett. Továbbá hogy gazdaságilag olyan életerős ország jöjjön létre, amelyben a boszniai muzulmán lakosság nemcsak élni, de fejlődni is tud. Dayton megkívánta két másik etnikai csoport, a szerbek és a horvátok bekapcsolását is, akik sem akkor, sem most nem kívánnak kisebbségként élni abban az államban, ahol nagyobb számú muzulmán dominál. Mindkettő csak a nemzetközi közösség nyomása és Szerbiában, illetve Horvátországban élő testvéreik hatására volt hajlandó ebbe beleegyezni. Ám csak olyan feltételek mellett, melyek az új államnak gyenge központi hatalmat, a nemzeti kisebbségeknek pedig meglehetősen autonómiát ad.

Mindazonáltal Richard Holbrooke teljesítménye igen figyelemre méltó, mert olyan egyezményt segített elő, mely hosszú távon békét hozhat – de csak akkor, ha a végrehajtás hangsúlya nem a széthúzó csoportok összetartásán marad, hanem azok biztonságára helyeződik át. A szerződést katonai szempontból sikeresen hajtják végre egyrészt az SFOR- erők jelenléte miatt, másrészt mert az a koalíciós küldetés, hogy szétválasztsák a szembenállókat, a szembenállók vágyát is tükrözi. Ezzel ellentétben a szerződés polgári elemeinek végrehajtását, például a menekültek visszatérését, sok-sok kormány, nemzetközi szervezet, nem-kormányzati szervezet kísérli meg anélkül, hogy bármelyiküknek is lenne joga kikényszeríteni annak teljesítését. Mi több, ez a három szerződő fél együttműködésétől függ, akik egyáltalán nem kívánnak együttműködni, és egyiküknek sem áll érdekében, hogy a központi kormányzat hatékonyan működjön.

Bosznia felosztása az USA politikájának visszajára fordítása lenne, s mint ilyen rontaná a hitelét. De ennél jelentősebb problémát is okozna. A három országrész közül kettő gazdaságilag életképtelenné válna, ha teljesen függetlenedne. A szétválás után csak a boszniai horvátok tudnának jól élni, és csak azért, mert őket Horvátország való-

szerűleg beolvasztaná. Valóban: az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa szerint a boszniai horvátok kb. 30%-a hagyta el a köztársaságot a daytoni egyezmény aláírása óta. Többségük a muzulmán többségű közép-boszniai terület kisebbségéből került ki, amely a horvát Krajínában telepedett le a horvát tisztogatások után elmenekült 200 ezer szerb helyére.

A boszniai szerbeket kevésbé fogadnák szívesen menekültként a szerb többségű Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban, egy olyan államban, mely gazdasági túléléséért küzd, és amelyet kevésbé fogadnak el kereskedelmi partnerként Európa többi részén. A Szerb Köztársaság gazdasági összeomlása csak gond a Jugoszláv Köztársaság számára, és az európaiak valószínűleg visszariadnának Srpska jugoszláv bekebelezésétől, ha egyáltalán Belgrád azt kívánná. A boszniai szerbeknek nincs máshova menniük. A muzulmánok pedig egyre csalódottabban szemlélik, hogy a két kisebbségi csoport mennyire ellenáll az egységesülésnek. Néhány muzulmán vezető nyíltan beszél – bár nem az amerikaiaknak – egy feldarabolt országról, ahol ők ellenőriznék a terület 65%-át és biztosítva lenne a szabad kijáráruk az Adriára. Ebben, ha burkoltan is, de benne van a háború folytatásának gondolata.

A formális feldarabolás egy másik okból is ésszerűtlen, ugyanis szükségtelen. Ami ma folyik Boszniában az feldarabolódás. Daytonban egy meglehetősen gyenge központi hatalmat terveztek, hogy a kisebbségek fenn tudják tartani azt az autonómiát, amely nélkülözhetetlen biztonságérzetükhöz. Dayton azonban nyíltan nem ismerte el a kisebbségek jogát az önkormányzatra, és a szerződés végrehajtása során elsősorban az USA tagadja ezt a jogot. Minél tovább tagadja, a boszniai horvátok és szerbek annál inkább azt fogják gyanítani, hogy az USA igazi célja az ő elnyomásuk egy muzulmán többségű, központosított államban, azaz a probléma ugyanaz, mint ami miatt a háború kirobbant.

Három különböző nemzetiségű entitás meg tud élni egy határon belül, ha mindegyik külön önkormányzattal rendelkezik, miközben mindenkinek az az érdeke, hogy legyen néhány olyan kormányzati elem, amit központilag irányítanak. De ez csak akkor történhet meg, ha mindegyik fél meg van győződve arról, hogy autonóm és biztonságban van, nincs hátrányos helyzetben a többiekhez képest. Boszniában járva világossá válik, hogy a nyugati politika több vonatkozásának ezzel ellentétes a hatása.

A segélyek kiegyenlítése

A Clinton-adminisztráció büszkén emlegeti az 5,1 milliárd dolláros Nemzetközi Rekonstrukciós Adomány Programot és mindazt, amit eddig elért a boszniai gazdasági élet helyreállításában. Sarajevó és több más város valóban fellendült a Föderációban, de egy sem a szerb részen. Vidéken ugyan van némi mezőgazdasági élet, de a városokban semmi jele a gazdasági tevékenységnek. A munkanélküliség 90%-ra tehető.

A különbség oka nyilvánvaló: a szétosztott segélyek 98%-a ment a Föderációba és csupán 2%-a a Szerb Köztársaságba. Mindezek magyarázatául az amerikai titiszékviselek a „daytoni szerződés szerbek általi be nem tartását” hozzák fel. Ugyanakkor egy amerikai titiszékviselek Sarajevóban azt mondta: Washingtonból azt a szóbeli utasítást kapta, hogy ne adjanak segélyt a Srpskának, amíg nem jön más utasítás. Az én megfigyeléseim is ezt igazolják.

Némely amerikai titiszékviselek azt állítja, hogy a támogatás csak erősítené a keményvonalas Szerb Demokrata Párt vezetését fővárosukban, Paléban, és jutalmazná a

daytoni előírások be nem tartását. Feltehetően nem volna hasonló hatása a horvát és muzulmán vezetésre az általuk hasonlóan megtisztogatott területeken.

Az USA politikájában – úgy tűnik –, benne van a szerbek elleni igazságos megtorlás szelleme. Mivel a háború kirobbantásában nagy felelősség hárult a szerbekre, ez érthető is. Ám a gazdasági tönkretétel nem valószínű, hogy megbánáshoz, hanem inkább bosszúhoz vezet. Az amerikai segély és rekonstrukciós politika tehát destabilizál és nagyon kicsi a valószínűsége, hogy tartós békét eredményez.

Menekültek és visszatelepítés

A kisebbségek vidékre történő visszatelepítését Bosznia mindhárom részében egyformán elutasítják a többségi csoportok. Úgy tűnik, teljes az egyetértés, hogy a háború keltette gyűlöletnek el kell halványulnia, mielőtt a különböző etnikai csoportok valódi keveredése ellenállás nélkül megvalósulhat. Még a többségi területre visszatelepülő menekülteket sem látják szívesen, mert gyávnak tartják őket, amiért a vész idején odébbálltak. Azokra is neheztelnek természetesen, akik kárpótlást kaptak visszatérésükkor. És akkor még nem is beszéltünk a kisebbségi területekre történő visszatelepülés kockázatairól. Most legalább 70 ezerrel kevesebb ember lakik az etnikailag vegyes területeken, mint a szerződés aláírásakor. Sokan külföldön, pl. Németországban élnek, és a befogadó országokra nyomás nehezedik, hogy ne erőltessék a hazatelepítésüket.

A fentiekből kiviláglik, hogy a kisebbségek bármiféle nagyobb arányú visszatelepítése csak erőszakkal lehetséges. Ez az SFOR bevonásával történhet csak meg, és kétséges, hogy a csapatok kivonása után is megmaradna az akció sikere.

Kiképzés és felszerelés

A Kiképzési és Felszerelési Programot abból az állítólagos célból dolgozták ki, hogy a Föderációt, elsősorban a muzulmánokat felkészítsék egy esetleges szerb támadással szembeni önvédelemre, ha a békefolyamat megszakadna. A modern felszerelések és a kiképzés igencsak megnövelte a Föderáció katonai erejét és magabiztosságát. Eközben a daytoni egyezmény megkövetelte a szerbektől, hogy a Föderációénál átlagosan alacsonyabb szintre csökkentsék a katonai felszerelésüket.

A Kiképzési és Felszerelési Program politikai megfontolásokból és nem katonai szükségszerűségből született meg. Ez volt az ára annak, hogy a muzulmánok elfogadják a daytoni feltételeket, és győzelem néhány kulcsfontosságú amerikai szenátor számára, aki már régóta a háborús fegyverembargó megszüntetését kívánták. Amerika európai szövetségesei egyaránt kezdettől elleneztek a programot. Ha a NATO kivonul, a harc folytatódni fog, és minden valószínűség szerint a muzulmánok fogják kezdeményezni. Az USA ezzel a programmal ma Boszniában egyértelműen destabilizál, és nem valószínű, hogy ezáltal a tartós békét fogja előmozdítani.

Mivel a program már a maga útját járja, sok bürokratikus és üzleti érdek azt diktálja, hogy ne fejezzék be 1998 őszén, ahogy azt tervezték. Mi több, Irán is kész arra, hogy nem hivatalos úton folytassa a fegyverszállítást a boszniai muzulmánoknak.

Háborús bűncselekmények

Teljes az egyetértés a nemzetközi közösség tagjai közt abban, hogy azokat, akiket ex-Jugoszláviában háborús bűnökkel vádolnak, a hágai bíróság elé kell állítani. De kinek kell elfognia őket? És milyen kockázatai vannak?

Ha a kevésbé híres vádlottak elfogásáról van szó, azt az SFOR talán kockázat nélkül megteheti. Ám Radovan Karadžić esetében már nem ilyen egyszerű a helyzet. Karadžić valóban ellenezte a daytoni folyamatot, mégsem egyértelmű, hogy az ő eltávolítása csökkentené a Szerb Demokrata Párt erejét. Mindenesetre neki mennie kell. A katonai és titkosszolgálati szakértők egyöntetűen azt állítják, hogy Karadžić elfogása nem történhet meg békés úton. És bár nemzetközi akció lenne, miatta az amerikaiaknak kellene „tartani a hátukat”.

A szerbekre tett hatás súlyos gondot okozna, hiszen a közvéleménykutatások szerint Karadžić népszerűsége 79%-os. Mint sok más kérdésben, a szerbek viselkedését itt is az mozgatja, hogy történelmileg meggyökeresedett bennük az igazságtalanság és az üldöztetés érzete. Sok szerb véli úgy, hogy a vádemelés politikai indíttatású, mert sokkal több szerb, mint horvát vagy muzulmán ellen emeltek vádat. Az, hogy ezek a gyanúk helyénvalóak-e vagy sem, az nem fontos. A lényeg az, hogyan fogadják a szerbek. Ha a folyamat „gyógyító” hatású kíván lenni, akkor sokkal közelebbről kell magyarázni, mint ahogy az eddig történt. A szerb, horvát és muzulmán megkérdőjeleztek egyébként egyaránt a legkevésbé fontos kérdések közt jelölték meg a háborús bűnösök bíróság elé állítását.

Harc a hatalomért Srpskában

A Plavsić és Karadžić közti hatalmi harc Srpskában nem központi jelentőségű a hosszú távú béke szempontjából, bár az USA annak tekinti. Ez inkább a kisebbségek bizonytalanságát tükrözi a nemzeti identitáshoz és önrendelkezéshez való jogot illetően. Plavsić épp olyan szélsőséges nacionalista vezető, mint Karadžić, de ügyesen játssza ki a daytoni kártyát Karadžić ellen. Ha a két fentebb említett jogot nyíltan elismerné a nemzetközi közösség, az olyan radikálisok, mint ők, hamar elveszítenék népszerűségüket.

Az Arizona piac

Az SFOR Arizona útja mentén, a Doboj és Tuzla közötti határon spontán módon alakult ki egy piac a daytoni egyezmény hatályba lépte óta eltelt időben. Ezen a zsúfolt piacon minden kapható a kecskétől a Mercedesig.

Elhelyezkedése miatt elsősorban a szerbek és a muzulmánok látogatják, de a horvátok is eljönnek ide akár messziről is. Az etnikai gyűlöletet félre teszik a gazdasági szükségletek és érdekek miatt.

Az Arizona piac kulcsot adhat egy működőképes több nemzetiségű társadalom megteremtéséhez Boszniában. Bosznia megmaradhat államként mint laza konföderáció, ha a nemzetközi közösség az USA vezetésével nyíltan elismeri az etnikai csoportok jogát arra, hogy a sajátjaik körében éljenek és kormányozzák önmagukat. Ha az emberek nemzeti identitásérzetét biztosítják, a radikális nacionalista politikusok el fognak tűnni és ésszerű politikai és gazdasági viszonyok fognak kialakulni.

Dayton USA-vezette végrehajtásának három szempontja tűnik leginkább károsnak a békére nézve. Valamennyi a szerbek elleni megtorlásra épül, a boszniai konfliktus

kirobbantásában betöltött szerepük miatt. E három szempontot nagyon gyorsan felül kell vizsgálni.

Az első, hogy az USA-nak kezdeményeznie kellene a Boszniának nyújtandó rekonstrukciós segélyek egyenlőtlen elosztásának korrekcióját, mert a jelenlegi helyzet fokozza az etnikai gyűlöletet.

Másodsor, a koalíciónak nem kellene erőltetnie a menekültek visszatérését korábbi otthonaikba, mert a gyűlölet még túl élénken él mindegyik oldalon.

Harmadsor, a koalíciós partnereknek le kellene állítaniuk a Kiképzési és Felszerelési Programot, amely a Föderáció növekvő katonai fölényéhez vezetett és erősen destabilizál, illetve ironikus módon akadályozhatja az USA csapatkivonásait, amit segíteni volt hivatott. A Kongresszusnak felül kellene vizsgálnia azt a törvénykezést, amely erre a programra a megbízást adta, hogy az a továbbiakban a jelenlegi realitásokat tükrözze.

Mi több, sürgős szükség van arra, hogy a népszerű magas rangú háborús bűnösök, pl. Karadžić üldöztetésére kevesebb hangsúlyt fektessenek. Amíg a hágai bíróságra nem mint igazságszolgáltató, hanem mint politikai intézményre tekintenek, a háborús bűnösökkel vádoltak elfogása nem fog pozitív eredményt hozni. A NATO-nak Boszniában kell maradnia, hogy megakadályozza az ellenségeskedés kiújulását, de csak akkor, ha az USA is marad.

Egy új stratégiát kell kidolgozni, ami hatékonyabb és kiegyensúlyozottabb segélyt ad minden területnek, függetlenül attól, hogy melyik etnikum van ott túlsúlyban. Olyan központi kormányzatot kell felállítani, amely valóban működik; és olyan választási folyamatot kell megtervezni, amelyben egyik párt sem ellenőrzi a médiát egyik országrészben sem. Ha Dayton végrehajtását megváltoztatják, ezeknek a céloknak az elérése beletelhet 2-3 évbe, de ha nem, sokkal többbe is.

Egy ilyen változtatásban a Kongresszusnak is szerepet kell vállalnia. A Kongresszus bizalmának elnyeréséhez azonban szükség van arra, hogy a kormányzat beismerje: meg kell változtatnia a politikáját. Ha nem, a koalíciós erők kivonása után újra ki fog robbanni a háború, és nem erőfeszítéseink dacára, hanem éppen miattuk.

Kincses Ágnes

Az elszakadás kísértete. Válasz az etnikumok önrendelkezési követeléseire

Hannum, Hurst: The Specter of Secession. = Foreign Affairs, 77. vol. 1998. 2. no. 13-18. p.

A hidegháborús helyzetet manapság a politikai-gazdasági színezetű etnikai konfliktusok szünni nem akaró sorozata váltotta fel. A béketeremtő, illetve közvetítő szerepet elsődlegesen az Egyesült Államok, esetleg egyéb államok és nemzetközi szervezetek vállalják magukra.

Az etnikumok közötti háborúk kinagyítják az önrendelkezés, a szuverenitás és a helyi integritás feszültségeit. A szuverenitás és az önrendelkezés joga más, egyéb jogok által, nemzetközi kötelezettségekkel korlátozott jog.

Az ázsiai, afrikai, európai és a volt Szovjetunióbéli követelések ellenére sem legitímálta még a nemzetközi gyakorlat az elszakadáshoz való jogot. Ugyan nem tiltja sem önkényes, sem erőszakos formáját, de nem ismeri el mint jogot, s így azokat a körülményeket sem határozza meg, amelyekben alkalmazni lehetne.

Katonai erők felügyeletet gyakorolhatnak bizonyos terület fölött, de nemzetközileg nem legitimálhatják jelenlétüket (pl. sok állam nem ért egyet Kelet-Jeruzsálem és a Golan Izraelhez csatolásával vagy Kelet-Timor indonéziai annexiójával). Az ún. humanitárius közbelépést leszámítva, jelenleg az egyetlen nemzetközileg elismert jogosítvány a katonai beavatkozásra a nemzetközi békefenntartó misszió. Minden más eset a polgárháború belügyeibe való beavatkozásnak számít.

Az önrendelkezés követelését teljesen figyelmen kívül hagyni azonban erkölcsileg mindenképpen kifogásolható. Az egyéni és a csoportidentitás megőrzését, valamint a kormányzásban való tényleges részvételt a történelmi múltban is mindig támogatta a nemzetközi közösség. E célok, később a wilsoni elvek sokszor politikailag korántsem független entitások között valósultak meg (pl. katalánok, skótok, tamilok stb.).

Jelenleg az ENSZ és az EBESZ mindinkább bírálja a regionális vagy etnikai érdekeket figyelmen kívül hagyó, központosító államhatalmakat. Az erőszakos konfliktusok megelőzésére diplomáciai oldalról, valamint a társadalmi szervezetek részéről is egyre erősebb a nyomás. Ennek célja, hogy egy-egy adott államon belül rugalmasabb alkotmányos berendezkedés alakuljon ki.

Megoldás tehát nemzetközi jogi és az adott államon belüli közjogi rendezéssel lehetséges. A demokráciának bizonyos fejlettségi vezetői és "etnikai vállalkozók" kellenek az elszakadás kinyilvánításához, "lebonyolításához".

Az önrendelkezést elsősorban egy konkrét embercsoport számára szükséges kiharcolni, s nem annyira valamely földrajzi terület számára, hiszen az emberiség története során minden nép hódítással szerzett területet magának. A jelenlegi gyakorlat szerint csak az önrendelkezés vágyának egyértelmű, határozott kinyilvánítása talál támogatókra. A politika csinálóinak (USA, ENSZ) ekkor legelső célja az alapvető emberi jogok védelmezése. Az önrendelkezés elnyeréséhez vezető úton ez az első lépés. A kulturális, nyelvi, vallási jogokat el kell ismertetni, sem a többség, sem a kisebbség nem érvényesítheti őket a másik kárára. Egyszersmind el kell utasítani azokat a követeléseket, melyek valamennyi etnikum és kultúra számára saját, etnikailag homogén államot akarnak létrehozni. Az etnikai alapon szerveződő állam ugyanis óhatatlanul felül akar kerekedni az aktuális kisebbségen, s legrosszabb esetben etnikai tisztogatáshoz folyamodik (pl. a volt Jugoszláviában).

A nemzetközi közösségek két esetben fogadják el az etnikumok szakítását. Először: ha az emberi jogokat diszkriminatív módon, egészen a genocídiumig eljutva, következetesen megsértik, és remény sincs arra, hogy a központi hatalom megváltozzék (pl. a tibetiek helyzete Kínában, iraki kurdok esete stb.). Másodsor: ha a helyi önkormányzat követelését vagy a kisebbségi jogok betartását minden magyarázat nélkül, önkényesen utasítja el a központi hatalom.

Az Egyesült Államok és mások szerint sem az államiság garantálja szükségképpen a csoportos vagy egyéni jogok érvényesítését, bár azt elismerik, hogy az amerikai demokráciában az államiság hagyományos tartalmaz bizonyos szabadságjogokat. Mégis hangsúlyozzák, hogy az önrendelkezés csak akkor legitimálható, ha az valamennyi fél konszenzusán alapszik, s nemcsak az elszakadni kívánók érdekeit fejezi ki.

Ha egy kisebbség az új földrajzi határokon belül nem hozhat létre legalább autonóm régiót, nem marad más számára, mint az új határok erőszakos elvetése. Ha azonban az új határok megállapításánál csak a történelmi múlt sérelmeit veszik figyelembe, nagyon nehéz méltányosan eldönteni, melyik etnikumhoz is tartozzék egy adott földterület. Viszont ha az önálló államot formálni akaró népet tekintjük, az esetek többségében - a népszavazások során is - kiderül, hogy a korábbi belső határok újrarajzolása lenne kívánatos a többség számára. Az efféle óhajok igen változatosak, azonban bármikor fölmerülhet a lakosok egy meghatározott hányadában, hogy az ő számukra nem felel-nének meg az új határok. Fegyveres konfliktus kitörése esetén a felelősséget a háborús és emberiség elleni bűnökért a politikailag szembenálló felek kell, hogy viseljék. Táv-lataiban azonban a felelősség az Egyesült Államoké és a többi államé is, még akkor is, ha olyan nyilvánvaló felelősökről van szó, mint Ruandában vagy a volt Jugoszláviában. A háborús bűnök nem cserélhetők össze az önrendelkezés követeléseiével. Az önrendel-kezés kérdésében adandó elvi állásfoglalás viszont nem függhet az összecsapások során elkövetett háborús bűntettektől.

A jelenlegi morális bizonytalanságot tükröző gyakorlat azonban - különösen Ju-goszlávia szétesésének példáját követve - sok elégedetlen csoportot fölbátorít, hogy külső segítséggel megtámogatva fogjon nemzeti felszabadító háborúba ahelyett, hogy visszafogottabban, a nemzetiségi jogok érvényesítéséért, vagy autonómiáért folyamod-nék. Az erőszakos követelések pedig homlokegyenest ellenkeznek a nemzetközi közös-ség által elvárt politikai és morális alapon álló megoldásokkal.

Kakasy Judit

A kisebbségi jogok magyar értelmezése a szomszéd országokban élő kisebbségek tekintetében

Sardemann, Rob: The Hungarian approach to minority rights for national minorities in neighbouring countries. = Helsinki Monitor, 8. vol. 1997. 4. no. 59-73. p.

Vannak olyan vélemények, hogy a közép- és kelet-európai államokban a kisebbségi autonómia megadása nélkül olyan további erőszakos cselekmények következhetnek be, amelyek a nemzetközi biztonságot is megrendíthetik. Mások elsősorban azt hangsú-lyozzák, hogy valami átfogó nemzetközi szabályozás aligha várható, ezért sokkal cél-irányosabb az a törekvés, amely regionális szinten, az érdekelt országok megállapodá-sára kíván építeni, hogy ily módon javulhasson a bizalmi légkör, melynek köszönhető- en a kisebbségek helyzete is kedvezőre fordulhat.

Magyarország felelősnek érzi magát a határain túl élő magyar nemzetiség sorsáért, s ez politikájában is hangsúlyos a rendszerváltozás időszaka óta. A magyar politika központi gondolata, hogy csak akkor léphet fel kellő morális és politikai súllyal a magyar kisebbségek érdekében, ha saját országában a kisebbségi kérdés példás rendezést nyer. Ennek lényege pedig egyrészt a decentralizálás, másrészt a kollektív – csoport-szintű – jogok elismerése a kisebbségek számára. A magyar kormányzat ezért egyrészt megfelelő belső helyzetet igyekezett teremteni – elsősorban a kisebbségi törvény által –, másfelől a magyarok lakta szomszédos országokkal kötött kétoldalú szerződésekben és megállapodásokban törekedett a kollektív jogok és autonómiák alapjainak biztosítására. Őt szomszéd állammal írt alá 1991 és 1996 közt különböző szintű kétoldali egyezményeket.

Általánosságban az autonómia alatt azt értik, hogy az állam bizonyos jogokat biztosít a kulturális vagy területi autonómia formájában, míg az érintett kisebbség az önrendelkezést hajlandó úgy értelmezni, hogy az ne menjen az állam területi egységének rovására. A nemzetközi gyakorlatban a legérzékenyebb kérdések egyike a kollektív jogok megítélése. Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Spanyolország, Görögország, Bulgária és Románia az egyéni jogok elégségeségéből indul ki, míg Ausztria, Magyarország, Olaszország és a skandináv államok hajlandók elismerni a csoport szintű jogokat is.

Közép- és Kelet-Európa térségében nem egyedülálló tehát magyar megközelítés. Említhető az 1991 júniusában aláírt német-lengyel szerződés a jó szomszédosági viszonyokról és békés együttműködésről, mely szintén elismeri és támogatja a kollektív jogokat. A magyar kormányzat számára pedig közvetlenül is példa értékű a dél-tiroli rendezés, mely védő szerepet biztosít a bécsi kormányzat számára a dél-tiroli németajkú kisebbség érdekében.

A magyar jogrend erős alapot biztosít a kisebbségeknek. Az 1989-ben módosított alkotmány a nemzeti kisebbségeket államalkotó tényezőnek ismeri el, s biztosítja számukra az öngazgatás jogát helyi és országos szinten egyaránt. Az 1993 júliusában elfogadott nemzetiségi törvény e jogokat részletezi tovább.

Sardemann e megoldás előnyeit elismerve úgy véli, hogy a kisebbségi kérdés teljes rendezése szempontjából a törvénynek vannak vagy lehetnek negatív következményei, hisz a pótlólagos állami források megítélése ellenszenvet és rivalizálást válthat ki a többségi lakosság körében. Továbbá a kisebbségi jogrend további követelésekhez adhat impulzust a kisebbségek körében, amelyeknek állami elutasítása csak fokozhatja az etnikai identitástudatot.

A magyar politika két nemzetközi dokumentumra is hivatkozik. Az első az EBESZ-nek a humán dimenzióról tartott 1990. júniusi koppenhágai konferenciáján elfogadott dokumentum, mely bevezeti a „helyi vagy autonóm irányítás” kategóriáját az etnikai, kulturális, vallási és nyelvi identitás megőrzése végett. A másik a sokat emlegetett Európa Tanács-i 1201. számú ajánlás, melyet azonban az ET állam- és kormányfői szinten nem szentesített.

1991 és 1996 között Magyarország hét dokumentumot írt alá a szomszéd illetőleg térségbeli államokkal. 1991. márciusában született meg a magyar-ukrán nyilatkozat – ehhez később (1991 decemberében illetve 1992 novemberében) Horvátország és Szlovénia is csatlakozott –, mely elismeri a kisebbségekhez tartozók egyéni és kollektív jogait is. 1991 végén pedig megszületett a magyar-ukrán alapszerződés is, mely egyszerre rögzítette a határok sérthetetlenségét, a területi integritást valamint a kisebbségek kollektív jogait. 1992 novemberében megszületett a magyar-szlovén egyezmény a kisebbségek jogainak kölcsönös rendezése végett. Az ukránhoz hasonlóan e vonatko-

zásban is közös bizottságokra bízták a végrehajtás elősegítését és ellenőrzését. Szlovénia 1995. október 5-én törvényt alkotott, melynek értelmében az olasz és magyar kisebbség államalkotó tényező hangjára emelkedett, s vétőjogot kapott a kisebbségeket sértő jogszabályok megszületésének megakadályozására.

1992 novemberében írták alá a magyar-orosz nyilatkozatot is, melyben a felek reményüket fejezik ki a kisebbségi jogok további nemzetközi megállapodásokban való elismerése dolgában, egyben helyi és autonóm irányítási struktúrák felállítását irányozzák elő a kisebbségek öngazgatásának támogatása érdekében.

Az 1991-es nyilatkozat végrehajtásának elősegítésére magyar-horvát szerződést írtak alá 1995. április 5-én. A szöveg utal a koppenhágai dokumentumon és az ET ajánlásán kívül az EBESZ ún. genfi jelentésére is, mint nemzetközi szintű megállapodásokra, majd előirányozza a kulturális autonómia lehetőségét a kisebbségek számára. Említést érdemel, hogy Horvátország 1992-ben külön törvényben ismerte el a kisebbségek egyéni és kollektív jogait.

Ezekhez képest sokkal nehezebb volt elfogadható szerződést előkészíteni a szlovák és román állammal. A szlovák-magyar alapszerződésben szó esik a kisebbségi jogokról, de a szöveget magáért beszél: „a kisebbségekhez tartozó személyeknek” van ilyen vagy amolyan joguk. Például az országos vagy regionális szintű döntéshozatalban való részvételre oly módon, hogy az összhangban történjen az állam érvényes törvényeivel. A felek elismerték, hogy a nemzetközi dokumentumokban – így az ET 1201. számú ajánlásában – megfogalmazott elvek végrehajtására törekednek. Az alapszerződés aláírása után a szlovák kormány külön (egyoldalú!) értelmező nyilatkozatot adott ki, melyben leszögezi, hogy soha nem fogadta el a kollektív kisebbségi jogokat, s nem járul hozzá etnikai alapú autonóm struktúrák létrejöttéhez.

1996. szeptember 16-án írták alá végül a magyar-román alapszerződést, amely szintén a fenti megfogalmazást („kisebbségekhez tartozó személyek”) használja. Az alapszerződés aláírása előtt komoly politikai csatározást váltott ki a magyar kormány a magyar kisebbségi vezetőkkel közösen rendezett júliusi konferenciája, melynek záródokumentuma felszólított a helyi és autonóm irányítás lehetőségének megteremtésére. Szlovák és román kormánykörök ebben a mindig is élő magyar irredentizmus jelét vélték felfedezni.

Kérdés, miért sikerült Magyarországnak több partnerrel is olyan megállapodást kötnie, melyekben a kollektív jogok és a – kulturális és/vagy területi – autonómia biztosítása elismerést nyert. Mások viszont ennek gondolatát is elutasítják. Sardemann szerint alapvető ebből a szempontból a mindenkori kisebbség részarány az adott állam összlakosságán belül. Magyarország szerinte etnikai szempontból homogén állam (a kisebbségek 1,5 – 2,2%-ot tesznek ki, állapítja meg, – majd pár oldallal később leszögezi, hogy a roma lakosság 4%-os arányt mutat). A magyar szempontból kívánatos szerződést aláíró feleknél a magyar kisebbség aránya nem éri el az 1%-ot sem, míg a problematikus Szlovákia esetében 12% a magyarság részaránya, s Romániában is 8-10%-ot mutatnak a különféle számítások. Ugyanakkor megállapítja, hogy nem csupán a magas kisebbségi részarány, s az ehhez társuló területi koncentrálttság (egyres vidékeken a magyarok többséget alkotnak), hanem a többségi nemzet „etnikai nacionalizmusa” is gátolja a kölcsönös kibontakozást.

Sardemann külön fejezetet szentel a magyarországi roma lakosság helyzetének, megállapítva, hogy körükben – becslések szerint – 70%-os szintet ér el a munkanélküliség, hogy iskolázottsági mutatóik igen alacsonyak, ráadásul a börtönbüntetésre ítélték közt minden második körükből kerül ki. A romák komoly diszkriminációnak vannak kitéve a hétköznapi életben, de a rendőrségi intézkedések következtében is. Ugyanak-

kor megállapítja, hogy olyan szomszédos államokban (Szlovákia, Románia), ahol tekintélyes a roma lakosság száma és aránya, helyzetük még sokkal rosszabb.

Kérdés: a szerző meglátása szerint jövő szempontjából fontos, javul-e a kölcsönös bizalom, avagy fokozódik a „mi” és az „ők” elkülönülése és szembenállása a politika színterén és a közgondolkodásban.

Sonnevend Péter

A Jugoszláv Föderáció és az ENSZ Biztonsági Tanácsának Kelet-Szlavóniára, Baranyára és Nyugat-Szerémségre vonatkozó dokumentumai

Documents of the FR of Yugoslavia and the UN Security Council Concerning the Situation in Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium. = Jugoslav Survey, 39.vol. 1998. 1.no. 129-134. p.

A Jugoszláv Föderáció Külügyminisztériuma 1998. február 24-én *feljegyzést* készített a nemzetközi közösség számára, melyben a békefenntartó erők mandátumának lejárt utáni helyzetet mutatja be Kelet-Szlavónia, Baranya és Nyugat-Szerémség területén. A hivatalos dokumentumot eljuttatták a legfontosabb nemzetközi és diplomáciai szervezetekhez, úm. az ENSZ BT, EBESZ, ET, EK, a volt Jugoszlávia tagállamai, továbbá a belgrádi nagykövetségek és valamennyi olyan állam címére, ahol jugoszláv nagykövetség működik. Az ENSZ BT állásfoglalása 1998. február 18-án és március 6-án látott napvilágot.

A *feljegyzés* főbb vonalaiban a következőket tartalmazza. Az ENSZ békefenntartó erők (UNTAES) mandátumának lejártát (1998. január 15.) követően nyugtalanítóan alakultak a fejlemények az adott térségben. A szerb csapatok ezért fokozott készültséget rendeltek el. A *feljegyzés* szerint ugyanis a horvát állam nem teljesíti mindenben az alap megállapodásokat, minek következtében kb. 5 ezer szerb kényszerült emigrálni december és január folyamán őket ért diszkrimináció (elhelyezkedési nehézségek, vagyonelkobzás, az oktatás és kultúra területén tapasztalt aránytalanságok) miatt.

A legkirívóbb példák január közepe és február vége között:

- 175 esetben fizikailag bántalmazták a szerb lakosságot, egyes esetekben gyilkosságokat is elkövettek.
- A Horvát Jogok Pártja tagjai provokatív módon megfenyegették a szerb lakosokat, 22 családot elűztek otthonából, ami etnikai tisztogatásnak minősül.
- A Horvát Köztársaság kormánya – a nemzetközi nyomással dacolva – bérleti jogokat biztosított horvát személyek számára jó néhány Duna menti ingatlant érintően, ahonnan már 1991-ben elűzték a szerb foglalkókat.
- A közigazgatásban kilátásba helyezett 30 ezer elbocsátás a gyakorlatban eddig csak szerb munkavállalókat érintett (400 eset egy hónap alatt).
- A hatóságok nem hagyták jóvá a vukovári Tanárákadémia szerb oktatási nyelvre szakosodott fakultásának a programját.
- Még mindig nem döntöttek az önkormányzatokban társult szerepet játszó szerbek jogállásáról, működésük feltételeiről.
- Horvátország folytatja a háborús bűnösök elleni vádemeléseket, vagyis nem gyakorol amnesztiát, ahogy azt korábban ígérte. A térségbe visszatérő szerb menekülteknek nem biztosítanak lakást, megélhetést, pedig 1997-ben 128 ezer szerb lakos vándorolt el innen. A tapasztalható diszkriminációk miatt várhatóan további 70 ezren tesznek hasonlóan a közeljövőben.

A Biztonsági Tanács 1998. január 22-i *közleményében* javasolja a horvát kormány-
nak a nemzeti megbékélés programjának továbbvitelét. Hangsúlyozza, hogy a szerb
kisebbség számára teljes részvételt kell biztosítani az ország politikai életében, elsősor-
ban a társönkormányzatokban. Szorgalmazza azt is, hogy Horvátország valamennyi
társégét integrálják újra, azaz döntsenek a tulajdoni kérdésekben és más, a menekülte-
ket, illetve az elűzötteket akadályozó körülmények megszüntetéséről. Az emberi jogok
védelmére szólít fel; a horvát rendőrség iránti bizalom növelésére pedig az amnesztia-
törvény figyelembevételét javasolja. A BT hangsúlyozza az EBESZ kulcsszerepét a
Duna menti régióban, helyesnek látja az ENSZ-szel kialakított munkakapcsolat szoro-
sabbra vételét. Elismerését fejezi ki a békefenntartók munkájáért.

A BT 1998. március 6-i 3859. ülésén született *közleményének* főbb vonalai a követ-
kezők. Elismerését fejezi ki a békefenntartók munkájáért. Ugyanakkor nyíltan felszó-
litja a horvát kormányt, hogy azonnali és egyértelmű lépéseket tegyen valamennyi
horvát állampolgár biztonságának védelmére, ideértve a menekülteket és elűzötteket is.
Ez utóbbiak visszatérését támogatni kell, pontos listába véve őket. A BT elismerését
fejezi ki az ENSZ polgári rendőrségi csoportjának munkájáért, valamint a horvát rend-
őrség együttműködéséért. Megemlíti azonban azt is, hogy a lakosság nem bízik benne, s
ezért felszólítja a kormányt, hogy a közvéleményt kellően tájékoztassa a rendőrség
munkájáról, melynek feladatai közé tartozik egyenlő módon kezelni minden etnikumot,
s az etnikai indíttatású bűncselekményeket megakadályozni.

Az állásfoglalás hangoztatja, hogy az ENSZ és az EBESZ a békefenntartók küldé-
tésének végeztével is megfigyeli a Duna menti térség reintegrációját, a horvát kormány
egyezményben vállalt kötelezettségeinek a teljesítését.

Kakasy Judit

Gyulafehérvár, az erdélyi humanizmus egyik fellegvára

Vekov Károly: *Az erdélyi reneszánsz és a mátyási modell.* = *Korunk.* 3. folyam, IX/5. 1998. 5. sz. 12-25. p.

Annak ellenére, hogy összefoglaló művek, kézikönyvek sokasága foglalkozik a gyulafehérvári humanisták tevékenységével és tágasabban a 16. századi reneszánsz felvirágzásával, mégis kevésbé ismertek a gyulafehérvári humanista kör törekvései.

Vekov Károly tanulmánya arra keresi a választ, vajon miért Gyulafehérvár lesz az erdélyi humanizmus egyik legjelentősebb központja, mi a jellemzi ezt a centrumot és főleg: hogyan jut el Erdélybe a kor legjelentősebb reneszánsz uralkodójának, Mátyás királynak az udvarából a kortárs Európa szellemi törekvéseinek számos eleme.

A középkori magyar hagyományokhoz képest Mátyás gyökeresen új életvitelt és szemléletet hozott meg Magyarországon, nevezetesen: „a humanizmus általános kultúraélvezése él benne.” Heltai Gáspár, Mátyás humanista történetírójának, Bonfininek magyar átdolgozója téved, amikor Beatrix személyéhez kapcsolja a magyar társadalom legfelsőbb régióiban lejátszódó minőségi változásokat, mert ezek elsősorban Mátyás egyéniségéből következnek.

Mátyás uralkodásával sajátos dichotómia ver gyökeret a magyar királyi udvarban: a középkor és a reneszánsz, a lovagi kultúra és a humanizmus jegyei keverednek egymással, és ugyanakkor találkoznak a magyar társadalom hagyományai Európa új szellemi törekvéseivel. Egyéni kedvtelésein túl az ország felemelésének, pallérozásának szándéka is hajtja a királyt. Nem véletlenül írja Heltai Gáspár a Magyar Chronica bevezetőjében „Mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelesek nem volnának, hanem csak az egy nagy vitézségre. Ennek okáért hozá be a sok tudós embereket Magyarországra, ezek mellett egyébféle sok jeles mestereket, külemb-külembféle tudományokban s mesterségekben, hogy az magyarok meglátnák azoknak szép tudományokat, nagy emberséges voltokat és az ő bölcs mesterségeket, ök is megszelídülnének és a régi ostobaságokból kitérnének, és tanulnának naponként szép emberséges és bölcs tudományokat és mesterségeket, hogy az ő országa is megépülne és megékesülne.”

Mátyás műveltsége, érdeklődése és munkabírása olyan gazdag művelődési központtá avatta Budát, de magát az országot is, így méltán tarthaták sokan a korabeli Európa legműveltebb és a művészeteket leginkább pártoló uralkodójának. Törekvéseinek legfőbb intézménye a mecénási intézmény volt, közege pedig a királyi udvar. Tevékenységének közvetlen előzménye és mintája Zsigmond király és Vitéz János váradi püspök, később esztergomi érsek udvara. Az ő mecénászkodásukat fogalmazza át, fejleszteti tovább Mátyás – megtöltve egyénisége magával ragadó lendületével, eredeti gondolkodásával, kritikai szellemével. Egyénisége, érdeklődése az, ami igazi szellemi műhellyé teszi a királyi udvart.

A reneszánsz udvari kultúra elengedhetetlen kellékeként nem csupán a támogatás sajátos formáját találhatjuk meg Mátyás udvarában, hanem a művészek versengését és a művek megmérettetését is. Ez a légkör és feltételrendszer vonzza majd a korabeli Európa jeleseit Budára. Mátyásról beszélnek és Mátyásnak dolgoznak a földrész legjelesebb alkotóműhelyeiben. Magyarország ekkor valóban nagyhatalom és már nem csak haderejének köszönhetően.

A királyi udvarban tartózkodó egyházi és világi méltóságok az ott honos tárgyi, szellemi közeget kívánják megvalósítani a saját nemesi illetve püspöki udvaraikban.

Igaz a püspöki udvarokon kívül is léteznek ekkor reneszánsz műveltségi központok, de teljesítményeik révén túl tudták szárnyalni a mezővárosok vagy a száz városok humanista törekvéseit. A püspöki székhelyeken volt olyan anyagi, intézményi és szellemi koncentráció, hogy ott tudtak kifejlődni a korszerű európai művelődési irányzatok. Galeotto Marzio a következőképpen jellemzi a magyar püspöki udvarokat: „... Magyarországnak tizenkét olyan gazdag püspöksége van, hogy nagyjából hercegségekkel hasonlíthatók össze, akárha számos hadaikat, hatalmas jövedelmüket vagy földjeik termékenységét vesszük tekintetbe. Úgy néznek fel rájuk, mint valami hercegekre: a királyi tanácsban nagyszámú művelt kísérettel jelennek meg, és első helyet foglalnak el; fejedelmek módjára csak előre megízlelt ételeket fogyasztanak.”

A mátyási modell erdélyi meghonosodása két püspök nevéhez kötődik elsősorban. Az egyik Geréb László, Mátyás király unokaöccse, aki 1475-1501 között volt erdélyi püspök, majd aztán kalocsai érsek, a másik Várdai Ferenc, aki 1524-ig, haláláig volt Erdély püspöke.

A gyulafehérvári székeskáptalan művelődési szerepe hosszú ideig középkorias maradt. Geréb Lászlóval fellépésétől kezdve több mint fél évszázadon át az erdélyi egyházmegye élére csak egyetemet járt püspökök kerülhettek, akik előmenetelüket nem csupán családi összeköttetéseiknek köszönhették, hanem tanulmányaiknak, műveltségüknek, közigazgatási jártasságuknak.

A mátyási modell elterjedése összefügg még az adott egyházkormányzat fennállásának időtartamával is. Nem véletlen, hogy a jelentős teljesítmények az egyházmegyét hosszabb ideig igazgató Geréb László és Várdai Ferenc nevéhez fűződnek. Mindketten humanista műveltségű egyháziakat gyűjtöttek maguk köré, biztosítva számukra a megélhetéshez szükséges anyagiakat a megfelelő egyházi javadalmak révén. Egyik jeles képviselőjük Megyericsei János, aki Geréb László titkára volt, később kolozsi főesperes lett; a másik prominens humanista pedig Lászlai János, aki szintén Geréb László alatt kapta meg a telegdi főesperességet és haláláig ott is maradt.

Mecénási szerepkörükben más tehetséges egyházi ifjakat is támogattak tanulmányaik elvégzésében a gyulafehérvári püspökök. Wolphardt Adorjánt, bolognai; Bornemissa Pált, bécsi; Pozsgai Zsigmondot, bécsi, bolognai párizsi tanulmányaikban. A külföldön tanuló fiatalok főleg irodalmi műveket jelentettek meg egyetemi éveik alatt.

A humanista műveltség egyik alkotóeleme, a történelem, de főleg az antikvitás iránti érdeklődés Mátyás udvarában a megszokottnál is erőteljesebb volt. A királyi kancellária, amely már korábban is a történetírás egyik műhelye volt, ekkor válik a humanista műveltség fő letéteményesévé (Galeotto Marzio, Bonfini és mások foglalkoztatása)

Mátyás gyűjtötte az ókori pénzeket és Erdélyből hozatott római feliratos köveket. A gyulafehérvári humanisták érdeklődése az ókori emlékek iránt különösen érthető, ha tudjuk, hogy a város az ókori Apullum castrum területén virágzott fel. A szinte mindennél látható feliratos kövek látványa érlelhette meg a gondolatot a fiatal Megyericsei János kolozsi főesperesben, hogy gyűjteni és másolni kezdje az Erdélyben fellelhető ókori feliratos köveket. Így vált az erdélyi római epigráfia megalapítójává, s adott hírt elsőként a hajdani római provincia fővárosáról, Ulpia Traiana Sarmisgetuzáról. Verancsics Antal, erdélyi prépost szintén gyűjtötte és másolta az ókori feliratos köveket, még konstantinápolyi követjárása idején is. Sokat fáradozott Bonfini Mátyás udvarában írt művének megmentésén is, számos magyar világi és egyházi értelmiségivel együtt.

A gyulafehérvári humanisták kedvelt történetírói műfaja a történeti bejegyzés lett, az a műfaj, amely magában hordja a nagyobb lélegzetű történeti művek lehetőségeit.

Ilyen munkák Megyericsei János és Wolphard Adorján bejegyzései az általuk fontosnak tartott korabeli eseményekről. Közülük legjelentősebb Dózsa György parasztháborúja. Ezt írta meg Taurinus „Stauromachiájában és Wolphard Adorján is egy mára sajnos elveszett elbeszélő költeményében.

Verancsics Antal nagyobb adatgyűjtése ellenére a tervezett Res Pannonicából csak egyes részleteket tudott megírni. Tudományszervezői tevékenysége azonban óriási jelentőségű. Tervezett művéhez, mintegy előmunkálatként, egyben forrásként, ő biztatta kortársait, hogy írják meg az általuk megélt eseményeket. Így állt össze a 16. század története szempontjából oly jelentős Verancsics gyűjtemény.

A gyulafehérvári humanisták könyveket, kéziratokat gyűjtenek, könyvtárat alapítanak. Az egymásnak legváltozatosabb utakon eljuttatott könyvek, kéziratok teremtik meg a kapcsolatot az európai kontinens humanistái között. Törekvéseik között szerepelt jelentős és ritka kéziratok megmentése, kinyomtatása, továbbá corvinák mentése is. Már I. János király alatt sikerült egy Frenzáben illuminált kéziratot visszahozni, Konstantinápolyból Bécsbe visszatérve pedig Verancsics Antalnak 1557-ben három corvinát hozott haza.

Az erdélyi humanisták még akkor is a mátyási modellt terjesztik vagy kívánják tovább hagyományozni, amikor a körülmények már messze nem alkalmasak erre. Erdély utolsó középkori püspöke Bornemisza Pál (1553-1556), aki a reformáció és az egyre romló anyagi körülmények között próbálja az enyészettől menteni a humanizmus anyagi és szellemi értékeit.

Az erdélyi püspöki udvar hagyományait egyházi téren megakasztja a reformáció, a mohácsi csatát követő események, Buda eleste és a katolikus püspökség javainak szekularizációja 1556-ban. De száz évvel Mátyás halála után a fejedelemség korában is az ő korának eredményeihez mérte magát minden valamirevaló ember.

Cholnoky Olga

„Nemzetnek...mert valamely jogát nyomban nem képes megvalósítani, nem szabad arról önként, örök időkre lemondani.”

Dobos János A magyar polgári forradalom évfordulója. Történelmi esély a szerb-magyar viszony rendezésére. = Híd 62. évf. 1968. 7-8. sz. 591-599 p.

1848. március 15-én a magyar nemzet 12 pontba foglalta követeléseit, melyet V. Ferdinánd királlyal el is fogadtattak, s így a magyar forradalom, pontosabban annak Kossuth vezette liberális nemzeti vezetősége (látszólag) győzött. E győzelem után szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország nemcsak a magyarok hazája. Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Erdély területén élő, többségükben nem magyar népek, de a Magyarország területén élő nemzetiségek is ugyanazokért a célokért epedtek, mint a magyarok, és saját nemzeti identitásukat ők is ki akarták fejezni.

A Pesten élő szerbek, csakúgy mint a horvátok, a magyar forradalom sikerén felbátorodva március 17-én 17 pontban fogalmazták meg programjukat. Ez lett később a magyar – szerb viszony megromlásának alap oka. Különösen a 11. pont volt irritáló: „Legyen joga a szerb nemzeti gyűlésnek a nemzet kívánalmait egyenesen Ő Felsége a király elé vinni.” Ez a szerb követelés akár az akkori, akár a mai politikai elmélet és gyakorlat szemszögéből vizsgálva nem más, mint a területi önkormányzat megvalósítá-

sa, azaz nemzeti területi autonómiára való törekvés. Ma – 150 évvel később – fordított alaphelyzetben a magyar nemzeti közösség sem kíván többet a szerb államban.

Az akkori magyar kormány azonban ebben a magyar állam legfőbb szervei – az országgyűlés és a kormány – szupremációjának elvetését, a szeparatizmust, a Magyarország területéből való kiszakadást vélte felfedezni. Ugyanakkor a szerb történeti irodalomban többnyire az a nézet az uralkodó, hogy a szerb-magyar bizalmatlanság oka jóval korábbi eredetű, és legnagyobbbrészt az 1792-1842 között hozott nyelvi törvényekben gyökerezik, amelyek a nem magyar anyanyelvűeket sújtották a történelmi Magyarország területén.

A szerb 17 pontból a magyar ideiglenes kormány 16-ot elfogadott, de hogy a szerbeket nemzetnek fogadja el, azt elutasította. A két nép közötti történelmi meghasonlás a nemzetfogalom különböző értelmezésében gyökerezett. A magyarok nemzetfogalma tulajdonképpen a mai állampolgár, a 19. századig használt „regnicola” vagy „országlakos” fogalommal azonos. Kossuthék szerint a nem magyar ajkú országlakosok is a „magyar politikai nemzet” részei. Ilyen mivoltukban tehát Magyarországon nem alkothatnak nemzetet, hanem csak nemzetiséget.

A későbbi események igazolták, hogy a kormány álláspontja mögött Kossuth állt. Az a Kossuth, aki jogászként, a közjog harcosaként a polgári egyenjogúság legkeményebb szószólója volt, és aki nagyon jól ismerte a magyarországi szerbek történetét. Nemzeti egyenjogúságot igen, de előjogokat nem akart nekik adni. Elutasító fogalmazványában szinte látnoki módon vetítette elő azt, amit elkerülni szándékozott: „A szerbek Magyarországon nemzetet nem képezhetnek, amíg Magyarország fennáll, és csak ennek felbomlása után, ha Szerbiával egyesülnének, viselhetnék joggal a szerb nemzet elnevezést.” Mi más ez ma már, mint a megtörtént történelem?

S bár Kossuth 1849 tavaszán belátta, hogy a szerbeknek önkormányzatot kellett volna adnia, s bár erről a tárgyalást folytatni akarta, már késő volt, mert az időközben kirobbant délvidéki szerb felkelés megváltoztatta a szerb mozgalom irányát, és a magyarok által kínált községi és megyei önkormányzat elnyerése már nem elégítette ki őket. És ez ennek a történelmi eseménynek máig kiható, korántsem csak a magyarok számára levonható tanulsága. 1848 áprilisa történelmi esélyt kínált a magyar-szerb viszony rendezésére. Az esély elszalasztása tengernyi könny és vér folyását, mindkét nemzet szenvedését okozta.

Kossuth, noha gyorsan belátta tévedését, 1849-ben már emigrációba szorulva nem gyakorolhatott közvetlen befolyást a magyar nemzetiségi politika alakulására, s így a kiegyezés után, az 1886-ban meghozott nemzetiségi törvény sem ismerte el a nemzetiségek kollektív jogait. A politikai folyamatok belső logikája szerint a nemzetiségek mozgalmat indítottak önazonosságuk megmentése érdekében. Ezek a mozgalmak – súlyos áldozatok árán – a magyar forradalom 70. évfordulóján elérték azt, amit Kossuth 1848-ban megérzett: csatlakoztak anyanemzetükhöz. Így a szerbek is elszakadtak, s a trianoni békével így került szerb szupremáció alá a délen elszakított területeken közel 400 ezer magyar, több mint amennyi szerb volt a Dunától északra eső területen a századfordulón.

Miként a szerbek a Monarchiában, úgy Trianon után a magyarok Jugoszláviában az elnemzetlenítés minden változatát megismerték.” Láttuk, hogy a nemzeti majorizáció hogyan robbantotta szét a Monarchiát, azután 1941-ben az első, majd a közelmúltban a második Jugoszláviát. Kár, hogy a történelemből a nemzeti elit – legyen az szerb vagy magyar vagy bármilyen – vagy későn vagy akkor sem tanult. Az ún. történelmi jog ma már anakronizmus, amelyen csak derülni, vagy nosztalgiával merengeni lehet. „

Ma a magyarok követelnek autonómiát községi és körzeti szinten. Követeléseiknek mindaddig, a nyolc év alatt nem volt hivatalos visszhangja. Pedig a magyar nemzetközösség jogállásának megnyugtató, a szerb-magyar viszonyt tartósan a nemzeti egyenrangúság alapelveire építő rendezésére Szerbia állami keretei között 1992 óta lenne lehetőség. Ezt a lehetőséget elszalasztani, elvitatni a magyar közösség államalkotó jellegét a szerb államban, az 1848-as kossuthi tévedés megismétlése lenne.

Cholnoky Olga

A magyarországi németek kitelepítése

Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. = Századok, 132. évf. 1998.3. szám. 553-584.p.

A szövetséges hatalmak – az USA elnökének és Nagy Britannia miniszterelnökének megfogalmazásában – 1941. augusztus 14-én az Atlanti Chartában fektették le először háborús céljaikat. Néhány hónap múlva közel harminc állam csatlakozott az egyezményhez. A dokumentum egyebek között azt is kinyilvánította, hogy aláírói nem hajtanak végre olyan változtatásokat, „amelyek ne egyeznének meg az érdekelt népek szabadon kifejezett óhajával.” A kitétel nyilvánvalóan a náci kollektív népüldözés hatására született meg, ami legfőképpen a lengyeleket (1,2 millió) és a zsidókat (300 ezer) érintette.

A Beneš vezette csehszlovák emigráns kormány két éves szívós diplomáciai propagandájával elérte, hogy – a brit kormány 1942 nyarán, a szovjet kormány 1943 tavaszán, végül az USA elnöke 1943 júniusában – a nagyhatalmak hozzájárulásukat adták *“kisebbségi népcsoportok áttelepítéséhez Kelet-Poroszországból, Erdélyből és Csehszlovákiából.”* A csehszlovák külpolitika sarkalatos pontja lett a nem szláv kisebbségek kitelepítése (a *“lengyel kérdés”* a háború után – szövetségesek lévén – nem kitelepítéssel, hanem a lengyelek által lakott kisebb csehszlovák terület Lengyelországnak való átengedéssel oldódott meg a háború után). A felvidéki magyarság kitelepítéséhez azonban a szövetségek nem adták meg a hozzájárulásukat, kivéve a Szovjetuniót: ők 1944 nyarától már támogatták a magyarokat is kollektív bűnösséggel bélyegző beneši politikát. Tették ezt éppen akkor, amikor eldőlt, hogy a Szovjetunió *egyik szövetségese, Csehszlovákia kárára is területgyarapodáshoz fog jutni* (Kárpátalja).

Kitűnt az is, hogy a Szovjetunió kelet-lengyelországi terjeszkedését úgy kompenzálta, hogy Lengyelország kapta meg Kelet-Poroszországot, ám annak egy részét – Königsberget is ideértve – megtartotta magának. A szovjet hadsereg 1944 nyarán érte el azokat a lengyel területeket, ahol németek éltek. A megfélemlített német polgári lakosság nagy része nem várta meg a szovjet csapatokat: a balti és a háború előtti lengyel területekről *1,15 millió, a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz csatolt volt német területekről közel 7 millió németet evakuáltak, illetve üldöztek el.* Így azután Sztálin joggal jelenthette ki, hogy az itteni németek kitelepítése *“...nem lesz tárgyalás anyaga, mert a németek Lengyelországból többségükben maguk is elmenekültek, vagy el fognak menekülni, szóval az ügy rövid úton el lesz intézve.”*

A csehszlovák politika hasonló módon szerette volna Szlovákia területéről *1944 őszén a németeket és a magyarokat is kiűzni.* Az északról dél felé haladó szovjet és csehszlovák erőknek kellett volna kiszorítani előbb a szepességi szászokat, majd a

magyarokat. A csehszlovák kormány annyira bízott az akció sikerében, hogy a *fegyverszüneti tárgyalásra el sem küldte a magyarok kitelepítésére irányuló igényét*. A duklai áttörés azonban nem sikerült. A Vörös Hadsereg – Románia átállása következtében – délről nyomult észak felé, s míg a szepességi németek a Wehrmacht egységeivel nyugatra menekülhettek, addig a *magyaroknak nem volt hová menekülni*.

A kudarc nyomán a beneši diplomácia első számú célja az lett a nagyhatalmaknál, hogy Németországot és Magyarországot – a kollektív bűnösség jegyében – kényszerítsék a békeszerződésben az általuk kiutasított németek illetve magyarok átvételére. Ugyanakkor csehszlovák és szovjet részről a magyarországi németek kitelepítésének kérdését közvetlenül is összekapcsolta a Felvidéken élő magyarok kitoloncolásával.

A Kárpátalját megszálló szovjet egységek, illetve a nyomukban érkező belügyi alakulatok 1944 novemberében mintegy 40 ezer – többségében magyar, s részben német – civil lakost hurcoltak el, s hasonló akciók történtek Észak-Erdélyben is. Az ország mai területéről – még az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása előtt megkezdődött a németek, illetve német nevűek deportálása (mintegy 60-65 ezer fő).

1945 tavaszától egészen nyilvánvalóvá lett a *csehszlovákiai magyarok és a magyarországi németek kitelepítésének összefüggése* mind a csehszlovák, mind a szovjet politikában. Míg Európa más országaiban a területszerzés motiválta a német lakosság kiűzését, addig nálunk a németek kitelepítését a Felvidékről kitoloncolandó magyar őslakosság számára való helyteremtés inspirálta. Beneš így szólt erről a tervről: „Elő kell készítenünk németjeink és magyarjaink kérdésének végleges rendezését, mert az új köztársaság a csehszlovákok nemzeti állama lesz”. A kiűzési tervhez előre elkészített elnöki dekrétumok, az ún. kassai program a kisebbségek állampolgári, anyanyelvi, vagyonbirtoklási, stb. jogainak teljes elvonását tartalmazta. (Ezek a dekrétumok máig érvényben vannak – a szerk.) Még a cseh kommunista párt sem értett egyet a beneši ultranacionalista politikával, ami abból is kitűnik, hogy értesítette a magyar testvérpártot 700-800 ezer magyar kitoloncoltatásának tervéről.

Ezekkel az akciókkal egyidőben 1945 tavaszától a Magyarországon működő SZEB vezetősége (gyakorlatilag a helyi szovjet parancsnokság) folyamatosan erős befolyást gyakorolt a magyar kormányzatra a teljes német lakosság kitelepítése érdekében. Klement Vorosilov marsall, a SZEB elnöke egyenesen felszólította a magyar hatóságokat erre.

Puskin követ pedig úgy érvelt Gyöngyösi külügyminiszter előtt, hogy a németek kitelepítése „nagy előnyöket jelentene Magyarországnak”.

A politikai pártok közül a kommunisták és a Nemzeti Parasztpárt képviselték a totális kitelepítés elvét, a többségi álláspont azonban ezt ekkor még elutasította: „Magyarországon nincs sváb kérdés, csak német fasiszták kérdése van”. A kormány gyakorlatilag a SS-ek és a volksbundisták kitelepítését és vagyonelkobzását határozta el. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány ennek szellemében „200 ezer hitlerizmust támogató személy” kitelepítését határozta el.

Időközben (1945 június 12-én) A. Schoenfeld, az USA budapesti követe jegyzékben tájékoztatta Gyöngyösi külügyminisztert, hogy kormánya ellenez minden olyan eljárást, amelynek során kisebbségek „kiutasításuk alapja egyedül etnikai hovatarozásuk legyen”. Az amerikai kormány egyidejűleg felkérte a jugoszláv és csehszlovák kormányt, valamint a romániai és magyarországi SZEB egészét, hogy tartózkodjanak a hasonló cselekedetektől.

A csehszlovák kormány 1945. július 3-án (határozott szovjet támogatással) jegyzékben kérte 2,5-3 millió szudétanémet és „kb. 400 ezer magyar” áttelepítésének

jóváhagyását. Az utóbbi intézkedést – sajátos módon – a magyarországi SZEB-bel kívánták végrehajtani, mert Benešék szerint 345 ezer szlovák él Magyarországon, akik át kívánnak települni Csehszlovákiába. (A valóságban 1941-ben 75 ezren vallották magukat szlovák anyanyelvűnek.) A Beneš-tervet a nagyhatalmak – az USA és Nagy-Britannia ellenzésére – elvetették, viszont kompromisszumként elfogadta – szovjet, javaslatra – bizonyos számú magyarországi német kitelepítését és némi lehetőséget arra, hogy nagyhatalmi jóváhagyás hiányában is végrehajtható legyen magyarok áttelepítése Csehszlovákiából.

A potsdami konferencia XIII. cikkelyében nem érvényesült az amerikai kormány kollektív büntetést elutasító álláspontja: "...a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére intézkedéseket kell foganatosítani". A határozat a magyarországi SZEB-re (és nem a magyar kormányra) bízta a végrehajtást.

V. Clemens csehszlovák külügyi államtitkár szerint a szovjet kormány ígéretet tett céljaik támogatására. S valóban, Vorosilov úgy állította be az 500 ezer fő kitelepítését Magyarországról, mintha az a potsdami konferencia határozata lett volna, s a magyar hatóságokat is ennek megfelelően utasította intézkedésre.

A kormány hosszú vita után végül a "hazai német nemzetiség" kitelepítése mellett foglalt állást, sőt ezen az ülésen hangzott el Erdei Ferenc különös javaslata, mely szerint a Rákosi-féle 400 ezres létszámot növelni kell a városokban élő német anyanyelvűekkel. A válasz nem késett sokáig Benešöt: "Csehszlovákiának ragaszkodnia kell ...a kisebbség cseréhez...legalább 400 ezer magyarnak kell elhagyni Csehszlovákiát".

Ahogy csökkent azonban a felvidéki magyarok kitoloncolásának, illetve irreális arányszámok alapján való cseréjének esélye, úgy vesztett jelentőségéből a németek kitelepítésének kérdése Magyarországról.

Végül is 1947 tavaszáig kb. 127 ezer német került amerikai zónába Magyarországról, a szovjet övezetekbe pedig kb. 50 ezer. Ugyanebben az időben toloncolták ki 70 ezer magyart Szlovákiából, s ha e számhoz hozzáadjuk a Felvidékről korábban kiüldözött 30 ezer magyar közalkalmazottat, valamint a Bácskából menekült székelyeket és csángókat, úgy *paritást regisztrálhatunk a szülőföldjükről elüldözött magyarok és németek között.*

Cholnoky Győző

A magyarországi szláv ébredés harcosa: Štefan Moyzeš

Huselsteiner, Horst (Hrsg.): Sonderheft: Bischof Moyzeš. In: Der Donauraum. 37. Jg. 1997, H. 3. p. 3-58.

A bécsi *Der Donauraum* c. folyóirat Štefan Moyzeš, alias (Szinyei Józsefnél) Moyses István (1797-1869) zágrábi dómkanonok, bölcséleti professzor, később besztercebányai püspök, a *Matica slovenska* első elnöke születésének bicentenáriuma külföldi állított össze bécsi, pozsonyi, turócszentmártoni, eperjesi, valamint zágrábi historiográfusok tollából. A hat tanulmány horvát-szlovák látószögéből pásztázza végig a reformkor és a kiegyezés közötti királyi Magyarország politikai-kultúrpolitikai viszonyait, miközben a szerzők a Nyitra megyei születésű, Nagyszombatban és Budán tanult tudós férfiú, egyházi és politikai személyiség egy-egy pályaszakaszát veszik górcső alá. A fiatal Štefan Moyzeš, mint azt részben már Szinyei a Magyar írók élete és munkái-

ban, új ismeretszinten pedig életrajzi vázlatában *Imrich Sedlák* elmondja, a szemináriumi évek után Hontban nevelősködött, ugyanitt, majd több helyen Pest megyében is segédlelkészként működött. 1828-ban Budán lett bölcséleti doktor, s ekkor kinevezést nyert a zágrábi Akadémia (a későbbi egyetem) bölcséleti fakultására, ahol végül 21 évet töltött el, mielőtt szülőföldjére visszatérhetett volna. Időközben kanonok lett, 1837-től a zágrábi cenzori hivatal vezetését is rábízták. Végül 1847-48-ban a zágrábi káptalan követe volt a pozsonyi országgyűlésben. Nevelői és hivatali tevékenységével és ezen túl kifejtett közéleti aktivitásával szívvel-lélekkel segítette a horvát nemzeti megújulást, az „illír” mozgalom törekvéseit, különös tekintettel a nyelvegységesítésre, a nemzeti nyelvű sajtó útjának egyengetésére, az irodalmi és művelődési örökség feltárására. A délszláv nemzeti feltörekvés melletti elköteleződése, amivel (nota bene: Haulik, szintűg szlovák születésű zágrábi püspök oldalán) kitörölhetetlenül beírta a nevét a modern horvát ébredés történetébe. Egyébként, tágabb szláv öntudattal a felsőmagyarországi szlovákságnak is üzent. Képviselőivel – L'. Stúrral és másokkal – szorosabb kapcsolatra is lett Pozsonyban.

A zágrábi korszakról ad részletesebb képet *Alojz Jembrich* forráskutatása, *Štefan Moyzeš* a zágrábi 'illírek' körében címmel. Szó van itt főként Ljudevit Gaj sajtókezdeményezéseiről (az 1835-ben indított első horvát nyelvű újság és egyebek), a sajtótermékekben demonstrált nyelvi és helyesírási normáról, és arról is: Moyzeš hogyan használta ki ebben cenzori hatáskörét. A továbbiakban szó esik a maga indította katolikus néplapról (1849), s nem utolsósorban a nemzeti irodalmi emlékek, kordokumentumok közreadásáról. Ezek sorában jeles magyar vonatkozású, pontosabban közös horvát-magyar téma Pavao Vitezović (1652-1713) 1684-ből való „Zrinyiasza” („Odljenje Sigetsko”), melynek modern újrakiadásáért (1836) Moyzeš nemcsak fáradozott, hanem terjedelmes Zrinyi Miklós-életrajzot is mellékel hozzá. Ebben adja a mű megjelentetésének indoklását is: kiragadni a nagy nemzeti hőst a feledésből, tudatosítani, hogy „Szigetvár Leonidasza a horvát nemzet fia volt”. A tanulmány kitér arra, hogy Moyzeš érdeklődése összefüggött a felvidéki Zrinyi-hagyomány olyan produktumainak ismeretével is, mint Andreas von Fritz (vagy Friz), Magyarországon is tanító osztrák jezsuita szerzetes, írónak ismételt (,,Nicolai Zriny ad Szigethum victoria”), melyet a jezsuiták pozsonyi, valamint nagyszombati gimnáziumában 1740 körül előadtak, vagy egy 1705-ben név nélkül megjelent „Zrinyi Nicolaus” c. latin nyelvű mű. A Vitezović-mű egy példányát Moyzeš egyébként ezzel az ajánlással küldte meg a pozsonyi szlovák diákoknak: „A horvát Zrinyi legyen nektek is a példaképetek!”

Moyzešt 1848-ban, amint a horvát ébredés a magyar befolyással szembeni defenzívából offenzívába megy át, a nagypolitika is elragadja. Pozsonyban szembeszáll a magyar nemzeti követelésekkel, majd sietve vissza is tér Zágrábba. Itt Jelašić bán környezetében találjuk lázas horvát nemzeti politizálás közepette. Az események, mint tudjuk, végül a javukra dőltek el. A magyar bukás után Moyzeš a Báni Tanács képviselőként tárgyalóküldöttségeket visz Bécsbe. Erről a szakaszról, sajnos, nem szól önálló dolgozat, csak érintőlegesen kapunk képet a politikus Moyzeš ténykedéséről, majd csalódottságáról, a haynauai megtorlás és a Bach-korszakbeli kezdetek keltette aggodalmáról. Horvátországi küldetését lassan befejezettnek tekinthette. A szerencse segítette, hogy az adódó pillanatban megválhassék Zágrábtól.

Emília Hrabovec a besztercebányai püspöki szék 1850. évi betöltésével foglalkozó tanulmánya a magyar katolikus egyházszervezet 1849 utáni adminisztrációváltására, ebben Bécs taktikázó egyházpolitikájára tágabban is kitér. A viharos évek alatt betöltetlen marad, illetve a megtorlás során megüresedett székek egyidőben letek gazdára. Egyebekben, Moyzeš bécsi ügyködésének egyik pozitív eredményeként, ekkor emel-

kedhetett a zágrábi püspökség érseki rangra. Az Újjárendezést, hagyományt és udvarhú adminisztrációt egyszerre tartott szem előtt az uralkodó, illetve a belügyminiszter, aki a hercegprímás előterjesztése alapján (mely általában több személyről szólt) ennek megfelelő személyi kiválasztással élt a „nominatio regia” útján. A Felvidék esetében (ahol egyszerre négy helyen volt aktuális a váltás) mindenestre követelmény volt a magyar, a német és a szlovák nyelv teljes körű ismerete. Moyzeš Besztercebányán Rudnyánszky József utóda lett, akit a magyar függetlenségi politika melletti kiállásáért Haynau hadbírótság elé állított. A magyar egyházi személyiségek 1848/49-es tevékenységükért vagy magatartásukért történő politikai meghurcolását Moyzeš a klérus jozefinista gyökerű többségével együtt természetesen elítélte. A maga részéről, ettől függetlenül – mint *Libuša Franková* tanulmányából látható –, az új elvárásoknak kíván megfelelni belső meggyőződésből is, amihez hozzáteszi szlovák nemzeti programját. Teljes nagytakarítást végezve az egyházmegyében, nagyarányú iskolafejlesztést visz véghez (a székelyi, püspöki gimnázium kibővítése, tanítóképző létesítése stb.) az anyanyelvi oktatás középpontba helyezésével, a középfokú beiskolázás szélesítésével és anyagi segítségével. Megújítja a papi szeminárium oktatási rendszerét. Amikor eredményeit szétrombolni látszik a magyar dominanciát részlegesen visszaállító 1860-as „Októberi diploma”, nyelvi téren pedig a Helytartótanács 1861-es nyelvrendelete, élére áll a szlovák régió tiltakozásának, újra Bécsben tárgyal. Intervenciója több ponton meg tudja menteni a regionális vívmányok egy részét, sőt, új lendületet is ad pl. a Matica slovenská létrehívásáért már az 50-es években elindított küzdelemnek. Eléri az uralkodónál a Cirill és Metód-millennium országos megünneplését. Moyzeš püspök ekkor általános népszerűségének tetőfokára jut. A szlovák szempontból újabb földcsuszamlást eredményező, átfogó osztrák-magyar kiegyezés következményeivel már inkább a nála fiatalabb nemzedékek szembesülnek.

Michal Eliáš rövidebb tanulmánya foglalkozik Moyzešnek a Matica slovenská létrehívása érdekében kifejtett aktivitásával és a Maticában végzett munkájával. Tőle tudjuk meg, hogy ebben is zágrábi tapasztalatai mutattak utat: 1842-ben ui. ott bábáskodott a horvát Matica születésénél. A szlovák Matica ügyében voltaképp Ján Kollár 1851-es felvetését karolta fel újra, de sokáig Bécs sem támogatta az elképzelést, míg végül ügye a szlovákság 1861-es Memorandumának egyik pontjaként meghallgatásra talált az udvarnál. Alakuló közgyűlésén (1863) Moyzešt választották meg elnökké. Személyes képességei és széles körű befolyása révén keresve sem találhattak volna rátermettebb alapító elnököt, aki a Matica mint az első és egyedüli szlovák össznemzeti intézmény széles – valamennyi szláv Maticáénál szélesebb és komplexebb – kulturális-hagyományörző, kultúrpolitikai és népművelő profilját nála biztosabb kézzel megalapozhatta és kiegyensúlyozhatta volna. A személyével megjelenített katolikus reprezentáció ellensúlyozásaként Karol Kuzmák szuperintendens személyében evangélikus elnökhelyettest is választottak, akivel – mint a Maticáig elvezető törekvések, pl. az 1844-ben általa alapított Tátra-egyesület, neves képviselőjével – harmonikus egyetértésben tudtak együttmunkálkodni. (Erről szól *Dušan Ondrejovič* tanulmánya.)

Komáromi Sándor

Štúr és Havlíček 1848 forradalmi tavaszán

Bakoš, Vladimír: Štúr a Havlíček v. revolučnej jari 1848. (Kapitalka zo slovenských politických vzťahov.) Slovenské pohľady, 1998. 5. no. 53-63.p.

1848/49-ben két alapvető társadalmi-politikai trend érvényesült: a polgári liberális és a nemzeti emancipációs. Ezek a trendek a két forradalmi év egyes eseményeiben hol együtt, egymást erősítve, hol meg külön-külön, egyik a másik kioltva hatottak. A nemzeti emancipációs törekvések hajtóereje a nacionalizmus volt.

A nacionalizmusnak ugyancsak két válfaja hatott a térségben, az etnikai-kulturális és az állami-politikai nacionalizmus. Az etnikai-kulturális nacionalizmus a „rab-népek” elitjét mozgatta, az állami-politikai (államjogi) pedig az uralkodni, illetve az uralomra törő nemzetek elitjének cselekedeteit vezérelte.

Magyarországon a nem magyar népek kerültek szembe a gyakorlatilag magyarnak vett hungarus nacionalizmussal, amelynek a pángermán törekvésekhez hasonlóan (ez utóbbiak célja a nagynémet eszme realizálása volt) mindjárt a forradalmi időszak elején, 1848 márciusában sikerült követeléseit egy részét megvalósítani (vö. a márciusi törvényekkel). A magyarországi szláv és egyéb népek követeléseit nem kaptak politikai fórumot, aminek következtében körükben mindinkább utat tört a fegyveres felkelés gondolata, majd tettelegessége.

Ausztriai pángermán törekvésekkel is szorongatott helyzetében a csehektől szármogató támogatást kapott František Palacký levelével, amelyet a frankfurti birodalmi gyűléshez idézett 1848. április 11-én. Ezzel lerakta az ausztrioszlavizmus alapját, melynek értelmében – föderatív formában – a Habsburg-monarchián belül kell és lehet megvalósítani a kis szláv népek emancipálódását. A cseh nemzetpolitikai törekvéseknek aztán évtizedekig az ausztrioszlavizmus lett a vezérszavára. A Ján Kollár-féle apolitikus pánszláv kölcsönösség a szóban forgó hónapokban a szlovák politikai elit értelmezésében tényleges politikai fegyverré vált a magyar liberálisok értetlenségére és ellenséges viszonyulására következtében.

Míg a cseh pánszlavizmusa ausztrioszlavizmussá szűkült, addig a szlovákok az ausztrioszlavizmust a végső cél, az össz-szláv egység elérésében legfeljebb csak az első lépcsőnek tekintették. Ezen a „nem egészen azonos” alapon mind a cseh Karel Havlíček (1821-1856), mind pedig a szlovák L'udovít Štúr (1815-1856) egyaránt teljes szívvel-lelélekkel készítette elő a prágai szláv kongresszust (1848 június eleje), amelynek néhány nap múlva, a prágai püünkösdi felkelés vetett véget (június 12-17.).

Karel Havlíček és L'udovít Štúr korábban nem igen szívték egymást: a szlovák irodalmi nyelv statuálásának dolgában folytattak egymás ellen éles polémiákat. A forradalmi „sürgés-forgás” azonban összehozta és együttműködésre készítette őket. Álláspontjaik is közeledtek egymáshoz. Így egyetértés született köztük Ausztria kérdésében, illetve a német és magyar nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban. Mindketten külön is felhívták a figyelmet a magyar fenyegetésre, illetve annak szükségességére, hogy csökkenteni kell az osztrák politikára gyakorolt magyar befolyást. A referált cikk szerzője ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a magyar ügy kezelése egyiknél sem folyt az abszolút, a végletes nacionalizmus megyében, az elképzelések központjában a társadalom demokratikus átalakítása állott. A szláv kérdés értelmezésében ugyancsak megegyezés jött létre közöttük, amely azonban – tűnt ki Štúr egynemely ausztrioszláv-ellenes megnyilatkozásából – inkább csak látszat-paktum lehetett. Így hát nem igaz, hogy Štúr a kongresszus előkészítésének és lefolyásának idejében elállt volna eredeti pánszláv elgondolásaitól és a szlovák identitásról vallott meggyőződésétől.

A csonkán maradt szláv kongresszus egyetlen dokumentumot fogadott el, az európai nemzetekhez intézett kiáltványt, amelyet František Palacký fogalmazott meg. Noha deklaratív volta miatt nincs benne sok konkrétum, a Habsburg-birodalomban élő szlávok számára mégis nagy fontosságú. E kiáltványból kiindulva az egyes szláv elitek és személyiségek a továbbiakban a maguk útján próbálkoztak saját nemzetüknek előnyöket szerezni.

Havlíček később is szívélyesen viseltetett Štúr irányában. Támogatta a szlovák felkelő csapatok felállításának ügyét is. 1848 folyamán még a Havlíček-féle Národní novinyben is publikált. Ebbéli kapcsolatok azonban 1849-ben megszakadt.

Futala Tibor

Zaporozsjei kozákok, Bogdan Hmelnyickij és Kárpátalja

Vegeš, Mikola: Zaporiz'ki kozaki, Bogda Hmel'nic'kij i Zakarpattá. = Duklá, 1998. 3.no. 43-45.p.

A zaporozsjei kozákok a 17. században több alkalommal törtek be Kárpátaljára. Az első alkalom 1616-ban volt, amikor – zsoldosként – néhány ezer kozák Kassáig hatolt, szétkergetve az erdélyi hűbéres sereget. A helybeli ruszin lakosság – a nagyon hasonló nyelvnek, az azonos vallásnak és a birtokosok kifosztása miatt – rokonszenvezett a kozákokkal. Egy hivatalos jelentés szerint félő volt, hogy a Druget-család jobbágjai, akik egyébként is gyűlölték uraikat, egyesülnek velük.

1619-ben Homonnai-Druget György hívta be a kozákokat a Bethlen Gábor elleni harcra. Rákóczi György hiába figyelmeztette Bethlent a veszélyre, ő azt női pletykának minősítette. Aztán az év októberében Druget 10 ezer kozákkal támadott. Ezt az erőt Rákóczi a maga 4 ezer hajdújával nem tudta feltartóztatni. A dolognak menekülés lett a vége és 21 ezer hajdú lemészárlása. November végén a kozák sereg már Kassa alatt állt, Druget pedig Eperjes felé fordult.

A kárpátaljai ruszinok és szlovákok egytől-egyig jobbágyságok voltak szemben a nemességgel, amely magyar volt. Ezért a kozákság megjelenésének a szociális vonatkozásokon túlmenően etnikai vonzatai is voltak: a Kárpátalján élő ruszinok és a Kárpátokon túli ukránok kapcsolatai elmélyültek. 1648-ban Bogdan Hmelnyickij vezetésével az ukránok fellázdáltak a lengyel uralom ellen, s megindították nemzeti felszabadító háborújukat. Kezdetben sikert sikerre halmoztak, s Hmelnyickijnek Lemberg megvétele után – hatalmának megerősítése végett – diplomáciai lépések megtételére is maradt ereje-energiája. Főként Moldova és Erdély irányában tájékozódott. Különösen II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek tulajdonított fontosságot. Köztük az első levélváltás 1648 novemberében esett meg. Ezt követően Hmelnyickij és Rákóczi kapcsolata folyamatos lett. 1649 februárjában az ukrán hetman fejedelemnek levélben fejté ki lengyelelles terveit, s közös fellépésük szükségességét a „rzeczpospolita” ellen. Jószolgálati feladatot is vállal Moldova és Erdély megbékélése érdekében, de nem ért el tartós eredményt.

1651 május – Hmelnyickij támogatására – Rákóczi György 60 ezres sereget szervez Krakkó ellen, ami arról tanúskodik, hogy kettejük kapcsolata nem maradt meg a diplomácia szintjén. Amikor Hmelnyickij 1654-ben egyezményt köt a cárral, Rákóczival nem szakítja meg kapcsolatait. Sőt: tapasztalva, hogy a cár semmibe veszi az egyezmény alapvető előírásait, ismét keresni kezdi Moldova és Erdély fegyveres segítségben kulmináló barátságát. 1656 decemberében az ukrán és az erdélyi seregnek egyesülnie kellett volna. Sajnos, kettejüknek a svéd királlyal kiegészített szövetségét nem koro-

názta siker. A círral kötött egyezményt nem sikerült semmissé tenni, mivel a kozákok – fegyelmetlenségük miatt – vereséggel kerültek ki a háborúból.

Közben Hmelnickijen halálos betegség lett úrrá, úgyhogy 1657. július 27-én anélkül halt meg, hogy terveit megvalósíthatta volna. (Egyébként 1657 Rákóczinak is „rossz éve” volt, mivel megfosztották erdélyi fejedelemségétől.) A lengyeleknek viszont az iménti fejlemények „jól jöttek”, ui. betörték Kárpátaljára, és sok várost (pl. Munkácsot és Beregszászt), valamint közel 300 települést dúltak fel. Legtöbbet a jobbagyság szenvedett, amely a kozákokkal rokonszenvezett, és tőle várta volna sorsának jobbrafordulását.

Legújabbban felfedeztek egy dokumentumot, amely arról tanúskodik, hogy 1684-ben is jártak kozákok Kárpátalján, közelebről Ungváron. E dokumentumon A. Mogila neve is szerepel, aki valószínűleg azonos a Jobbparti Ukrajna 1684-1686 között országotlító hetmanjával. Persze: ez az utóbbi epizód meg sem közelíti azoknak a kapcsolatoknak szintjét és fontosságát, amelyeket 1648 és 1654 között az ukrán nemzeti felszabadító háború idején Bogdan Hmelnickij kezdeményezett.

Futala Tibor

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ ÉS TANKÖNYVCENTRUM

1054 Budapest, Honvéd u. 5. (Báthori u. sarok)
Telefon/Fax: 332-7357, 132-7385, 131-6350

*Nyitvatartási idő:
Hétfőtől Szerdáig 9-17 óráig
Csütörökön 9-18 óráig
Pénteken 9-16 óráig*

A magyar kiadók, nyelvkönyvek, szótárak, a Nemzeti Tankönyvkiadó és az alternatív tankönyvkiadók szinte teljes választékával, CD-rom, video készlettel állunk az egyéni vásárlók és az intézmények rendelkezésére.

ENGEDMÉNYEINK

Könyvtárak, könyvtárosok, iskolák pedagógusok részére készpénzes vásárlás esetén magyar nyelvű

KISEBBSÉGGYUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Tanulmányok a magyar-magyar együttműködés
jövőjéről a schengeni döntés után

SZEMLE

P. J. / J. és pluralizmus – tanulmánykötet
(Cambridge University Press)

Zinai kisebbségek a Szovjetunióban
(Die neue Gesellschaft / Funkfurter Heft)

A Cebea-kormány Romániában: az éltelt 200 nap mérlege
(Galanyi, A. D.)

A nemzet fogalma a magyar értelmiség, a romániai magyarok
és a románok között: 1989 után (Capelle-Pogacean, A.)

Mediáriumus vagy Szlovénia lekapcsolása (Mayer, G.)

A mit szék hatalma: A szlovák-magyar kapcsolatok történelmi értelmezése
(500 éves Európa különösán)

Kisebbségi problémák Horvátországban (Sicher, J.)

Már ártunk it' korábban? – a koszovói válság történelmi-politikai gyökerei
(Pattler, J.)